

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Vilkuna, Kustaa

Title: Katse menneisyyden ihmiseen : valta ja aineettomat elinolot 1500-1850

Year: 2010

Version: Published version

Copyright: © Kirjoittaja

Rights: CC BY-NC-ND 4.0

Rights url: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Please cite the original version:

Vilkuna, K. (2010). Katse menneisyyden ihmiseen : valta ja aineettomat elinolot 1500-1850. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Historiallisia tutkimuksia, 253. <https://urn.fi/urn:nbn:fi:sksdor-000620>

Tämän teoksen sähköisen version on julkaissut Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS) Creative Commons -lisenssillä: CC BY-NC-ND 4.0 International. Lisenssiin voi tutustua englanniksi osoitteessa: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura on saanut sähköisen julkaisuluvan teoksen oikeudenhaltijoilta. Mikäli olette oikeudenhaltija, jota SKS ei ole tavoittanut, pyydämme teitä ystävällisesti ottamaan yhteyttä [SKS:aan](#).

Katse menneisyyden ihmiseen

Kustaa H. J. Vilkuna

Katse menneisyyden ihmiseen

Valta ja aineettomat elinolot 1500–1850

SUOMALAISEN KIRJALLISUUDEN SEURA
HELSINKI

Historiallisia Tutkimuksia 253

Tämä teos on Suomen Historiallisen Seuran nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

ISBN 978-952-222-204-6

ISSN 0073-2540

www.finlit.fi/kirjat

Hakapaino Oy

Helsinki 2010

Sisällysluettelo

KATSE YHTEISKUNTAAN JA IHMISEEN	7
IÄN KATEGORIAT	14
Elämänportaat	14
Institutionaaliset lapsuuden ja nuoruuden määrittäjät.....	22
Pienokaisten maailma	24
Lapsesta nuoreksi.....	30
Vanhuuteen kuoleminen.....	37
Yhteiskunnan läpäisevä käsitys vanhuudesta.....	44
Vanhuuden taudin ulottuvuudet.....	48
Elämän ikäpäivät	56
TODELLISUUS JA NÄYT	60
Sosiaalinen tieto, näyt ja pelot	60
Näkyjen kuuleminen ja selittäminen.....	63
Arkipäiväisyys unien todellisuutta ylläpitävänä tekijänä	67
PUOLINAISET JA MIELETTÖMÄT.....	71
Poikkeava ja normaali	71
Sairauden havaitseminen	76
Sairauden toteaminen	80
Toimenpiteet mielenvian havaitsemisen ja toteamisen jälkeen, sosiaalinen prosessi	83
Hulluuden syyt	91
Papit ja heikkomielisyys	97
Mielen tauteja sairastavat ja terveet.....	100
HUMORISTINEN PUHE JA PILKKA	103
Huumorin kieli ja kansanomaisen ivan sanat.....	103
Hävytön suomalainen kansantapa	113
Pilkka yhteisöllisen tilan tasapainottajana	119
Sukupuolisuus kansanhumorissa	122

Lyhytsanaisuus, vastavuoroisuus ja keskinäisen suhteen tasapainotus	127
Nurinkurinen naurun maailma	128
Instituutioiden ja institutionaalinen pilkka	138
Huumorin ja komiikan väärä paikka	145
Kansanhuumorin teemat	149
MURTUMA YHTEISKUNNALLISESSA SIETOKYVYSSÄ	152
Murroksen pitkä aika	152
Kiinnostuminen erikoisuuksista	155
Poikkeavuuden sietäminen	159
Julkinen sääli	162
LÄHTEET	166

Katse yhteiskuntaan ja ihmiseen

Keskiajalta ja enenevästi 1500-luvun lopulta lähtien hengellisen ja maallisen esivallan ote kansasta tiukkeni. Ajallisesti pitkässä ja esimodernille aikakaudelle tunnusomaisessa prosessissa traditionaalinen talonpoikais-yhteiskunta byrokratisoitiin ja liitettiin osaksi valtiokeskeistä sääty-yhteiskuntaa. Kansan oli sopeuduttava valtaapitävien päätöksiin, yhteiskunnallisiin muutoksiin, hallinnolliseen kehityskulkuun, hallitsemisen ideologioihin ja ideologisiin velvollisuuksiin.¹

Esimoderni yhteiskunta perustui valtaan ja vallan ohjaamiseen. Valta oli samaistettavissa järjestykseen. Tämä tarkoitti sitä, että valta ja vallankäyttö olivat kaikkia koskevia normatiivisia tekijöitä ja arkisessa elämänmenossa konkreettisesti tuntuvia käytäntöjä: Yhteiskuntaa koossapitävät tekijät liittyivät moraalien kategorisoimisiin (kirkko- ja yhteiskuntakuri) ja valtakunnallisen hyvinvoinnin (so. yhteinen eli kruunun hyvä) korostamiseen paikallisten ja inhimillisten tarpeiden kustannuksella. Opastaessaan ja ohjatessaan kansaa kuuliaisiksi eli säädyllyisesti hyveellisiksi alamaiseksi esivallat loivat ehdottoman moraliteettien järjestelmän, josta tehtiin myös laillisuuden ja oikeudenmukaisuuden perusta. Järjestelmän ideologiset lähtökohdat olivat toisaalta roomalaisessa oikeudessa, juutalaiskristillisissä traditioissa eskatologiaa korostavine piirteineen, säätyopeissa ja teokratiasa, jotka tiivistyivät Lutherin Katekismuksessa ja sen ruotsalaisissa ja suomalaisissa versioissa, ja toisaalta vanhassa ruotsalaisessa kansanomaisessa lainkäytössä eli maakuntalaeissa, maanlaeissa ja kaupunginlaeissa. Ennen vuoden 1686 kirkkolakia ja vuoden 1734 lain hyväksymistä (lakityökin kesti vuosikymmeniä) annettiin kuninkaallisia ja kirkollisia asetuksia ja järjestyksiä, jotka edistivät esivaltojen mieleistä yhteiskuntamoraalia – etenkin säädyllyisyyttä käsitteen kaikissa merkitysisällöissä. Tämä oli juuri sitä hallitsemisen moraalaa, joka oli rahvaalle vieras jopa kielellisesti, puhumattakaan kansan oikeudellisesta moraalisis-

1 KIITÄN TÄSSÄ SUOMALAISEN KIRJALLISUUDEN SEURAA, ERITYISESTI KUSTANNUSPÄÄIHKKÖ RAUNO ENDÉNIA, JYVÄSKYLÄN YHIOPISTOA, ERITYISESTI HISTORIAN JA ETNOLOGIAN LAIIOKSEN IHMIÄ, JA TIETYSTI LÄHIM M ÄISIÄNI.

ta eli maantavasta. Eikä sääteily tietenkään lakannut 1700-luvulla, päinvastoin.

Vallan ytimessä Ruotsin valtakunta haluttiin harmonisoida muuttumattomaksi yhteiskunnaksi, jossa kaikella oli moraalinen sijansa. Oli tavallaan keskuksen edustama oikea moraalit ja periferioiden enemmän tai vähemmän väärät moraalit. Tämä edellytti moraalijärjestelmän eli sääty-yhteiskunnan ideologian kirjallista laatimista sekä ennen kaikkea ideologian toteuttamista ja valvontaa hallintojärjestelmän avulla. Ruotsin valtakunnan valtahierarkiat, maallinen ja hengellinen paikallishallinto, olivat kruunun ase kurinalaistamis- ja sivilisointiprosessissa.

Talonpoikaisessa heimo- ja sukuyhteiskunnassa noudatettiin maantapaa, perinnäisiä moraalisia ja yhteisöllisiä oikeus- ja moraaliperiaatteita. Niissä oli toki yhteneväisyyksiä esivaltojen moraalideologiaan, mutta ne kuitenkin syvimmillään poikkesivat viimeksi mainitusta niin suuresti, että kansanomaista maantapaa ryhdyttiin ankarasti kitkemään. Yhtenäistämisen ja kurinalaistamisen kiihkeimmällä kaudella 1600-luvulla ne, maantavoiksi kutsuttuina tai maantapoina kiistettyinä, esiintyivät esivallan teksteissä useimmiten kielteisessä mielessä moraalittomuuksina ja raakalaisuuksina.

Vanhan, pakanallisen ja julman moraalijärjestelmän vastaisia uudellaisia ja sääty-yhteiskunnan harmoniaa pönkittäviä periaatteita julistettiin alinomaan, ja samalla esivaltojen edustama yhteiskuntamoraali ja valtakunnallisen hyvinvoinnin ohjaaminen kasvoivat uudeksi esivallan määrittelemäksi yhteisöllisyydeksi. Kyse ei ole yhtään sen vähemmästä kuin kurinalaistamisesta, kansan kasvattamisesta pakkokeinoin vieraaseen, mikä johti väistämättömiin ristiriitoihin sekä virallisen moraalinormiston hitaaseen juurtumiseen. Kumpikaan ryhmä – esivallat ja kansa – ei ollut halukas luopumaan perinnäisistä oikeuksistaan: siksi prosessi oli pitkäkestoinen, ristiriitainen ja näkyvä. Rahvas ei alistunut yhteiskuntakuriin, vaan se sopeutti kruunun ja kirkon velvoitteet omiin moraalisiin rakennelmiinsa, eli tavallaan ja traditioidensa varassa, niskuroi, valitti ja vähät välitti kruunusta.

Katse menneisyyden ihmiseen on kiinteä kokonaisuus huolimatta siitä, että se – taikka tarkasti ottaen sen osuudet – versoo näennäisen erityyppisillä historian tutkimuksen alueilla. Tavalla tai toisella teoksessa palataan kaikkialla ihmiseen, ihmisiin, aineettomiin elinoloihin, yhteiskuntaan ja valtaan. Varsinaisesti kysymys on siitä, että valta jostain ja valta johonkin määriteltiin ja määrittäytyivät aina uudestaan eri yhteyksissä, eri aikoina ja eri paikoissa. Oikeastaan on niin, että tutkiessaan menneisyyden

kansankulttuuria, elämäntapaa ja aineettomia elinoloja, kuten sosiaalisia suhteita, käsityksiä, normeja, tapoja ja arvostuksia joutuu väistämättä ottamaan kantaa ihmisiin ja valtaan sekä ihmisten ja vallan väliseen suhteeseen; mitä he/ne olivat, miten he/ne toimivat ja miksi asiat olivat niin kuin olivat.

Menneisyyden kansankulttuurin kokonaisuus määrittä sitä, miten virallinen lähteitä luova kulttuuri kertoi vastapuolestaan kansasta ja sen kulttuurista. Tässä tutkimukselliseen erityisasemaan nousee kansanhuumori (naurukulttuuri), jossa tuotettiin jatkuvasti merkityksiä valtapitävien ylläpitämästä yhteiskunnasta ja omasta kansankulttuurista. Kansanhuumori on kuitenkin tavoitettavissa lähteitä luovan kulttuurin edustajien käsittelemänä. Kansankulttuurin ja kansanhuumorin tutkiminen on sellaisenaan tärkeää ja kiinnostavaa, ja lähteen luoja ja syntyprosessin tarkastelu taas valottaa yhteiskunnan ja sosiaalisten suhteiden muodostumisen moninaisuutta. Eliitti määrittä ja loi normin, joka oli perusolemukseltaan ehdoton ja usein kirjallinen, mutta joka ei menneisyyden olosuhteissa ehdottomassa muodossa toteutunut. Paikallinen taso, yhteisöt ja ihmiset, muovasi normin mieleisekseen, tarpeenmukaiseksi, määrittä normin uudelleen tai mahdollisesti torjui sen. Tässä on kysymystä kyllin, mitä hyväksyttiin, miten määriteltiin ja miten torjuttiin ja mitä voitiin tarjota tilalle niin, että valtaapitävät pysyivät tyytyväisinä.

Valta sosiaalisissa suhteissa oli luonteeltaan hierarkkisoivaa ja marginalisoivaa. Yhteiskunnassa ja ihmisten välisissä suhteissa valtaa jaettiin toisille ja toisilta sitä evättiin. Virallinen normijärjestelmä loi yksinkertaisia hierarkioita esivallan ja alamaisten akselilla ja marginalisoi samalla joukon alamaisia. Se, että tietystä alamaisryhmästä, kuten lapsista, vanhuksista ja vajaamielisestä, tehtiin toiminnan kohde, tosiasiasa sysäsi ryhmän vallan marginaaliin. Marginalisoinnin prosessi on tutkimuksellisesti kiinnostava, koska se sisälsi valintoja ja koska myös täysivaltaiset alamaiset osallistuivat valikointiin määritellen luokittelukriteereitä yhä uudelleen. Myös marginaalissa eläneet ovat kiinnostava tutkimuskohde: koska vallanpitäjien ehdottomia normeja sovellettiin paikallisesti ja ajallisesti, koska marginaaliin asettuminen edellytti sopeutumista, ja koska aina oli mahdollisuus, että marginaalissa elävä ryhtyi kamppailemaan vapautuakseen marginaalin rajoituksista. Kyse on paitsi vallasta myös mitä suurimmassa määrin menneisyyden yhteiskuntamoraalista. Näin on tutkittava sitä, mitkä periaatteet ohjasivat marginalisointia ja mitä marginaalissa eläville tapahtui.

Historian logiikka piilee siinä, että menneisyyden ilmiöt olivat kerrostuneita. Tämä on tietysti itsestään selvää, mutta tutkimuksellisesti onkin

kiinnostavampaa, miten kerrostuneita olivat menneisyyden käytännöt, tavat ja arvostukset sekä siten vallitseva yhteiskuntamoraali paikallisine variaatioineen, ja miten yhteiskunnan kerrostumat ajan mittaa muuttivat käsityksiään muista ihmisistä, erityisesti heikoista ja erilaisista. Ja kun tullaan yhteiskuntamoraaliin, näyttää siltä, että valtaapitävät halusivat hallita myös alamaisten ajatuksia, siis mielensisäisiä liikkeitä. Näin on kysyttävä, mitkä periaatteet ohjasivat kielletyn säädyttömyyden määrittelyjä, mitkä periaatteet ohjasivat vastarintaan ja keillä oli valta päättää siitä, mitkä psyykkiset prosessit olivat sallittuja ja mitä tapahtui silloin, kun joku rikkoi rajoja. Ihmisten osana oli elää olevaisessa, siis kosketeltavassa maailmassa. Mielensisäisesti he rikkoivat rajan ja matkasivat toiseen maailmaan. Kun selvittelee tätä, joutuu vastaamaan kysymykseen, miten ihmiset hallitsivat ja selittivät hallitsemattomissa olevia psyykkisiä prosessejaan eli uniaan. Toisin sanoen on tarkasteltava sitä, miten menneisyyden ihmiset kaikkiaan hahmottivat psyykkisiä prosessejaan.

Kansankulttuuri – elämäntavat ja kulttuurin ehdot – on tavattoman laaja käsiteltäväksi yhdessä kirjassa, mutta kun keskittää katseen esimodernin ajan ihmiseen ja vallankäyttöön, tutkimus on rajattavissa kelvolliseksi ja mielekkääksi kokonaisuudeksi. Samalla on mahdollista paljastaa menneisyydestä sen kerroksellisuus ja eriaikaisuus, tavallaan monien mentaliteettien kenttä. Valta määritti jotain keskeistä kulttuurissa sekä elämäntavassa ja on konkreettisesti ilmiönä senkaltainen, että sen määrittelyyn osallistuivat kansan monet kerrokset ja sen muokkaamiseen vaikuttivat paikalliset ja ajalliset olosuhteet.

Kirjassa ei siten käsitellä kaikkea, vaan tarkastellaan sitä, mikä palautuu tai on palautettavissa valtaan, ihmisiin ja siten niihin ihmisten käsityksiin, jotka ovat jättäneet jälkensä lähteisiin. *Katse menneisyyden ihmiseen* -kirjan viisi teemaa tutustuttavat esimodernin ajan ihmiseen ja ihmisten muodostamaan yhteiskuntaan. Ensinnä luvussa *Iän kategoriat* tarkastelun kohteina ovat ikään liittyvät normit ja varsinkin elämäntavan säätelyn huomattavimmat ihmiselämän jaksot, lapsuus, nuoruus ja vanhuus. Niitä selitetään toivottujen elämänkulkujen (elämänkaari-ideologioiden) valossa, ja tutkitaan elämänkaarikäsitysten kansanomaisia muunnoksia. Samalla käydään läpi myös yhteiskunnan ikäkausiajattelua ja sen sosiaalisia heijastumia.

Toiseksi luvussa *Todellisuus ja näyt* eritellään mielikuvituksen tuotteiden käyttöä ja norminsäätäjien halua hallita yksilöiden mieltä. Kolmanneksi luvussa *Puolinaiset ja mielettömät* käsitellään sairauksilla vaivattujen hallintaa, mielipuoliin ladattuja moraalisia käsityksiä ja yhteiskuntaa

sekä paikallisyhteisöjä sääteleviä erottelujen prosesseja. Samalla tarkastellaan luontevasti poikkeavan ja normaalin määrittelyjä. Vanhastaan ihmisen mieli ja vaivaiset kuuluivat kansalle, mutta esimodernilla ajalla esivallat, etenkin kirkko, omivat ne. Esivallat katsoivat oikeudekseen ja velvollisuudekseen hallita yhtä lailla normaaleja kuin poikkeavia ihmisiä ja ihmisten ajattelua.

Neljänneksi luvussa *Humoristinen puhe ja pilkka* eritellään kansanomaisen huumorin muotoja sekä huumorin kieltä, kielellistä vallankäyttöä, huumoria protestin ja eräänlaisen vastavallankäytön muotona. Herran pilkka oli rahvaanomaisen protestin julkinen muoto; se oli osa kansanomaista vastausta tapojen kultivoimiseen. Protestoidessaan kansa turvautui rahvaanomaisuuksiin eli tapoihin, joita esivallat yrittivät laein ja asetuksin kitkeä, mutta toisaalta valtaapitävät turvautuivat hekin ruokottomuuksiin paimentaessaan kansaa oikeiksi katsomiinsa ratkaisuihin.

Viidenneksi luvussa *Murtuma yhteiskunnallisessa sietokyvyssä* tarkastellaan erilaisuutta, erilaisuuden vastaanottoa ja erilaisuuden sietämistä. Toisin sanoen luvussa pureudutaan moraalijärjestelmiin ja moraalijärjestelmissä tapahtuneisiin muutoksiin.

Kirjassa käsiteltävät teemat sivuavat pitkän aikavälin tutkielmina kulttuurihistoriaa, arjen historiaa, mentaliteettihistoriaa ja historiallista antropologiaa. Jokaisessa teemassa on keskeisenä tietyn probleeman tai tiettyjen probleemien ratkaiseminen. Probleemikeskeisyys johtaa väistämättömästi perustutkimuksen korostamiseen ja lähteiden arvottamiseen. Teemat sisältävät huomioita toisaalta siitä, miten valtiollisen moraalijärjestelmän normistot, lait ja asetukset juurtuivat, ja toisaalta siitä, miten kansanomaiset normistot, maantavat ja käytännöt säilyivät.

Ihmisen elämään vaikuttavat tekijät, jotka kertovat elämisestä sellaisenaan, ovat syvärakenteiden – jos käsite tässä hyväksytään – heijastumia, kaikille yhteisiä ja ihmisiä erottavia. Siksi vallitsevaa, esivaltojen monopolisoimaa ja siten hegemoniseen asemaan noussutta moraalijärjestelmää on syytä käsitellä siinä muodossa, jona se kansalle esitettiin ja jona kansa sen omaksui. Esivallat halusivat kontrolloida inhimillistä arkista elämänmenoa ja tunkeutua moraalisine vaatimuksineen rahvaan yhteisöihin, pitäjiin, kyliin ja kotitalouksiin ja jopa tunnerekisteriin. Sen tähden katse on samanaikaisesti menneisyyden ihmisessä ja menneisyyden yhteiskunnassa, ja siksi katse siirtyy valtaapitävistä ihmisten ja yhteisöjen omaksumiin elämisen ehtoihin, aineettomiin elinoloihin ja elämäntapaan sinänsä.

Rahvaanomaisen elämäntapa ja esivaltojen maailma kohtasivat esivaltojen hallitsemisessa tilaisuuksissa käräjillä, pitäjänkokouksissa, veroaitoilla, pappiloissa, kirkoissa ja piispan- ja rovastintarkastuksissa. Tällöin sopeutuminen ja sopeutumattomuus tulivat julkisiksi ja puitaviksi sekä johtivat siihen, että vaatimukset kansanomaisen yhteisöllisen moraalien muutoksesta olivat välttämättömiä. Kansalle tietysti piti perustella muutoksen edut: perustelut haettiin toisaalta vanhatestamentillisesta teologiasta ja teokratiasta sekä toisaalta valtion taloudellisesta hyödystä.

Probleeman ratkaiseminen edellyttää useimmiten käänteisen selityksen eli tulkinnan olemassaoloa. Yksinkertaisesti kyse on siitä, että lähde kertoo näin, mistä on pääteltävissä, että näin tapahtui, mistä on pääteltävissä, että oli näin tai noin.

Edellinen viittaa siihen, mistä uuden kulttuurihistorian (mentaliteettihistoria) ja uuden sosiaalhistorian (mikrohistoria) metodologiset vaatimukset kumpuavat. Löytäkseen menneisyydestä jotain sellaista, joka avaa uudenlaisia näköaloja menneisyyteen ja täydentää historiaa, on lähteitä käytettävä probleemikeskeisesti ja ennakkoluulottomasti – toisin sanoen koko lailla aikaisemmasta poikkeavalla tavalla. Kussakin luvussa käsitellään myös menetelmällisiä kysymyksiä, lähteiden käyttöä, joten tässä ei tähän puoleen ole sen laajemmin syytä puuttua. Sen sijaan on paikallaan mainita muutamasta keskeisestä metodisesta lähtökohdasta.

Ensimmäisenä metodisena avaimena ovat puhe ja kirjoitus. Lähteet syntyivät siellä, missä esivallat ja rahvas puhuivat. Ja koska puhetta ja kirjoitusta menneisyyden maailmassakin riitti, aineistoa on kyllin erilaisista kuvista, oppikirjoista ja käsikirjoituksista aina sanomalehtiin ja arkkikirjallisuuteen saakka. Esivallalla ja rahvaalla oli kielenkäyttötapansa, siis eräänlaiset kielioppinsa. Esivallan käyttämä kieli erotti sen kansasta; valinta oli tietoinen, ja oleellista tässä on se, miten herrojen ja rahvaanmiesten kielet poikkesivat sanastoltaan ja periaatteiltaan toisistaan ja miten esivaltojen kieltä iskostettiin kansaan. Esivallan kielioppi heijastui myös moraalijärjestelmään ja oli omiaan formalisoimaan sitä.

Konfliktit ja konfliktien julkinen käsittely ovat toisena metodisena avaimena. Yhteiskunnan vallankäyttäjien ääripäät, virallista normia edustavat kruunun ja kirkon viranomaiset ja paikallisyhteisön rahvas kohtasivat toisensa ja toistensa ajatusmaailmat julkisissa tilaisuuksissa, oikeusistuimissa, viranomaisten johtamissa kokouksissa sekä toisaalta kielletyissä väenkokouksissa. Näin ollen keskeisenä lähdeaineistona ovat yhteisissä kokouksissa laaditut asiakirjat, erityisesti oikeuslaitoksen ja kirkon tuottamat aineistot.

Kolmanneksi metodiseksi avaimeksi on mainittava ihminen itse. Inhimillistä menneisyyttä ja kulttuuria tarkasteltaessa perimmäinen selittäjä on se psykofyysis-sosiaalinen kokonaisuus, jossa menneisyyden ihminen eli. Sosiaaliset vaikutteet ja sosiaalinen ympäristö muokkasivat inhimillistä ajattelua ja käyttäytymistä, mutta viime kädessä ihmiset itse ratkaisivat mielipiteensä ja toimintansa.

Iän kategoriat

Elämänportaat

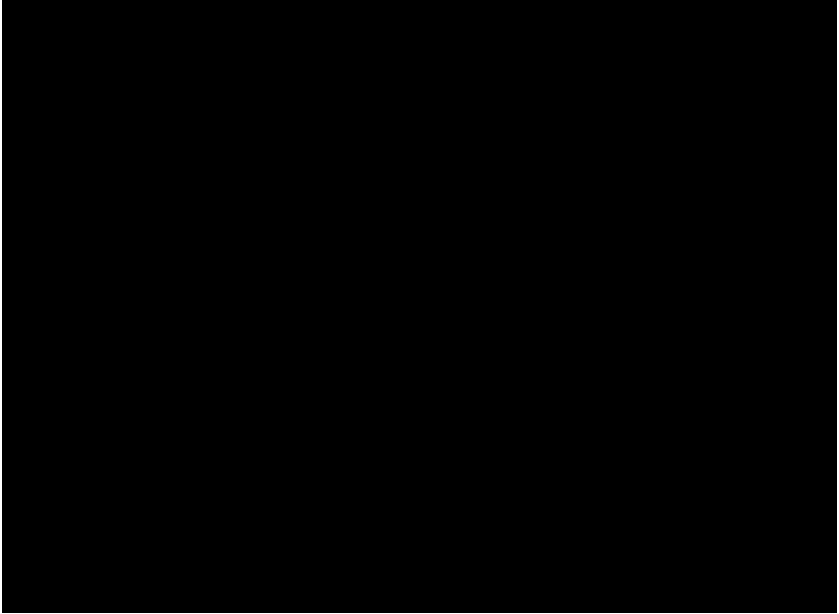
Menneinä aikoina eurooppalainen maailmankuva rakentui Jumalan säättämien hierarkioiden varaan. Hierarkiat ulottuivat kaikkialle inhimilliseen toimintaan ja ajatteluun, ja ihmiset katselivat maailmaa ikään kuin se olisi ollut jäsennettävissä konkreettisiksi ja toistensa kanssa päällekkäisiksi lokeroiksi.

Maailmassa vallitsi aina jonkinlainen kokemukseen perustuva edus- ja päämiehisuus: mies oli aviosäädysssä vaimonsa, isä lastensa, isäntä ja emäntä palvelusväkensä ja hallitsija alamaistensa esimies. Säädetykin rakentuivat siten, että rahvas eli kansa oli alinna ja lähinnä ylintä Jumalaa ja hallitsijaa olivat ylimysaateliset sekä papiston ja porvariston parhaimmisto.

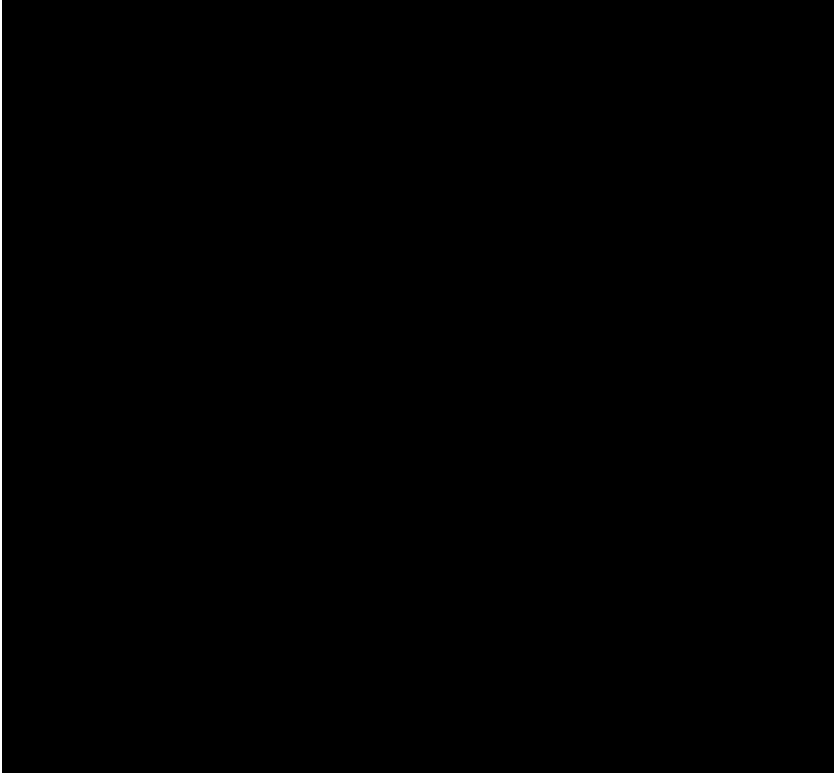
Maailmanjärjestystä perusteltiin yksinkertaisesti: ammuin vallinneesta kaaoksesta Jumala loi jäsenytyneen kosmoksen. Kosmoksessa ihmisen – kuten koko *munduksen* eli maailman – ainaisena osana oli edellä mainituista säätyrakenteista riippumatta ikääntyminen, toisin sanoen syntyminen ja kuoleminen Jumalassa. Edelliset katsomukset, hierarkkinen järjestys ja kaiken kattava ikääntyminen yhdistettiin järkeenkäyväksi kokonaisuudeksi, jossa vanheneminen käsitettiin hierarkkisesti elämänskaareksi tai elämänportaikoksi. Keskiaikainen ja sitä myöhempi käsitys elämänskaaresta perustui paljolti antiikin tieteen- ja maailmankuvaan. Keski- ja uudenajan ajattelijat sitoivat siihen nollamystiikan korostamaan täysiä kymmeniä vuosia ja loivat siitä jopa pohjaansa selkeämmän, säädynomaisen ja siksi rikkaammankin.¹

Vuonna 1792 varhaismodernin ajanjakson painuessaan mailleen muuan vermlantilainen mies laati seinäkudokseensa eli maalattuun ryyjiyn kansanomaista käsitystä vastaavan kuvauksen elämänskulusta. Kuvauksessa mies käy läpi kaikki mahdolliset elämänsvaiheet syntymästä

1 TROEIS-LUND 1941, 10; KARKER 1965, 640–642; EIIENIUS 1965, 642–644; JÜTTE 1988; DAY 1992, 691–698, 707–709, 715; COIE 1993, 3–10.

KUVAT 1 ja 2. Jean-Baptiste Jeanin julkaisemat ranskalaiset ja Winter Carl Hanssonin maalaamat ruotsalaiset elämänportaat 1700-luvun lopulta (Musée des Civilisations de l'Europe et de la Méditerranée / RMN, Gérard Blot; Leksands lokahistoriska arkiv / Sören Hallgren).

KUVA 3. Clemet Håkanssonin maalattu seinävaate vuodelta 1792 (Lunds universitets Folklivsarkiv, Sydsvenska bonadsmålningar).

kuolemaan. Siinä tiivistyy antiikista lähtöisin oleva ja myöhemmin monipuolisesti täydennetty klassinen elämänkaariajattelu, jota voi hyvällä syyllä kutsua yhteiskunnan eri kerrokset läpäisseeksi suureksi teoriaksi ja josta sittemmin moderni kehityspsykologiakin ammensi perustansa.² Teoria koski kaikkia ihmisiä, mutta kuvattuun ihmiseen ladattiin vallitsevat sosiaaliset käsitykset: hän on ruotsalaisen yhteiskunnan tukipilari, sama elämänportaiden talonpoika, joka kulki vaimonsa kanssa pyhäpuvuissaan aikakauden kenties tärkeimmässä kansankirjallisuuden teoksessa, *Bondepraktikassa*.³ Ruotsissa talonpojasta oli tullut yhteiskunnan keskeinen vaikuttaja, toisin oli porvarillisen julkisuuden läpäisemässä maailmassa. Siellä, kuten Ranskassa ja Saksassa, elämäportaille kuvatut

2 BRINGÉUS 1981A, 68–69; BRINGÉUS 1987, 250–253; VIIKUNA K H J 1999; VIIKUNA K H J 2002C.

3 Elämän kymmenvuotijakoon perustuva esitys on jo ensimmäisessä ruotsalaisessa versiossa *Bonde-practica* 1662: Menniskors Ålder i gemen.

ihmiset tyypillisesti edustivat valtaaan tarttunutta porvaristoa, keskiluokkaa ja keskisäätää, joka pukeutui muodikkaasti ja joka liikkui kävelyretkillä pariskuntana.⁴

Pyramidimaisen portaikon huippu sijoittuu 50 ikävuoteen ja viimeinen hengissä oleva mies on noin 90-vuotias. Kukin porras vastasi kymmentä ikävuotta, mikä osoittaa sitä, että 1700-luvun ihmiset ymmärsivät elämän rakentuvan todellakin melko selväpiirteisistä kymmenvuotisjaksoista. Seinäkudoksen anti ei ole ainoastaan kuvallinen, vaan siinä on myös kuvaannollisen puhunnan ja kirjallisen asiatuntemuksen kiteytymänä alati siirrettävissä oleva ja helposti muistettava elämänkaariruno.⁵

Portaikoon keskelle sijoitetussa runossa elämänkaaririimikäydään nopeasti mutta samalla sattuvasti läpi.

Kohdussaan hän aivan itkutta sikisi,
ensimmäisen vuoden pienokainen parkusi,
kymmentä käydessään kovin vähän ymmärtää,
ei kaksikymmenvuotiaaksi juuri sen enempää,
kolmekymmenvuotias on ylväs ja rivakka,
neljissäkymmenissä kellään ei ole vaivoja,
viisissäkymmenissä täyttyy miehen mitta,
kuusissäkymmenissä voi pärjätä – aivan totta,
mutta seitsemissäkymmenissä oivasti käsittää,
että kahdeksissäkymmenissä kaiken halun menettää,
yhdeksissäkymmenissä sitä harvoin ilmenee,
ja sataa vuotta tuskin kukaan enää näkee (suom. kirjoittaja).

Ensimmäiset ikävuodet aina kahteenkymmeneen saakka ovat vasta elämäntaipaleen tapaamista: kymmenvuotiaan ymmärrys on vähänlainen, eikä kaksikymmenvuotiaan tietämys ole juuri kummoisempi. Kolmekymmenvuotias sen sijaan on tarttunut miehuuden, aikuisuuden ja näihin liittyvän vastuun tunnusmerkkiin eli paimensauvaan. Niinpä mies elää tästedes tärkeimpiä vuosiaan: hän on voimissaan ja riuska, eivätkä ikääntymiseen kuuluvat vaivat vielä häntä kiusaa. 50-vuotiaana mies saavuttaa elämänkaarensa täyttymyksen, ja mies onkin kuvattu kädet tietävästi lanteillaan ja viitassa ylpeänä seisovaksi.

4 KATSO ESIMERKIKSI DAL–SKÄRUP 1980; DAY 1992 JA JUTIKKAIA 1999.

5 Tämä on harvinaisempi muoto. Elämänkaariruno esiintyy toisenlaisena *Bondepraktikan*-kirjassa (1662), mutta harvemmin läntisissä elämänportaikoissa. Katso Dal – Skärup 1980; Day 1992.

Tuosta lähdetään kulkemaan alaspäin viettäviä ja 100-vuotiaana taivaaseen laskeutuvia portaita. Mies harmaantuu ja taipuu alati etukenoisemmaksi, tarvitsee pian paimensauvan ohella kävelykepin, kunnes sekään ei riitä, vaan paimensauvasta on luovuttava ja käveltävä kahden kainalosauvan turvin: kansanomaisen käsityskyvyn mukaan 60-vuotias pärjää vielä ponnistuksia vaativissa tehtävissä – näin 50-vuotiaalle ainakin uskoteltiin, mutta 70-vuotias on jo ikäihminen ja vanhenemisen vaivaama. Ajatukset kääntyvät lähellä olevaan kuolemaan ja elämänhalu katoaa. Sanat ovat sävyltään negatiivisia, kuten läntisen Euroopan vastaavissa esityksissä, mutta kuolemaa ei tässä suoraan kuvata.⁶ Elämä on taistelua Jumalan taudiksi kutsuttua ilmiötä eli vanhenemista vastaan. Ihminen päätyy sinne, mistä on tullut – Jumalan luokse. Elämäntaistelun teemaa korostaa sekin, että ryijyn taivasmaailmassa on sama mies kampailemassa lohikäärmettä vastaan (Pyhä Yrjänä -teema).

Samanlainen oli naisen elämänkaari, mutta se sitoutui enemmän miehen elämänuraan. Tyttö varttui naiseksi henkisesti ja kehollisesti kuten poika mieheksi ja sai samoin omat ikästatusta osoittavat merkkinsä. Tosin avioitumisen eriaikaisuus, jolla todennettiin fyysisiä ominaisuuksia ja taloudellisen holhousjärjestelmän hierarkkisia piirteitä, muutti asetelmaa. Kun mies saavutti lakipisteen yhteiskunnallisessa ja yhteisöllisessä statuksessaan, saavutti hänen aviopuolisonsa samaan aikaan samankaltaisen aseman; nainen vanheni ja muuttui keppiin nojaavaksi menneisyyden ihmisten käsityksen mukaan täsmälleen samoilla portailla kuin mies – mutta puolisoaan seuraten niin, että vanha mies teki nuoremasta vaimostaan vanhan.⁷

Kuvatunlainen elämänkaarikäsitely kytkeytyi tiiviisti siihen ikivanhaan sykliseen aikakäsitykseen, jonka perustana olivat vuorokausi, kuunkierto ja vuodenaikojen vaihtelut. Tuolle ajattelulle – kuten yleensä aikakauden filosofiselle ajattelulle – oli tyypillistä se, että asiat esitettiin metaforina. Elämänkulku vertautui useimmiten vuodenaikoihin. Syklistä ikäänäytymistä käsiteltiinkin monissa elämänkaarta kuvaavissa kirjoituksissa, kuten klassisesta fysiologiasta ja astrologiasta viehättyneen Mikael Agricolan *'Rukouskirjassa'*, jossa talven ajan rukouksessa vuodenajat on yhdistetty elämänkaareen:⁸

6 VERTAA DAY 1992, 791–792 JA BONDEPRAKTIIKAN.

7 Troels-Lund 1941, 11; Bringéus 1981a, 69; Odén 1987, 92–95; Odén 1994; Jutikkala 2000, 84–87; Katso myös Räisänen T 1997a; Räisänen T 1997b; Vainio-Korhonen 2002; Toivanen 2005; Kaartinen 2006; Lahtinen 2007; Vainio-Korhonen 2008.

8 Heininen 1997, 144–145; Gummerus 1941–1956, 467–469. Katso myös Day 1992, 694 ja Lamberger 2009, 109–112.

lapsuus – kevät
 nuoruus – kesä
 urhonaika – syksy
 vanhuus – talvi

Samanlainen tapa jakaa elämä vuodenaikojen mukaisesti jaksoihin, joissa kevään eli lapsuuden ja kesän eli nuoruuden varttumista seurasivat syksyinen elämän sadonkorjuu eli miehuus ja talvinen vanhuus, oli levinnyt laajalle; kuolema istui talven ja kevään taitekohdassa. Sykliseen käsitykseen liittyy myös toinen perin vanha kuvaus elämänkulusta. Elämänpyörässä jakajina ovat vihkiristimäisesti neljä puolaa. Syklistä ajatusta perusteltiin jälleen Jumalalla ja siksi syntymä ja kuolema olivat verrannollisia; alku- ja päätepiste oli yhteinen. Jumala syytti elämänliekin, puhalsi sen täyteen roihuun ja antoi sen hiipua, kunnes päätti sen sammuttaa.⁹

Syklinen käsitys, jossa ikuisena elementtinä oli se, että yhden kuollessa toinen syntyy, sisälsi lähinnä näkyvän elämän. Kaikkiaan ihmiset saattoivat ymmärtää ainoastaan näkyvää maailmaa: kosmoksen toinen puoli oli jumalainen, ja sinne kuuluivat elämänportaiden alapuolelle jäävät jaksot; niistä ihmisillä ei ollut kokemukseen perustuvaa tietoa, pyhänä kuultua ja kirjoitettua sen sijaan kyllin.

Koko pitkän esiteollisen ajan vaikutti elämänkaariajattelussa vahvana antiikista peräisin oleva psykofysiologinen viritys. Sitä tässä elämänportauksessa esitetty runokin osoittaa. Ensin kiinnitettiin huomiota psyykeen kehittymiseen eli ymmärrykseen, mikä kuului syklisessä jaottelussa selvästi kahteen ensimmäiseen neljännekseen. Tätä seurasi vaihe, jossa tärkeimpänä määrittelijänä oli fyysinen kyvykkyys, ja viimeisenä vaiheena on jakso, jossa psyyken puoli jälleen korostuu. Elämänportaiden runossa esillä on menevä elämänhalu, mutta samasta seikasta ikääntyvä Agricola kirjoitti myönteisemmin, että ”sitä enemmän kuin ruumiin voimia (vanhuudessa) puuttuupi, sitä enemmän henki kukoistaapi”. Yleensä olikin niin, että juuri kolmannen vaiheen eli urhonajan loppua ja neljättä vaihetta elävät pohtivat ja kirjoittivat elämänkaarta ja tyypillisesti vieläpä siten, että elo oli kulkenut elämänportaiden mukaisessa järjestyksessä, ja niin toivottiin elon jatkuvan samassa järjestyksessä porras kerrallaan. Tästä sattuvana esimerkkinä on 1600-luvulla moniaalla vaikuttanut tuomari Elias Haraldsson Stare. Työskenneltyään kruunun hyväksi liki 30 vuoden ajan ja täytettyään juuri 50 Stare esitti kuninkaalle, että hänen

9 ESIM ERKIKSI KARKER 1965, 640–642.

olisi aika päästä rauhaan ja Turun hovioikeuden asessoriksi vanhuutensa takia heti, kun aatelittomien asessorien luokassa virka vapautuu. Kunin-
gas muisti uskollista palvelijaansa neljän vuoden kuluttua. Stare sai ases-
sorin viran, aateloitiin myöhemmin ja hoiti virkaa kuolemaansa saakka,
kaikkiaan 13 vuoden ajan.¹⁰

Menneisyydessä ikä oli merkittävimpiä marginalisoivia tekijöitä: ikä ei
välttämättä sysännyt ketään syrjään, mutta kiistatta lapsen ja vanhuksen
yhteisöllinen asema poikkesi 15/20–60-vuotiaiden vastaavasta. Eikä kyse
ollut mistään merkityksettömyydestä: 1700-luvulla väestön ikärakenne ei
oikein vastannut ajan perustuvaa laatua olevia huoltosuhteita, joissa las-
ten ja ikäihmisten ylläpito säilytettiin ensisijaisesti suvulle ja perheelle (ks.
taulukko 1).¹¹

Taulukko 1. Väestön ikärakenne suhteessa ajateltuun yhteisölliseen
aktiivisuuteen Suomessa vuosina 1750, 1810 ja 1860.

	1750		1810		1860	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Alle 15-vuotiaat	156 723	37	311 428	36	609 258	35
Nuori aktiiviväestö ¹²	41 235	10	84 337	10	167 417	10
Vars. aktiiviväestö	185 261	44	420 133	49	840 606	48
Yli 60-vuotiaat	39 658	9	47 403	5	127 367	7
Yhteensä	422 877	100	863 301	100	1 744 648	100

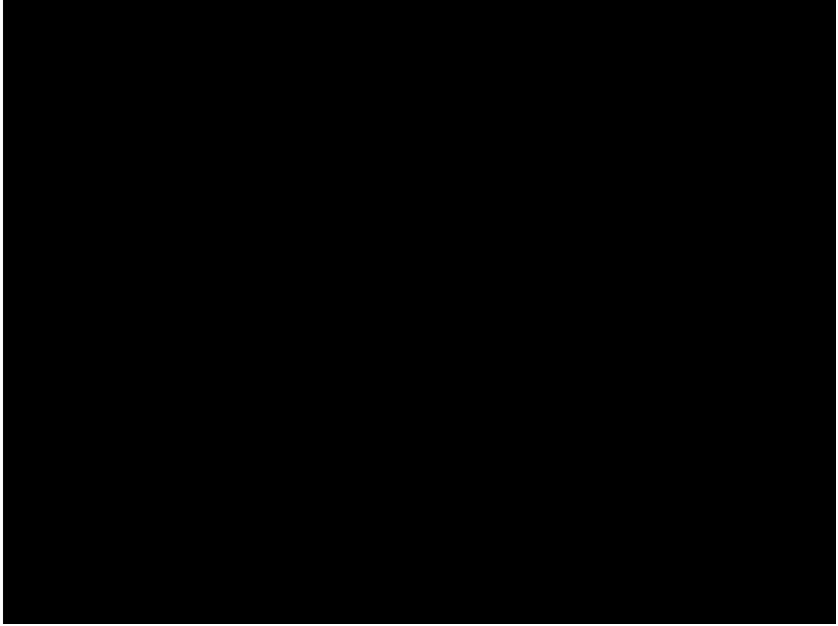
Lähde: Strömmer 1969, 137–139.

Kaikkiaan alle 15-vuotiaan väestöosan osuus koko väestöstä oli enemmän
kuin kolmannes, 15–19-vuotiaita oli joka kymmenes ja yli 60-vuotiaita
oli heitäkin yli viisi prosenttia. Koskapa tilanne oli tällainen, ideologit ja

10 LAGUS W G 1834, 242–243.

11 Esimerkiksi Odén 1987; Odén 1994; Nygård 1998; Sirén 1999; Waris 1999; Piilahti 2007.

12 Tässä henkiverolle pannuista 15–19-vuotiaat on erotettu omaksi ryhmäkseen siksi, että heidät
tosin ymmärrettiin työhön kelpaaviksi ja mahdollisesti itsensä elättäviksi, mutta toisaalta ei
ole kovinkaan luultavaa, että he olisivat osallistuneet merkittäväällä panoksella alle 15-vuo-
tiaiden ja yli 60-vuotiaiden ylläpitoon.

KUVA 4. Johannes Amos Comeniuksen käsitys ihmisten ikäkausista (Comenius 1689, 76).

ideologian kansanomaistajat oli valjastettava tekemään työtä holhoamisen puolesta. Esimerkiksi runoniekka Jonas Mennander ’*Huoneenspeili*’-teoksessaan korosti opettavaisesti, että aikuisen lapsen oli nöyrästi, alttiisti, kuuliaisesti ja kunnioittavasti avitettava ikääntyviä vanhempiaan. Tämä palkittaisiin nuoremman osapuolen vanhuudenpäivinä samanlaisella kohtelulla.¹³

Yhteiskunnallinen elämä rakentui paljolti täysi-ikäisten, työkykyisten ja veroa maksavien ihmisten varaan, joten lapset – ja vanhukset – esiintyivät useimmiten sosiaalisen toiminnan kohteina, mitä heijastelivat viranomaisten ja täysikasvuisten tuottamat aineistot, niin viralliset asiakirjat kuin elämäkerratkin. Varttuminen yhteisön täysi-ikäiseksi ja itsestään huolehtivaksi jäseneksi eteni askelmittain eli kynnyksittäin ja kesti pitkään, laajasti hyväksytyyn käsitykseen mukaan toistakymmentä vuotta ja yli. Normin mukaisesti lapsuus ja sitä seuraava puolikasvuisuus (nuoruus) lakkasivat vasta, kun ihminen varttui yli 20-vuotiaaksi ja lähestyi kolmattakymmenettä ikävuottaan. Aktiivista jaksoa, jolloin ihmiset oli-

13 MENNANDER 1998.

vat yhteiskunnan tukirakenne, kesti vain neljänneksen elämästä, ja sitten jokainen alkoi kulkea samoja kategorisia askelmia kohti kuolemaa.¹⁴

Jos monet tekijät marginalisoivatkin merkittävän osan väestöstä, esiintyi toisensuuntaisia näkökulmia.

Johannes Amos Comenius jakoi ihmisen elämän seitsemään ikäkautteen ja kuvitti jakonsa portain. Comeniuksen mukaan ihmiset olivat ensin lapsia, sitten poikasia ja tyttösiä, kolmannessa vaiheessa poikia ja tyttöjä, neljännessä nuoria miehiä ja nuoria naisia, viidennessä miehiä, vaimoja ja naisia, kuudennessa vanhoja miehiä, vaimoja ja naisia ja seitsemännessä ikäloppuja vanhoja ukkoja ja akkoja.¹⁵ Marginaaliset ikäkaudet valtasivat tässä viisi porrasta.

Institutionaaliset lapsuuden ja nuoruuden määrittäjät

Kahden esivallan käytännöt kietoutuivat erottamattomasti institutionaaliseen ikäkausikäsitteeseen. Lapsuutta, nuoruutta ja aikuisuuteen astumista koskeissa käytännöissä tärkeitä muutoskohtia olivat sekä ehtoolliselle osallistumisen oikeus että ripillä käynnin velvollisuus, henkilöperusteesta verosta suoriutuminen ja avioliiton solmiminen. Kirkko suositteli, että 13–14-vuotiaina lasten tuli käydä ensimmäisen kerran ripillä ja ehtoollisella, ja edellytti, että lapsi hallitsi riittävän hyvin opinkappaleet ja päivittäiset rukoukset.¹⁶ Selviytyminen kinkerien kuulusteluista eli rippikoulusta ei tehnyt täysikasvuiseksi, mutta oli varhaisimpia kynnyksiä aikuisuuteen astumisessa. Vasta kun ihminen saattoi yleisen käsityksen mukaan käydä yksin, avioparina tai vertaistansa kanssa (esimerkiksi palkolliset yhdessä) ehtoollisella ja ripillä, lapsuus oli lakannut.¹⁷

14 ELÄMÄNKAARESTA JA ELÄMÄNPORTAISTA KATSO BRINGÉUS 1981, 68–69; COIE 1993, 3–10; JUIKKALA 1999, 84–87; VIIKUNA 2002C, 69–71; AHTAASTA LAPSUUSKÄSITYKSESTÄ JA SEN KRITIIKISTÄ KATSO ARIÈS 1996; CORSARO 1997, 49–54.

15 Comenius 1689, 77.

16 Lempiäinen 1963, 243–280; Taipale 1980.

17 Esimerkiksi Rautalammin (Konneveden) Särkisalon kylässä vakiintui käytännöksi, että yhdestä maakirjaan (ja rippikirjaan) merkitystä talosta käytiin ripillä ja ehtoollisella useampana ryhmänä. Ryhmät eli perhekunnat pysyivät vuodesta toiseen samoina. Vastaavanlainen tapa esiintyi Kokkolan kaupungissa, jossa kauppiastalon sisällä oli kolme–neljä eri ryhmää. Toiset olivat perheitä ja ainakin yksi koostui palkollisista. JyMA Rautalammin rippikirjat 1700-luvulta; Kokkolan kaupunkiseurakunnan rippikirjat 1720-luvulta; Viikuna K H J 2002a, 158–166.

Kruunulle henkirahaa ryhdyttiin maksamaan 15-vuotiaana, mutta tosiasiassa ja ainakin alkuun isä tai isäntä huolehti veron suorittamisesta.¹⁸ Näin lapsuus jatkui yli puolikasvuisuuden ja päättyi oikeastaan aikuisuuteen siitäkkin huolimatta, että talousopin harrastajat toista intoilivat 1700-luvulla paikalliskuvauksissa provosoiden ja lapsia töihin patistaen; akateemisessa ympäristössä väitettiin, että maaseudulla ja kaupungeissa pojat ohjattiin tuottaviin ja kruunulle hyödyllisiin miesten töihin jo kymmenen korvilla.¹⁹ Puolikasvuisen muuttaminen pois kotoa ei sekään katkaissut siteitä vanhempiin eikä tehnyt lapsesta aikuista, sillä yhteydet kotiin olivat usein tiiviit (etenkin koululaiset, oppipojat, piiat) ja synnyinkotiin saattoi tarvittaessa palata.²⁰ Puolikasvuisuutta venytti tosiasia, että oppipojiksi ja -rengeiksi ryhdyttiin vasta seitsemäntoista korvilla ja samassa asemassa voitiin olla vielä 24–25-vuotiaana,²¹ vaan miehen varsipa saavutti yleisemmän käsityksen mukaan täyden mittansa 25 ikävuoden täytyttyä.²²

Tietyssä mielessä juuri avioliiton solmiminen päätti lapsuuden jakson lopullisesti. Vuoden 1734 lain antamisen jälkeen puolikasvuiseksi virallisesti mainittu nuorukainen ei enää voinut sulhasena alttarille astella. Niinpä viimeisiä alle 20-vuotiaana renkipoikana eli puolikasvuisena palkollisena avioliiton solmineita oli Laitilan Seppälässä Erkki Matinpöika, joka nai talon tyttären, Anna Heikintyttären maaliskuussa 1733.²³ Uuden lain mukaan tuollainen nuori poikanen ei saattanut avioitua; vasta yli 21-vuotiaana rengitkin nauttivat täysikasvuisen ansioista, eikä heitä puhuteltu enää pojiksi. Niinpä selvästi yleisempää oli, että nuoret miehet avioituivat kernaammin yhteiskunnallisen ja taloudellisen aseman vakiinnutettuaan, kuten oppipojista kisälleiksi ehdittyään.

Tyttöjen astumista aikuisuuden kynnyksen yli vauhditti mahdollisuus avioliiton solmimiseen nuoremmalla iällä. Vuoden 1734 lain mukaan 17-vuotias tyttö sai avioitua. Näin esimerkiksi Lapualla 1762 vihittiin avioliittoon täydellinen ja norminmukainen pariskunta: 21-vuotias kunniallinen

18 LEXT1968, 25–26.

19 Esimerkiksi Gadd 1774; Herkepaus 1756; Hoeckert 1753.

20 Miettinen 2003, 15–19.

21 Seuraavassa esitettävät tiedot perustuvat pääosin seurakuntien Suomen sukututkimusseuran julkaisemaan historiakirja-aineistoon. Esimerkiksi haudattujen luettelot Eckerö 1.1.1733 (24-vuotias oppirenki), Helsinki 24.4.1755 (17-vuotias), 29.11.1761 (25-vuotias), Pori 28.8.1763 (19-vuotias), Porvoo 28.8.1753 (24-vuotias), Turun ruotsalainen seurakunta 22.6.1764 (21-vuotias) ja Turun suomalainen seurakunta 13.5.1760 (24-vuotias).

22 Comenius 1928, 335.

23 Vihittyjen luettelot Laitila 4.3.1733.

ja toimellinen nuori mies Yrjänä Jaakobinpoika ja nurmolainen hääpäivänään 17 vuotta täyttänyt, kunniallinen ja siviä piika Kaisa Matintytär Martikkala. Kumpikin vastasi yhteiskunnallisiin paineisiin, joita pidettiin yllä käytännöllisin järjestelyin. Mahdollisuus oli myös yhteisöllinen velvollisuus: nimittäin tytön lähestyessä – 15-vuotiaana – naimaikää aloitettiin sulhasen etsintä.²⁴ Muutkin tiedot osoittavat sitä, että tytöt varttuivat täysikasvuisiksi nuorempana kuin pojat. Esimerkiksi luostariin saattoi kirjoittautua ja Kristuksen morsiameksi asettua kahdeksantoistavuotiaana.²⁵

Pienokaisten maailma

Imeväisiän päättyessä ja lapsen ottaessa ensi askeliaan päättyi elämän varhaisin ja vakavin vaaraperiodi. Ensimmäisen hampaan puhkeaminen sekä kävelemään ja etenkin puhumaan oppiminen veivät lasta kohti aikuisten ymmärtämää ja tiedollisesti hallitsemää maailmaa. Kun imeväisikäisen kuolema johtui usein hallitsemattomasta ja siksi lohduuttomasta ”tunteuttomasta lastentaudista”, yli yksivuotias lapsi kuoli tunnettujen tartuntatautien ja sairauksien tahi onnettomuuksien seurauksena; sairaudet olivat myös parannettavissa tai ainakin niistä lapsi saattoi toipua ja toisaalta mahdollisuuksia tapaturmiin voitiin ehkäistä (ks. taulukko 2).²⁶

Perinteisessä historian tutkimuksessa, vallankin sosiaalishistoriassa, on lapsia pidetty yhteisöllisenä työvoimapotentiaalina. Näkemykselle on perustansa varhaisessa väestönkasvua suosineessa talouspolitiikassa ja akateemisessa talousopissa (1600- ja 1700-luvulla talouspolitiikan luojat ja luovijat pitivät väestöä kansakunnan vaurautena ja halusivat sitoa lapset tuottavaan työhön mahdollisimman varhain); ja samaan viittaavat myös aikakauden sotien suuret väestösiirrot, joissa työvoimapotentiaali (lapset ja nuoret) olivat keskeisiä siirrettäviä.²⁷ Tässä perinteinen sosiaalishistoria on tähynnyt useimmille aikalaisille käsittämättömiin rakenteisiin ja

24 LEHTINEN 1963, 611; KASITETTUJEN IUTETIEIOT LAPUA 4.7.1745, VIHITTYJEN IUTETIEIOT LAPUA 4.7.1762; MARIA SALANDERIN ELÄM ÄKERIA (GRÖNROOS 1938, 236).

25 Klockars 1979, 25; Mäkelä 1989, 58.

26 Villkuna A 1989, 111–118. Imeväiskuolleisuudesta, suhtautumisesta imeväiskuolleisuuteen sekä rinta- ja sarviruokintaan katso Jutikkala 1987, 108–113; Pulma – Turpeinen 1987, 294–298; Happonen 2009, 111–113. Parantamisesta ja parantajista esimerkiksi KA KO Kitee 1689, gg2: 97, 101. Eilola 1999, 114–118.

27 Vertaa Rahikainen 2001b; Rahikainen 2002; Rahikainen 2004; Kaartinen 2006, 76–82; Villkuna – Meriläinen 2008.

Taulukko 2. Imeväisikäisinä kuolleet ja imeväisikäisinä tuntematto-
maan lastentautiin kuolleet eräissä seurakunnissa 1750,
1800 ja 1850.

		kuolleita kaikkiaan	kuolleista alle 1-vuotiaita	alle 1-vuotiaana menehtyneen kuolinsyy tuntematon
Ilmajoki	1750	53	19	9
	1800	71	37	25
	1850	235	90	33
Urjala	1750	35	11	3
	1800	65	12	6
	1850	144	26	17
Turku	1750	182	39	1
	1800	194	31	22
	1850	556	106	59

Lähteet: Ilmajoen, Urjalan ja Turun suomalaisen seurakunnan haudattujen luettelot (HisKi) vuosilta 1750, 1800 ja 1850.

perustaa tulkintansa määrällisiin, ajallisiin ja paikallisiin vertailuihin sekä tulee näin nostaneeksi tulkinnan menneisyyden ja historian yläpuolelle (rakenteet ovat todellisia, vallitseva aikalaiskäsitys on väärä ja niin muodoiin menneisyys vinoutunut). Kun väestöhistoriassa on tarkasteltu syntyneisyyden tason ilmiöitä, on havaittu, että kuolemankriisien jälkeen yhteiskunta palaa jälleen normaalitilaan väestömenetystä korvaavan väestönlisäyksen ansiosta. Tältä numerot näyttävät, rakenteet ovat todellisia ja menneisyyskäsitteet vinossa.²⁸

Eräs keskeinen seikka on silti jätetty huomiotta, nimittäin se, että vastasyntyneet olivat – jos asiaa ylтиorationaalisesti ja talousopillisesti ajattee – kylläkin potentiaalinen resurssi, mutta todelliseksi työvoimaresurs-

siksi heistä oli vasta vuosien kuluttua. Tilanne on tätäkin mutkikkaampi, mihin on väestöhistoriassa kiinnitetty huomiota. Näet pitkittynyt kriisi iski melkoisen loven oletettuun työvoimapotentialiin, ja toipuminen siitä tapahtui hitaasti ja vieläpä viipeellä.²⁹

Taulukko 3. Kuolevuuden ja syntyvyyden tasot kriisikautena ja sitä seuraavina vuosina.

	Kuolevuuden taso	syntyvyyden taso
Kriisi alkuvaihe	korkea	matala
Pitkittynyt kriisikausi	normalisoituva	matala tai normaali
Kriisiä seuraava vuosi	normaali	normaali
Seuraavat 3–4 vuotta	matala	korkea

Ymmärtämättömyys piteli alle kymmenvuotiasta lasta tiukasti uhatussa maailmassa, mutta muutos imeväisikäisen vaaraperiodiin oli silti ilmeinen: kuoleman uhkaan kyettiin varustautumaan ja ympäristön uhkia torjumaan. Tästä seikasta todistavat – tosin käänteisesti – kuolemantapaukset, joissa suojeleminen ja valvonta pettivät. Tyypillisenä pikkulapsen menehtymisen syynä oli välittömään kodin piiriin sijoittuva onnettomuus: murskaantuminen, hukkuminen tai palovamma.³⁰

Vaaratilanteiden lukuisuuteen ja suojelemaan kiinnitettiin huomiota, mikä tietysti kielii myös resurssiajattelusta. Kun Kustaa Vaasan pojista kaksitoistavuotias Magnus oli 1554 metsästysretkellä loukannut jalkansa hakatessaan kirveellä puita, kuningas purki huoltaan pojistaan vanhim-

29 VERTAA ESIM ERKIKSI STRÖM MER 1969, 23–29.

30 Esimerkiksi Kuolemajärven Kolkkalassa 1814 ovi rusensi kuoliaaksi kaksivuotiaan Joonas Tahvonpoika Kettusen ja Tammelan Letkussa 1788 neljävuotias torpparinpoika Johannes Erkinpoika murskaantui hengiltä pudottuaan kotitalonsa rappusilta. Ilmajoella 1744 Matti Tervalan kaksivuotias poika Tuomas hukkui lähteeseen, ja samoin kävi 1762 Alavieskassa pitäjänsuutari Lackmanin kaksivuotiaalle Olli-Heikille. Kaavin Varislahdessa 1758 taas kolmevuotias Helena Erkin tytär Hirvonen hukkui rantaveteen. Föglön Sonbodassa kaksivuotias Henrik Johansson Anders menehtyi 1781 poltettuaan itsensä kuumassa vedessä ja Finströmissä laivamiehen lesken alle kolmevuotias tytär Maja Lisa kuoli pian sen jälkeen, kun po-reilevaa velliä oli läikkyntä hänen päälleen. Haudattujen luettelot Ilmajoki 2.4.1744, Alavieska 3.9.1762, Kaavi 28.9.1758, Föglö 21.11.1781, Finström 14.10.1792, Kuolemajärvi 28.8.1814, Tam-mela 3.3.1788. Eurooppalaisesta tutkimuksesta katso Kaartinen 2006, 76.

KUVA 5. Taidemaalari Severin Falkman ikuisti ruokolahtelaiset pienet lapset turvalliseen ympäristöönsä, äitiensä vierele. (Falkman 1882).

malle ja antoi samalla isällistä evästyä elämäntaipaleelle. Kuningas neuvoi, että Erikin tuli ”välttää vaaran paikkoja niin maalla kuin vesillä”.³¹ Kustaa Vaasan ohje oli sangen yleispätevä, sen sijaan piispa Karl Fredrik Mennander opasti 1755 pientä pojankossiaan aavistuksen konkreettisemmin. Paitsi, että pojan piti ahkeroida ja käyttäytyä moitteettomasti, hänen tuli hoitaa terveyttään ja välttää juoksentelemista ulkosalla – etenkin liian ohkaisissa pukimissa.³² Yhtä kaikki kummankin isän opastukset kielivät lapsiin kohdistuvasta vakavasta huolenpidosta.

Samaan vanhempien velvollisuuteen lasten kasvattajina ja varjelijoina kiinnitti huomiota hengellinen esivalta, kuuluihan huolenpito, kuten Johannes Amos Comenius asian *Magna Didacticassaan* (1657) tiivisti, luonnollisimmin vanhemmille.³³ Kirkko – lähinnä tuomiokapituli sen oikeudellisena elimenä – edellytti vanhemmilta vastuullisuutta ja huolellisuutta. Niinpä onnettomuuksista osa jouduttiin tutkimaan oikeusistuimissa, mutta useimmiten oikeus päättyi vapauttavaan tuomioon tai lievään sakkorangaistukseen. Esimerkiksi vuonna 1638 tuomiokapituli vaati ulvilalaiselle puolitoistavuotiaana palovammaan menehtyneen lapsen äidille rangaistusta kuolemantuottamuksesta. Kihlakunnanoikeudessa kuitenkin todettiin, ettei pirtistä töihin mennyt äiti sen enempää kuin metsässä työskennellyt isä tai lapsenhoitajaksi jätetty ja kuuromykyksi mainittu piikakaan ollut onnettomuuteen vikapää. Lapsi oli kivunnut tulikuumaan, lattialle nostettuun ruokapataan sillä välin, kun piika kiikkutti padasta ruokaa nälkäisille. Uhkaan ei osattu varautua, sillä ei otettu huomioon, että kuurona piika ei havainnut lapsen liikkeitä. Sen sijaan 1640 Kokemäellä oikeus rankaisi vanhempia huolimattomuudesta, koska nämä olivat jättäneet kaivonsa peittämättömäksi sillä seurauksella, että seitsenvuotias poika oli sinne hukkunut.³⁴

Edellä kerrotut seikat osoittavat selvästi sitä tosiasiaa, että vanhemmat parhaansa mukaan koettivat varjella ja käsitellä lapsia nimenomaan pikkulapsina. Tässä huolenpito poikkesi ajattelusta, jossa lapsia pidettiin yhteisön resurssina.³⁵ Koska lastenhoito katsottiin kuuluvaksi äitien ja laajemmin naisten elämänpiiriin eli kotitöihin ja koska naisilla tuvassa riitti tekemistä, pienimmät lapset sananmukaisesti kytkettiin tuvan tur-

31 KUSTAA VAASA ERIKILLE 5.10.1554 (KONUNG GUSTAF I:S REGISTRATUR 24, 426–427).

32 Karl Fredrik Mennanderin kirje pojalleen 3.10.1755 (Österbladh (toim.) 1939, 3).

33 Comenius 1928, 109.

34 KA KO Ulvila 1638, mm4: 284–284v; KO Kokemäki 1640, mm5: 55.

35 Rahikainen 1993.

vallisimpaan paikkaan. Esimerkiksi Kemissä 1720-luvulla oli tapana pujottaa vasta kävelemään oppineen lapsen kaulaan jonkinlainen panta tai uumalle vyö. Niihin sidottiin köysi, joka taasen kytkettiin toisesta päästään pirtin seinään, jossa oli varten vasten tappi eli vaarna.³⁶ Tapa lienee yhteydessä varhaisiin vauvojen vipukätkyisiin, jotka niin ikään kiinnitettiin seiniin, tai katosta riippuneisiin liekkuihin, kiikkuihin eli kontteihin. Vastaavia lapsia suojaavia käytäntöjä olivat myös otsapannat, jotka estivät pään kolauttamisen, ja jopa tuolit, joihin kävelemistä harjoittelevat sijoitettiin. Pannat, tuolit ja köydet toisaalta edistivät liikkumisen taidossa harjaantumista, mutta toisaalta ne myös estivät liikkumisen vaarallisiin paikkoihin, erityisesti kipuamisen huomaamatta avonaiselle ja suojaamattomalle tulisijalle. Voisikin sanoa, että tietyillä kaluilla oli harjaannuttavan tarkoituksen ohella suojeleva funktio. Leikkikalut puolestaan veivät lapsia aikuisten maailmaan, tyttöjä karjan- ja kodinhoitoon sekä poikia eränkäyntiin.³⁷

Iän karttuessa ja ymmärryksen hiljalleen lisääntyessä lasta ei enää tarvinnut pitää alati silmällä. Toisinaan jopa kolmevuotias tohdittiin jättää hetkeksi yksikseen. Näin oli monesti menetelty eräässä vaasalaisessa talossa 1670. Marraskuussa emäntä Karin Ivarsdotter ja kruunupyyläinen loinen Malin Svendsdotter olivat tekemässä maltaita. Mallastamista varten pirtin liedellä oli hiillos, jota ei tarvinnut sen kummemmin valvoa. Siksi Malin uskalsi jättää pojan itsekseen ja seurata Karinia saunalle. Malin palasi pian pirtiin ja havaitsi kauhukseen hetimiten oven avattuaan, että poika seiso i liesipankolla paita liekeissä ja hiilihanko jalkojen juuressa. Poika oli nähtävästi ryhtynyt kohentamaan tulta, kuten oli nähnyt aikuisten tekevän, ja syttynyt kekäleestä palamaan. Poika menehtyi palovammoihin ja naiset joutuivat selvittämään oikeudessa syytä, jotka kuolemaan johtivat. Oikeudelle riitti kuolinsyyn tutkinta, ja se jätti naiset tuomitsematta.³⁸

Valvontaa vaille jätettäessä lienee yleisempää silti ollut, että joko lapsia oli useampia, tahi leikkipaikka oli muulla tavoin suojainen. Lapsia varten pihalla tai sen välittömässä tuntumassa oli luultavasti aikuisten määräämä ja turvallinen sija eli leikinpaikka.³⁹ Sillä, että aikuiset tiesivät, missä lapsi vietti aikaansa oli tärkeä merkitys, koskapa tämänkaltaiselta

36 KA KO KEM 1 1723, R85.

37 Lapsia suojelevista kaluista katso Lindström 1979; kätkyistä Lehtonen 1985, 198; leikkikaluista ja niiden merkityksestä Sirelius 1989, 509–511; Lönnqvist – Silvander 1999, 17, 23.

38 KA RO Vaasa 1670, v3: 128.

39 Ganander 1997, 'Leikin paikka'.

ja pedoilta suojassa olevalta kedolta osattiin ensimmäisenä lapsia etsiä. Sitä paitsi aitaus esti senkin, etteivät lapset karanneet teilleen. Tuollainen leikkipaikka oli viipurilaisen muurarimestarin, Antti Pukin, kuusi-vuotiaalla Marjatta-nimisellä tyttärellä vuonna 1690. Kesällä hän tapasi leikkiä pihan ulkopuolisessa aitauksessa, mutta elokuussa häntä ei sieltä enää kukaan löytänyt, vaikka pihamaalla oleilleet olivatkin kuulleet tytön hätäisen huudon ja lähtivät häntä välittömästi etsimään.⁴⁰ Halu tietää lapsen olinpaikka osoittaa hyvin omistautumista huoltajan tehtävään. Samaan seikkaan viittaavat tapaukset, joissa joku oli houkutellettu lapsen luvattomille teille. Esimerkiksi Karjaalla 1641 eräs ruukintyömiehen vaimo tuomittiin tuntuviin sakkoihin, koska hän oli käynyt hakemassa toisesta talosta lapsen luokseen ilman tämän vanhempien suostumusta. Tuomiota ei lieventänyt sekään, että nainen väitti halunneensa ainoastaan leikkiä lapsen kanssa.⁴¹

Pienempien lasten yhteisille riennoille oli tunnusomaista, että varsinkin sääntö-, piiri-, palloilu- ja muihin liikunnallisiin leikkeihin ryhdyttiin seurueina. Samalla kun nuo seuraleikit sosiaalistivat (so. yhteisöllistivät), niissä piili toinen tärkeä tekijä: milloin oltiin joukolla liikkeellä, vaaratilanteen uhatessa tai onnettomuuden satuttua joku lapsista ehti tiedottamaan aikuisia. Tapaturmilta ei silti vältytty – etenkin, kun lapset poistuivat suojatulta alueelta. Varsinainen onnettomuus sattui 1729 Torniossa, missä seitsemän lasta meni rantaan ja kokeili veden syvyyttä sillä seurauksella, että kuusi heistä hukkui.⁴²

Lapsesta nuoreksi

Syntymän jälkeen ensimmäinen, kynnysvuodeksi kutsuttu käännekohta osui lapsen elämässä kymmenen ikävuoden paikkeille.⁴³ Tämä oli seurausta elämänportaisiin liittyvästä ja nollamystiikkaa korostavasta maailmankuvasta, käsitystä vahvistavista ja selvästi havaittavista psykofyysisistä muutoksista sekä toisaalta – kuten edellä mainittiin – institutionaalisista tekijöistä. Varhainen tiedekin tunnusti poikia koskevat tosiasiat. Kahta ensimmäistä elämänjaksoa eli kuusivuotista lapsuutta ja kuusivuotista poikuuskautta seurasi samoin kuusi vuotta kestävä nuoruuden ikä, mut-

40 HAUDATTUJEN IIVETIET VIIPURIN MAASEURAKUNTA 6.8.1690.

41 KA KO Karjaa 1641, ll2: 294, KA.

42 Maria Salanderin omaelämäkerta (Grönroos 1938, 235).

43 Diarium Gyllenianum, 156; Mäkinen 2000, 17, 21.

ta kahdeksantoistavuotiaanakaan nuorukainen ei vielä ollut valmis ja täysikasvuinen.⁴⁴

Muutos pienen lapsen maailmaan oli toisaalta selvä, sillä tuolloin alkoivat aikuiselämän varhainen tapailu ja nuoruus. Tästä huolimatta lapsuus jatkui hyväksytyine leikkeineen. Niinpä nuoruutta pidettiin sekä lapsuuden osana että sen jatkeena ja siitä käytettiin täysikasvuisuudesta erottavana terminä puolikasvuisuutta. Lapsuuden jatkumiseen kymmenen ja kahdenkymmenen ikävuoden välillä viittaavat haudattujen luetteloiden tiedot kuolleen statuksesta, asemasta eli säädystä. Lapsen statuksella luetteloihin merkittiin yleensä alle kymmenvuotiaat, mutta silti koko joukko kynnyksen ylittäneitä kuoli ”lapsina”, kuten Hausjärvellä vuosina 1756–1757 menehtyneet 14-vuotias Kattilan Helena Juhontytär, 16-vuotias Karhin Heikki Juhonpoika, 18-vuotias Parman Kati Erkontytär, 15-vuotias Seppälän Anna Heikintytär ja 14-vuotias Saivulan Marja Juhontytär.⁴⁵

Eräänä keskeisenä tekijänä ja kynnyksen ylläpitäjänä oli ensimmäinen ripillä käynti, joka tuli suorittaa noin 13-vuotiaana ja jonka suorittaminen näkyi kirkon istumajärjestyksessä. Pienimmät lapset – mikäli heitä ei jätetty lastenvahtien huolehdittaviksi kotiin – istuivat huoltajiensa luona, mutta sittemmin ja ensimmäisen ripillä käynnin jälkeen tytöt ja pojat jossain määrin itsenäistyivät. Lapualla havaittiin 1730-luvulla, että lehteri, jonne puolikasvuiset aluksi sijoitettiin, ei ollut sovelias paikka. Pojat nahistelivat keskenään ja tytöt toimittivat henkilökohtaisia asioitaan vierustovereidensa kanssa, kun kukaan ei heitä siellä ylhäällä kyennyt vahtimaan. Vaan eipä ollut juuri apua päätöksestä sijoittaa nuoret kuoriinkaan, sillä poikaset ja piikaset tahtoivat tungeksia täysikasvuisille varatuille penkeille.⁴⁶

Toisaalta nimenomaan leikit pitelivät yli kymmenvuotiaita lapsuudessa. Piiri-, liikunta-, sääntö- ja akrobaattisia leikkejä harrastivat niin tytöt kuin pojatkin yhdessä, kunnes murrosiässä yhteiseksi tapahtumaksi jäivät enää tanssit. Naiseksi varttuva ja avioliittoon valmistautuva tyttö ei saanut osallistua sen enempää akrobaattisiin kuin voimaa koetteleviin liikuntaleikkeihin, mutta sen sijaan pojat mittelivät voimiaan ja jatkoivat yhä miehinäkin urheilemista.⁴⁷ Pihapiiriin kuuluvilla leikkipaikoilla

44 COM ENIUS 1928, 335.

45 Haudattujen luettelo Hausjärvi 4.4., 26.5., 28.11., 31.11.1756, 5.7.1757.

46 Lehtinen 1963, 570.

47 Lamberg 1998; Corsaro 1997, 53–57; KA KO Viipuri (Ranta) 1638, jj2: 426; Närpiö ja Lapväärtti 1651, mm7: 140–140v; Äyräpää 1664, jji1: 216v–217; Lappee ja Joutseno 1689, ii6: 517–517v; Viipuri, Säkkijärvi ja Koivisto 1689, jj26: 505; Sotkamo 1690, rr27: 367 - 368; Ulvila 1699, mm35: 1538, 1544.

viihdyttiin vielä yli kymmenvuotiaina. Kesälahdella 1759 muuan yksitoistavuotias tyttö tapasi leikkiä talonväen tietien yksikseen pihan ja metsän välisellä aidatulla niityllä, jossa hänellä oli oma leikkipaikkansa – samanlainen turvallinen sija kuin edellä mainitulla Viipurin Marjatta Pukilla.⁴⁸ Vastaava näkyi myös yliopistomaailmassa, jossa pojat ja nuorukaiset syylistyivät tuon tuosta mitä erilaisimpiin koiruuksiin. Vaikka akatemian konsistori jakeli niistä kurinpidollisia rangaistuksia, yleisenä käsityksenä oli, että nuoruus sai tekemään päättömyyksiä ja että koiruudet saattoivat toisinaan jopa osoittaa luovaa ajattelua ja siten ennakoida hyvää tulevaisuutta.⁴⁹

Kymmenen korvilla pojat ja tytöt alkoivat tapailia täysikasvuisuutta ja ryhtyivät toimittamaan talonpoikaiseen elämäntapaan kuuluvia töitä, aluksi vähemmän tietämystä, voimaa ja näppäryyttä vaativia tehtäviä. Talonpoikaisessa ympäristössä kymmenvuotiaat pojat ja tytöt huolehtivat paimenen tehtävistä,⁵⁰ kalastivat, avustivat kaskimaalla, lehdesmetsässä ja sadonkorjuussa.⁵¹ Nämä olivatkin perheyhteisön töitä, mutta hiljalleen lasten elämänpiirit alkoivat erottua, kuten erottuivat leikeissä. Tytöt ryhtyivät kodin- ja karjanhoitoon ja aloittivat lapsenlikan tehtävistä, ja heidän kasvatuksestaan vastasivat luontevasti aikuiset naiset.⁵² Kemin Ounasjoen kylässä 1723 vanhemmat uskalsivat jättää puolitoistavuotiaan lapsensa kymmenvuotiaan tytön hoiviin matkatessaan jumalanpalvelukseen. Tavanomainen käytäntö petti, kun tyttö ei jaksanut vahtia lasta, meni kamariin ja kamarissa olon aikana lapsi tukehtui hengiltä. Kuolinsyyn tutkinnassa kuultiin vain vanhempia, eikä oikeus katsonut millään muotoa tyttöä vastuulliseksi tapahtumaan.⁵³

Miesväki otti puolestaan poikaset seuraamaan omia toimiaan ja miesten taitoja oppimaan. Näitä olivat puiden hankkiminen ja vetoeläimistä huolehtiminen ja – milloin kyseessä oli säätyläinen – ratsastaminen ja ratsun hoitaminen.⁵⁴ Pojat ryhtyivät pyytämään kalaa ja sittemmin peräti metsästämään. Kalassa tapasivat käydä jopa alle kymmenvuotiaat pojat,

48 RA TURUN HOVIOIKEUDEN KIRJEET KUNINKAAIHEILLE M AJESTEITIIIE3. MUISTIO VUODELTA 1760.

49 Katso Lagus W G 1834, 249.

50 Esimerkiksi KA KO Ruovesi, Keuruu, Ähtäri ja Virrat 1687, nn7: 441; Diarium Gyllenianum, 10–12; Mäkinen 2000, 18; KA KO Kitee 1689, gg2: 232, 234–235.

51 Avustaminen sadonkorjuussa, KA KO Kitee 1689, gg2: 100, koloamisessa gg2: 102 ja elonkorjuussa gg2: 233.

52 Österberg (ed.) 1997.

53 KA KO Kemi 1723, rr55.

54 Hevosesta huolehtiminen KA KO Kitee 1689, gg2: 97; Karl Fredrik Mennanderin kirje pojalleen 13.8.1756 (Österbladh (toim.) 1939, 7).

mutta eivät vielä yksin. Askeleena miehuuteen pidettiin sitä, että sai luvan lähteä yksin verkoille ja viipyä kalastuspuuhissa yön yli.⁵⁵ Eränkäynti vaati enemmän tuntemusta ja voimia, joten pahaiset poikaset eivät vielä pitkille ja vaikeakulkuisille virkateille kelvanneet. Jousen jännittämiseen voimien tuskin vielä tarvitsi riittää, kun poikanen jouti eräseurueeseen. Yöpyminen vanhemman miesväen kanssa metsässä erävalkean äärellä, ansojen kokeminen ja metsästysaseiden käyttämisen harjoittelu olivat keskeinen osa miehistymistä ja sellaisenaan suuri seikkailu – toisinaan myös kohtalokas seikkailu.⁵⁶

Eriytyisen tärkeää isän töiden seuraaminen oli, milloin isä hallitsi käsi-työläisen taitoja. Rautaruukeissa mestarit pitivät poikiaan aina lähetyviljään, jotta he olisivat tutustuneet ammattitaitoihin ja edenneet aikanaan mestareiksi.⁵⁷ Vastaavasti Kiteellä pitkin pitäjää 1680-luvulla tilaustöissä liikkuneen talonpojan ja sepän ammatin hallitsevan isänsä mukana kulki poika noin kaksitoistavuotiaasta alkaen. Varsinainen sepäntaidoissa harjaannuttaminen aloitettiin kuitenkin vasta viidentoista iässä voimien ja ymmärryksen lisääntyttyä. Niinpä poika oli kahdeksantoistavuotiaaksi nuorukaiseksi vartuttuaan oppinut omien vaatimattomien sanojensa mukaan ”jonkin verran takomaan” – itse asiassa hän osasi takoa jo niin hyvin, että olisi voinut taidollaan itsensä elättää, mutta koska ei näin tehnyt, ei hän myöskään vielä ollut mies.⁵⁸

Kuvatunlainen menettely koski kaikkia yhteiskuntaryhmiä. Opastus ulottui suurin piirtein samalla tavalla vähäväkisestä väestönosasta aina aateliskartanoihin ja kuninkaanlinnoihin saakka, ja kasvatuksen ajan lapsi pysyi lapsena.⁵⁹ Aristokratiaan kuuluneet tytöt muun muassa kehräsivät ja ompelivat, pojat ohjattiin sodankäynnin saloihin, taloudenpidon harrastuneisuuteen sekä ritarihyveisiin, metsätöihin, metsästyksen tai hallitsijaharjoituksiin.⁶⁰ Kun pienille tarkoitettuihin alkeiskouluihin oli sopiva mennä alle kymmenvuotiaina, varsinaista koulua (pedagogiot, kymnaasit) käytiin teininä, mutta syvällisemmin ja vakavammin opiskel-

55 KA KO RUOVESI, KEURUU, ÄHTÄRI, VIRRAT 1688, NN7: 706–707.

56 Elias Granbergin omaelämäkerta (Ruuth (toim.) 1915, 286); Esimerkiksi metsästämään vanhemman miesväen kanssa oli Ikaalisissa 1802 lähtenyt torpparin yksitoistavuotias poika Sakari Kivihalme, joka asettui nukkumaan erävalkean ääreen ja jonka kaatunut puu murskasi alleen. Haudattujen luettelot Ikaalinen 10.6.1802.

57 KA KO Inkoo ja Karjaa 1634, ll2: 6.

58 KA KO Kitee 1689, gg2: 96, 102, 232–233. Katso myös Matikainen 2002, 148–150 ja Vilkuna K H J 2009, 252–301.

59 Esimerkiksi Brahe, Oeconomia, 8–13.

60 Esimerkiksi Brahe, Oeconomia; Lamberg 1998.

tiin vasta varsinaisen aikuisiän kynnyksellä eli miehuuden iässä 20–30-vuotiaana.⁶¹ Tässä pedagogio oli ensimmäinen kynnys, yliopisto toinen ja kolmas aikuisuuden kynnys yliopiston jättäminen ja ammattiin ryhtyminen. Harvoja olivat Karl Fredrik Mennander nuoremman kaltaiset varhaiskypsät ylioppilaat. Mennander nimitettiin osakuntansa kuraattoriksi 13-vuotiaana, juuri ensimmäisen kynnyksen yli astumisen jälkeen. Piispan poikana hänestä tuli ylioppilas jo yhdeksänvuotiaana ja ensimmäisen virkansa hän sai 19-vuotiaana.⁶²

Aatelispojan kynnykset poikkesivat muiden säätyjen poikien vastavista siinä, että hänet merkittiin läheisen yliopiston matrikkeleihin pikupoikana, mutta aikuistumisen jakson – jossa hänellä oli opastajana kokenut *praeceptor* – hän suoritti useita vuosia kestäneenä peregrinaationa ulkomaiden akatemiaita, kaupunkeja ja hoveja koluten; vaan aateli-poikiapa ei kurjiin kouluihin laskettu, eivätkä heidän yliopisto-opintonsaakaan tähänneet tutkintoihin.⁶³

Käsityöläisen ammatissa oppipojiksi ryhdyttiin nuoruuden iän lopulla ja kisällinnäyte tehtiin, kun astuttiin miehuuden iästä lopullisesti aikuisuuteen. Niinpä esimerkiksi 1700-luvun jälkipuoliskolla elänyt nuorukainen saattoi pestautua kirjansitojan oppiin 17-vuotiaana ja saavuttaa kuudessa vuodessa sellaiset taidot, että kykeni itsenäiseen työskentelyyn, ja hänet voitiin siten merkitä ammattikuntaansa kisälliksi. Tuolloin hän katsoi saavuttaneensa lopullisesti itsenäisen aseman, mahdollisuuden liikkua hilpeiden seuruiden mukana ja päättää, mihin ammattimiehenä asettuisi.⁶⁴

Kahdettakymmenettä ikävuottaan lähestyvälle voitiin uskoa jo sellaisia vaativampia tehtäviä, joita yleensä hoitivat aikaihmiset ja joista tuli suoritua yksikseen. Tällaisia olivat kaupunki- ja markkinamatkat. Silti oli perin harvinaista, että poikasiksi mielletyt kossit saattoivat yksin seikkailla markkinoilla saati sitten kihlakunnankäräjillä, kuten juuri kak-sitoista täyttänyt kangasniemeläinen poika Laukaan talvikäräjillä 1796. Paitsi, että poika oli lähes yksin matkallaan, hän oli onnistunut juomaan

61 COM ENIUS 1928, 335; EILAS BIÖRKGRENIN OM AELÄM ÄKERTA (GRÖNROOS 1938, 233); WIRILANDER 1982, 228–230; KUNGE 1987, 369–371.

62 Karl Fredrik Mennanderin kirje isälleen 3.11.1761 (Österbladh (toim.) 1940, 77); Klinge 1987, 377. Isä oli kulkenut tavallisen tien, kirkkoherran poikana hän sai ensin kotiopetusta, meni Vaasan kouluun 14-vuotiaana, kirjoittautui Turun yliopistoon 16-vuotiaana, vihittiin maisteriksi 23-vuotiaana. Filosofian apulaisen viran hän sai sopivasti 26-vuotiaana. Åström S-E. (toim.) 1947, 42–44, 262–263.

63 Nuorteva 1997, 373–437.

64 Henrik Selanderin omaelämäkerta (Grönroos 1938, 253–255).

itsensä umpihumalaan, hoippui ja horjahteli sekä oksenteli. Miesten tapoja kokeilleen kossin tuomiossa sovellettiin lasten rangaistusmenettelyä: poika piestiin oitis paikanpäällä.⁶⁵

Kynnyksen yli astuminen jätti jälkensä haudattujen luetteloihin. Kun pikkulapset menehtyivät kodin piirissä sattuneiden onnettomuuksien seurauksena, vanhemmat lapset ja murrosikäiset kuolivat tapaturmissa, jotka liittyivät aikuisten elämäntaipaleelle totutteluun: etenkin pojat hukkuivat kalastusretkillään, toiset menehtyivät murskaantuessaan kaatuvien puiden alle, kirkonkelloihin taikka myllynrattaisiin. Karjasta huolehtineita tyttöjä taasen tappoivat villieläimet.⁶⁶

Varhaisimmat kodista irtaantumiset sijoittuivat niin ikään kymmenen ja kahdenkymmenen ikävuoden välille, mutta sekä koulujen teinit, porvareiden kauppa-apulaiset että puolikasvuiset piiat ja rengit ylläpitivät vielä pitkään verraten tiivistä yhteyttä synnyinkoteihinsa.

Talonpoikaisessa yhteisössä toisen palvelukseen mentiin aikaisintaan 11–12-vuotiaana.⁶⁷ Enimmäkseen tällaiset tuskin puolikasvuiksi-kaan katsotut vähävaraiset kuuluivat yleisen suojelun piiriin. Niinpä esimerkiksi köyhä ja orpo kaksitoistavuotias lapsi ei suinkaan joutunut itse huolehtimaan elatuksestaan, vaan tapana oli, että joku otti hänet holhottavakseen.⁶⁸ Kokonaan eri asia on, mitä holhottavalta vaadittiin. Sen sijaan on aivan varmaa, että tavallista nuorempana, jopa kymmenvuotiaana palkolliseksi – renkipojaksi tai pikkupiiaaksi – pestautuneen nuoren ja isäntäväen välinen suhde miellettiin sitovammaksi kuin täysikasvuisen palkollisen ja isännän välinen suhde. Puolikasvuista renkiä tai piikaa pidettiin vielä niin ymmärtämättömänä, ettei hänelle aina taattu samankaltaista mahdollisuutta siirtyä uuteen pestipaikkaan kuin täysi-

65 JyMA KO LAUKAA 1796: 220–221.

66 Esimerkiksi Kokkolassa kaksitoistavuotias Yrjö-niminen kossi ehti pestautua Daniel Holmin renkipojaksi ennen kuolemaansa joulukuussa 1695, ja vastaavasti 1765 Iossakyrössä Ikolan Mullolassa Heikki Juhonpoika palveli renkipoikana menehtyessään yhdentoista vuoden iässä. Föglön Sonbodassa tuulimyllyn siipi teloi 1748 hengiltä 14-vuotiaan Johan Henrikinpojan, Hartolan Kukossa 1795 loisen 14-vuotias poika Juho menehtyi puuntekomatkalla jäätyään kaatuvan puun alle, Hauhon Vasikan myllynratas murskasi hengiltä kymmenvuotiaan torpparinpojan 1793, Karjalohjalla Isonkartanon 14-vuotias renki jäi puristuksiin hevosen ja kärryjen alle ja Kirvun Vääräkosken sahalla sepän 14½-vuotiaan pojan Erkin sahanterä iski hengiltä. Ilomantsissa 1801 suntion kahdeksanvuotiaan pojan Jussi Erosen murskasi kirkonkello. Jämsän Alhon metsässä 1712 karhu repi kuoliaaksi 18-vuotiaan piika Annika Tuomaantyttären. Haudattujen luettelot Föglö 19.11.1748, Hartola 1.6.1795, Hauho 4.3.1795, Karjalohja 4.10.1809, Kirvu 11.8.1787, Ilomantsi 28.6.1801, Jämsä 21.4.1712.

67 Haudattujen luettelot Kokkola 10.12.1695, Isokyrö 27.7.1765.

68 KA KO Ulvila ja Merikarvia 1727, mm56: 777–778.

ikäisille.⁶⁹ He muistuttivat siten holhouksenalaisia lapsia. Holhottavina lapsina pidettiin myös 1750-luvulla hospitaaliin sijoitettuja romanilapsia, kunnes he täyttivät kaksitoista. Yhteisillä varoilla heitä ei enää tuon alimman mahdollisen iän täytyttyä haluttu ylläpitää, joten heidät lähetettiin palkollisiksi Helsingin ympäristöön.⁷⁰

Osuvasti holhottavien, puolikasvuisten palkollisten ja tietämättöminä pidettyjen lapsien ymmärtämistä osapuulleen samaksi ryhmäksi valottaa isännän ja renkipojan välinen kärhämä Ulvilan (Kullaan) Koskella 1727. Siellä teini-ikäinen renkipoika ilmaisi tahtonsa siirtyä naapuritaloon renniksi, koska naapurissa hänelle tarjottiin mahdollisuutta harjaantua sisäluvun taidoissa. Isäntä, Tuomas Tuomaanpoika Äijä, ei halunnut päästää poikaa pois ja vetosi siihen, että oli neljä vuotta aikaisemmin ottanut köyhän ja orvon pojan huollettavakseen ja antanut tälle neljän vuoden ajan täyden ylläpidon, vaatteita ja ruokaa. Oikeus asettui Tuomas Äijän puolelle. Se ei kuitenkaan perustellut päätöstä holhouksiteellä, vaan ilmoitti päätöksessään ykskantaan, että renkipojan oli pysyttävä Tuomaan talossa, sillä hän oli vielä ikäisilleen ominaisesti kevytmielinen. Sisälukutaidon hallitsemista oikeus piti köyhälle tuiki tarpeettomana. Oikeuden mukaan renkipojalla ei ollut todellista lukuhimoa ja sen mukaan tälle riitti Äijän tarjoama ohjaus Katekismuksen saloihin, ulkolukutaitoon eli tärkeimpien opinkappaleiden hallintaan.⁷¹

Joutuminen synnyinkodin ulkopuolelle ja muiden kasvatettavaksi oli kiistatta elämäntaipaleen käännekohtia. Tämä heijastui myös ihmisten kertomuksiin omasta menneisyydestä. Toisille puolikasvuisille pääsy vanhempien luota toisen palvelukseen tai oppiin näyttäytyi erinomaisen myönteisenä ja aikuiseksi kasvamisessa oleellisena jaksona,⁷² toiset pitivät vaihetta hirvittävänä – joskin varttumisen osalta vähintään yhtä merkityksellisenä kautena. Ylhäisaateliin lukeutuva Agneta Horn valitti 1650-luvulla laatimassaan omaelämäkerrassa siitä kurjuudesta ja väkivallasta, johon hän oli joutunut sukulaisten luona varttuessaan: näissä perheissä naiset ja piiat piiskasivat ja hakkasivat alinomaa.⁷³ Toinen 1700-luvulla neljävuotiaana isänsä serkun luokse kasvatettavaksi lähetetty nainen selitti, miten tuolla ajanjaksolla oli elämänkulun kannalta perustavaa laatua oleva merkitys, sillä isän serkun luona hallitsivat kovuus ja väkivalta.

69 NYGÅRD 1989, 101, 131.

70 Pulma – Turpeinen 1987, 23. Katso myös Pulma 2006.

71 KA KO Ulvila ja Merikarvia 1727, mm56: 777–778; Wilmi 1991, 177.

72 Esimerkiksi Juho Kerkkolan omaelämäkerta (Grönroos 1938, 241).

73 Horn 1959; Mäkinen 2000.

Tyttö oli ajautunut kasvatukseen, jossa ohjenuorina olivat vain ruumiillinen kuritus ja manaaminen.⁷⁴

Edellisten kaltaisten olosuhteiden vallitessa oli jokseenkin luontevaa, että toisen palvelukseen astumista ja siten ensimmäistä aikuisuuden kynnystä siirrettiin mahdollisimman myöhäiseen ikään eli siihen vaiheeseen, jolloin yhteisölliset paineet, perheen elatusmahdollisuuksien rajallisuus tai oma itsenäistymisen halu, ajoivat pois kotoa. Käytännössä vieraan palvelukseen pestauduttiin, kun ihminen astui lähteiden marginaalista lähteisiin.⁷⁵ Viisitoistavuotiaana, halusta tai pakosta elantonsa toisen töissä hankkiva tuskin oli silti täysivaltainen edes palkollisille annettujen oikeuksien rajoissa, eivätkä olleet monet muutkaan vanhemmiksi vartuneet pojat ja tytöt. Palkollinen saavutti täysivaltaisemman statuksensa vasta 20-vuotiaana tavoittaessaan syntymänsä jälkeen toisen kynnyksen eli portaan. Esimerkiksi Joroisissa vuonna 1773 renkipojiksi mainittiin 16- ja 18-vuotiaat nuorukaiset Matti Jaakonpoika ja Antti Hollfast.⁷⁶ Eivätkä siteet kotiin ja vanhempiin silti vielä katkenneet. Suomalaisten herrnhutilaisten omaelämäkerrat heijastelevat selvästi sitä, että lopullinen irtaantuminen kodista tapahtui myöhään, ja sitä, että kertojat mielsivät itsensä vielä lähes kaksikymmenvuotiaina lapsiksi.⁷⁷

Vanhuuteen kuoleminen

Kahdeksannentoista vuosisadan puolivälin tietämissä vakiintui tapa merkitä seurakuntien historiikirjojen haudattujen luetteloihin vainajan nimen, iän, hautaus- ja kuolinpäivän lisäksi kuolinsyy, oli se sitten sairaus, tapaturma tai vastaava kelvolliseksi ymmärretty perustelu. Tapa palveli papeille sälytettyä väestökirjanpidollista tehtävää, sillä hallintoviranomaisia varten laadittaviin väestötilastoihin tuli merkitä myös kuolinsyyt, ja juuri siksi kuolinsyyt ilmestyivät historiikirjoihin vuoden 1750 vaiheilla – mikäli ilmestyivät, sillä merkintä riippui tietysti merkitsijän tunnollisuudesta.⁷⁸

74 JARRICK 1985, 137.

75 KA KO Ruovesi, Keuruu, Ähtäri ja Virrat 1687, nn7: 439–441.

76 Haudattujen luettelot Joroinen 21.3.1773.

77 Henrik Granbergin, Juho Kerkkolan ja Elisabeth Wurmlandin omaelämäkerrat (Grönroos 1938, 241, 243).

78 Pitkänen 1982, 109–110; Hofsten 1986, 11–30; Forsius 1986, 81–97; Luther 1993, 21–37; Pitkänen 1998, 76–77; Vuorinen H S 1999, 36–61.

Jo ylimalkainen silmäys eri seurakuntien haudattujen luetteloihin antaa viitteen siitä, että sadat- ja kymmenettuhannet ihmiset kuolivat 1700- ja 1800-luvulla vanhuuteen, vanhuuden heikkouteen tai korkeaan ikään, ja että ikäihmisten kuoleminen vanhuuteen näyttää olleen jokseenkin yhtä yleistä kuin imeväisikäisten kuoleminen tuntemattomaan lastentautiin. Jälkimmäistä on tutkittu paljon, imeväiskuolleisuuden syyt tunnetaan, ja on esitetty arveluja siitäkin, millaiseksi menneisyydessä pikkulapsen kuolema miellettiin.⁷⁹ Sen sijaan vanhat ihmiset, ikääntyminen, vanhuuteen kuoleminen tai ylipäättään ikääntyneen väestönsosan kuoleminen ei historiantutkijoita ole liiemmin kiinnostanut.⁸⁰ Arvatenkin ikäihmisten kuolemisen tarkastelu on katsottu turhaksi, koska vanhan ihmisen poismenoa ei ole pidetty samalla tavoin yhteisöllisesti merkityksellisenä kuin nuoren ihmisen kuolemaa – olkoon, että ikääntyneen kuolema miellettiin todennäköisesti yhtä surulliseksi tapaukseksi kuin nuoremman poismeno. Tämä liittyy kiinteästi siihen rationaalisuutta korostavaan resurssiajatteluun ja ylipäättään rakennenäkökulmaa viljelevään historiantutkimuksen valtavirtaukseen, jossa ihmisiä on käsitelty pelkkänä yhteiskunnan tulevaisuuden voimavarana ja yhteisön työvoimapotentiaalina ja jossa historiallisella gerontologialla on vähemmän sijaa.⁸¹

On toki selvää, että ikäihmisen menehtyminen ei vaikuttanut yhteisön työvoimapotentiaaliin samalla tavoin kuin nuoren kuolema. Vanhan ihmisen poismeno saattoi olla ennemminkin yhteisöllisen painolastin (syytinki- ja eläkejärjestelmä, vaivashoito) purkamista ja resurssipanoksen vapauttamista muihin kohteisiin.⁸² Näin vanhuksen kuolemaa ei ehkä pidetty kovin tai ainakaan yhtä traumaattisena kokemuksena kuin nuoren työvoimareservistä poistuneen ollessa kyseessä; pikemmin vanhan ihmisen poismeno miellettiin luonnolliseksi tapahtumaksi ja elämänsä maallisen osuuden päätepisteeksi, koska kuolemaan pystyttiin psyykkisesti varautumaan.⁸³ Kuolema oli ihmisen osa. Elämänkaarikäsitteeseen sovitettuna vanhana kuoleminen oli asianmukaista ja sitä sopivampaa, mitä rauhallisemmin vanhus nukkui pois. Mutta kun harva eli 70-vuo-

79 PIKKULAPSEN KUOIEIEM ISESTA MUUN MUASSA LEMPIÄINEN 1965, 22–29; RIMPIÄINEN 1971, 272–274; JUUKKALA 1987, 100–113; LIHIEL 1988.

80 Katso Oittinen 1989; Vilkkuna K H J 2002b.

81 Katso Talve 1979, 379; Bringéus 1987, 197–201; Rahikainen 2001a.

82 Pulma 1994, 43–59.

83 Traumaattisista kuolemantapauksista ja niihin liittyvistä hautaamiskäytännöistä sekä uskomuksista Rimpiläinen 1971; Talve 1979, 378–381; Vilkkuna J 1992; Nygård 1994; Klemettinen 1997a; Klemettinen 1997b.

tiaaksi, vieläpä harvempi 80-vuotiaaksi ja ylen harva 100-vuotiaaksi, ikäihmisen kuolema oli tapahtuma, josta puhuttiin varovaisen asiallisesti ja voitiin kenties tokaista, että ”hän oli jaksanut isohon ikähän, vaikka olisi iän vuoksi vielä voinut elää”.⁸⁴

Seurakuntien historiakirjojen avulla on mahdollista pohtia kattavammin sitä, mitä vanhuus oli, kuka oli vanha ihminen, mikä oli vanhuksen rooli yhteisössä ja milloin ihminen tunsu itsensä vanhaksi, ja jopa sitäkin, milloin ihmisen elämänsä elämänkulkussa tai elämänsäkaudessa alkoi sellainen jakso, että muut hänet tunnustivat niin vanhaksi, että hän saattoi kuolla vanhuuteen.⁸⁵ Tämä tietysti edellyttää metodista valintaa, lähteen luonteen, tehtävän ja käytön punnintaa.⁸⁶

Kysymysten vyyhtiä on mielekästä lähteä purkamaan vastaamalla kysymykseen milloin, ja tällöin vastausta on etsittävä edellä mainituista lähteistä: haudattujen luetteloista tai tabelleista. Jälkimmäisten eli väestötaulukien avulla voi laskea karkeat prosenttiosuudet kussakin ikäryhmässä vanhuuteen kuolleista,⁸⁷ mutta ne eivät anna yhtä tarkkaa kuvaa kuoleman syistä kuin seurakuntien haudattujen luettelot. Vaikka väestötaulujen avulla pystyisi ajoittamaan melko hyvin, milloin vanhuus alkoi, niiden avulla ei kykene enää vastaamaan laajempiin kysymyksiin. Tabellien heikoimpia puolia ovat se, että niissä kuolleita ei ole personoitu, ja se, että niissä ei näy papin omia merkintöjä haudattavasta tai tämän kuolinsyytä, joita sen sijaan haudattujen luetteloissa silloin tällöin tapaa.⁸⁸

Haudattujen luettelot tuotettiin tiettyä tarkoitusta varten ja erilaisten informanttien antaman tiedon varassa. Niistä on eroteltavissa eri informaatiotasoja, joita taas voi yhdistellä probleemikeskeisesti muuttujina. Tavallisesti haudattujen luetteloihin merkittiin kuolinpäivä, siunauspäivä, vainajan asuinpaikka, yhteisöllinen status, nimi, mahdollisesti tärkeimmät sukulaisuussuhteet, ikä kuollessa ja kuolinsyy sekä mahdollisesti muita tietoja henkilön elämänvaiheista.⁸⁹

Niinpä muuttujiksi muodostuvat tiedollisine merkityksineen:

84 GANANDER 1997, 'IKÄ'.

85 Vertaa Oittinen 1989. Katso myös Cole 1993, 3–5; Elias 1993; Heikkilä – Jokivuori 1994; Vilku-
na A 1989, 197–200.

86 Katso Vilku K H J 1999; Laitinen (toim.) 2001.

87 Esimerkiksi Hofsten 1986, 33–37.

88 Esimerkiksi laajahko, useiden rivien mittainen kertomus erästä vuonna 1770 kuolleesta ja pitkän elämänsä aikana kovia kokeneesta naisesta, joka kuoli 94-vuotiaana vanhuuden raih-
naisuuteen. Halila 1984, 52. Tyypillisimpiä lisämerkinnät olivat, milloin ihminen oli meneh-
tynyt epätavallisissa olosuhteissa, esimerkiksi itsemurhan tai henkikiroksen seurauksena.

89 Katso Sarasti-Vilenius – Laine 1997, 250–256; Vilku K H J 2005, 13–22.

muuttuja	muuttujan rooli asiakirjassa	muuttujan tutkimuksellinen merkitys
a	kuolinpäivä	aika
b	kotikylä ja -talo	paikka
c	vainajan status	sosiaalinen asema
d	vainaja	muihin lähteisiin yhdistävä tekijä
e	vainajan sukulaiset	sosiaalinen asema, tiedonantajat
f	ikä kuollessa	ikä
g	kuolinsyy	vallitseva käsitys kuolinsyistä
h	muut merkinnät	tiedot vainajan elämänkulusta.

Näitä täydentävät vielä tiedot siitä, minkä seurakunnan historiikirjoista on kyse ja kuka merkinnät on tehnyt.

i	kirjaaja	papiston käsitys kuolinsyistä
j	seurakunta	paikka.

Tarkasteltaessa vanhuuteen liittyviä menneisyyden ihmisten ajattelun rakenteita kirkollisten asiakirjojen, tässä lähinnä haudattujen luettelon, avulla on lähteeseen asennoiduttava toisella tavalla.⁹⁰ Lähteissä mainittua tietoa kuolinsyystä (muuttuja g) on pidettävä vainajan aikaisten näemyksenä ihmisten ikääntymisestä ja ikääntymisen mukanaan tuomista ulottuvuuksista eli esimerkiksi siitä, että tietyn iän ylittänyt sai kuolla vanhuuteen ja tietyn iän ylittäneen jopa piti kuolla vanhuuteen (muuttuja f). Ja koska ihmisen kuoleman syyksi voitiin merkitä vanhuus, täytyi ihmisten myös ajatella, että vainaja oli astunut ikäihmisten, vanhojen ja vanhusten joukkoon. Hän oli kuulunut joukkoon ainakin omaistensa, lähimmäistensä ja papin katsannossa, koska kuoleman syyksi kelpasi veraten yleisenä perusteluna vanhuus, vanhuuden heikkous tai vanhuuden raihnaisuus. Ongelmallisempi on kysymys, pitikö vanhuuteen kuollut ihminen itseään juuri ennen kuolemaansa vanhana. Kysymykseen vastaavat toiset henkilökohtaiset lähteet.

90 TÄSSÄ LÄHINNÄ KYSE MERKITYKSISTÄ JA NIIDEN TULKITSEMISESTA GEERIZ 1973, 13–17; GEERIZ 1983, 56–59; VASTAAVASTI SIHKALA 1984, 19–37; LÖNNQVIST 1998; KATAJALA (TOIM.) 1995; KAELIA 1993, 136; PELTONEN 1992, 26–29.

Tarkemmat tiedot (taulukko 4) havainnollistavat sitä, millainen riippuvuussuhde vallitsi menneisyyden ihmisten mielissä kuoliniän (muuttuja f) ja kuolinsyyn (muuttuja g) välillä.

Taulukko 4. Kuolinikä ja vanhuus kuolinsyynä erällä paikkakunnilla 1750, 1800 ja 1850. A) kuolleita ikäryhmässä, B) edellisissä kuolinsyynä vanhuus tai vanhuuden heikkous.

		Kuolleita yhteensä	61–70-v		71–80-v		yli 80-v	
			A	B	A	B	A	B
Ilmajoki	1750	53	6	2	6	4	2	1
	1800	71	5	3	2	2	–	–
	1850	235	7	7	8	6	5	5
Kuopio	1750	94	7	1	8	3	2	1
	1800	307	21	–	9	2	3	2
	1850	317	37	4	36	9	3	2
Urjala	1750	35	3	1	8	4	5	4
	1800	65	11	9	3	3	2	1
	1850	144	11	3	16	5	6	5
Turku ⁹¹	1750	182	9	–	4	–	6	1
	1800	194	20	5	16	9	6	6
	1850	556	27	13	18	10	7	4

Lähteet: Ilmajoen, Kuopion maaseurakunnan, Urjalan ja Turun suomalaisen seurakunnan haudattujen luettelot 1750, 1800, 1850 (Hiski).

Tiedot kuvaavat selvästi sitä, että 60, 70 ja varsinkin 80 ikävuoden ylittänyt vainaja usein kuoli kansanomaisen käsityksen mukaan vanhuuteen. Joissain tapauksissa vanhana kuolleen kohdalle merkittiin, ettei kuolin-

⁹¹ TÄSSÄ ON PAIKKALAAN M AINIA, ETÄ TURUN RUOTSALAISEN SEURAKUNNAN HAUDATTUJEN LUETTELIOIHIN EI M ERKITYY KUOLIINSYYTÄ VUOSINA 1750 JA 1800; VUODEN 1850 LUETTELIO KATIIA KUM M ANKIN SEURAKUNNAN.

syystä ollut tiedotettu, ja toisinaan vanhuuden Jumalan tautiin viitaten kuolinsyyksi kelpasi 'pois otettu' (Urjala). Merkillepantavaa on, ettei sen enempää ajallinen (muuttuja a) kuin paikallinen (muuttujat b ja j) seikka selitä kuolinsyyn merkintää – ainakaan oletetulla tavalla. Turussa, jossa lääketieteellistä tietämystä oli kyllin ja kasvavassa määrin, papin merkintä riippui tiedonantajista eli vainajien omaisista, jotka säilyttivät – elleivät peräti enenevästi vaalineet – käsitystä vanhan ihmisen menehtymisen luonteesta (muuttujat e ja i). Kaikkiaan voi yleistäen todeta, että:

- yli 80-vuotiaat kuolivat vanhuuteen;
- yli 70-vuotiaista merkittävä osa, toisinaan yli puolet, kuoli vanhuuteen;
- yli 60-vuotiaistakin moni kuoli vanhuuden tautiin.

Vanhuuden osuus kuolinsyynä alkaa kasvaa sen jälkeen, kun kuolinikä ylittää 65 vuotta. Tämä merkitsee sitä, että yli 65-vuotiaita pidettiin selvästi vanhuudessaan heikompina kuin alle 60-vuotiaita, joita kansanomaisen ajattelun mukaan ”ei vanhuus vielä haitannut”.⁹² Toisaalta jopa 50-vuotias oli muiden mielestä niin iäkäs, että hänellä oli periaatteessa oikeus kuolla vanhuuteen. Näin ollen voi katsoa, että ainakin joissain tapauksissa 50-vuotiaat ymmärrettiin vanhuksiksi.⁹³ Tulkinta riippui tietysti tulkitsijasta. Tähän vaikutti osaltaan se, että ihmisten väliset erot ulkoisessa olemuksessa olivat huomattavia. Usein sairastellut ja kovia kokenut ihminen näytti tietysti vanhemmalta kuin olikaan, mutta toisaalta nuoremman väen keskuudessa – heidän, jotka usein olivat siunattavan lähiomaisia ja kuljettivat ruumista kirkolle – jopa 40-vuotiaita pidettiin vanhoina. Tällainen käsitys ilmenee myös varhempia aikoja kuvaavissa kertovissa lähteissä.⁹⁴

Enimpien 50 ja 75 ikävuoden välillä poismenneiden kuolinsyiksi mainittiin muu kuin vanhuudesta johtunut heikkous ja raihnaisuus. Nämä olivat ihmisten katsannossa sen ikäisiä, että ”he olisivat voineet ikänsä puolesta vielä vanhemmiksikin elää”.⁹⁵ Kun ihminen oli täyttänyt 75 vuot-

92 GANANDER 1997, 'WANHUUS'.

93 Aina vanhuus ei edes edellyttänyt tuota 50 vuoden ikää, vaan haudattujen luetteloissa on useita mainintoja, että nuorempikin oli kuollut vanhuuteen. Esimerkiksi Hämeenlinnassa menehtyi 3.5.1839 vanhuuteen 49-vuotias kulkuri.

94 Esimerkiksi K. A. Gottlundin mukaan eräs hänen Vermlannin matkallaan tapaamansa Turun entinen ylioppilas ”oli luultavasti noin 45-vuotias, koska hän vaikutti melko vanhalta”. Gottlund 1986, 147–148.

95 Ganander 1997, 'ikä'.

ta, hän todennäköisesti kuoli vanhuuteen, ja mitä vanhemmaksi ihminen tuli, sitä todennäköisemmin hänen kuolinsyykseen merkittiin vanhuuden heikkous. Yli 75-vuotias oli jo lähimmäistensä näkökulmasta katsottuna erittäin vanha. Siltikään ikääntyneiden ihmisten kuoleman syynä ei aina ollut vanhuus, vaan jopa yli 90-vuotiaiden ihmisten kuolinsyiksi ilmoitettiin konkreettisempi ja ihmisen ulkoisessa olemuksessa ilmennyt sairaus (keuhkotauti ja tyypillisesti vanhuuteen liittyvät sairaudet, kuten vesipöhö, kivitauti), epidemia (kuume, äkillinen kuumetauti, keuhkuume tms.) tai lähimmäisten välittömästi havaitsema kohtaus, tapaturma taikka runsas alkoholin käyttö.⁹⁶

Mitä nuorempi poismennyt oli, sitä varmemmin kuoleman syyksi mainittiin jokin konkreettinen ja biologisesta iästä riippumaton tekijä, sairaus tai tapaturma. Jos näkyvää syytä ei ollut, nukkuessaan rauhallisesti tai muiden havaintokentän ulkopuolella poismenneen kerrottiin kuolleen äkillisesti tai kuolinsyiksi ilmoitettiin tuntematon sairaus,⁹⁷ joka kylläkin vertautuu Jumalan tautiin. Sen sijaan ikäihminen menehtyi harvoin tuntemattoman sairauden tai äkkikuoleman seurauksena. Usein ikääntyneemmän ihmisen kuolinsyiksi kerrottiin ja merkittiin vanhuus tai vanhuuden heikkous, vaikka papille oli ilmoitettu myös havaittu konkreettisempi vaiva, kuten keuhkotauti, kihti, paise tai vesipöhö.⁹⁸

Yhteisön ajattelussa tärkeimpiä eroja vanhoina menehtyneiden ja nuorempina kuolleiden välillä oli rauhallisen, poisnukkumista muistuttavan kuoleamisen olemassaolo, toisin sanoen aiemmin mainittu Jumalan tauti. Tämä kytkettiin myös aikanaan sanomalehtien kuolinilmoituksiin, joissa vanhan ihmisen sopivaksi kuolintavaksi mainittiin ”nukkui levol-

96 KEM PEIEESSÄ 97-VUOTIAS VANHA MIES HEIKKI HELANDER MENEHTYI 25.1.1757 KEUHKOTAUTIIN, VÖYRISSÄ 25.5.1830 TALOIHSEN IESKI KAISA JAKOBSDOTTER BERIHS 82-VUOTIAANA VESIPÖHÖÖN JA KUUSAM OSSA 23.9.1752 HEIKKI HEIKINPOIKA 83-VUOTIAANA VESIPÖHÖÖN. HAUKIPUTAALLA 28.10.1754 HAUDATIIN PERÄII 103-VUOTIAAKSI TUNNETTU VANHA KIRKONKÖYHÄ MATTI AM BROSIUKSENPOIKA RAHIKAINEN, JONKA KUOLINSYIKSI MERKITIIN KIVITAUTI (YIEISNIMIITYS SAIRAUKSIIE, JOISTA TUNNETUIMPIA OVAT SAPPI- JA VIRISAKIVITAUDIT). YIIEHÄRMÄSSÄ KUOLI 29.1.1809 76-VUOTIAS VANHA MUORI REETA ANTINTYTTÄRJUSSIA KOHTAUKSEEN JA KEM PEIEESSÄ 17.10.1844 82-VUOTIAS MERJÄLÄINEN SAMUUN JUNTILLA KOHTAUKSEEN. KEM PEIEESSÄ KUOUI TATARIKSI MAINITTU 80-VUOTIAS PER KORP 17.11.1755, KOSKA HÄN OI IIM OITUksen MUKAAN OIILUT YMPÄRIPÄISSÄÄN. JÄM SÄSSÄ VANHA 73-VUOTIAS IAMPUOTI TAPANI TAPANINPOIKA HUKKUI 20.8.1794. MERJÄRVELLÄ SYYINKILÄISEN 80-VUOTIAS IESKI MARJA PERÄLÄ MURHATIIN PUUKONISKUILA 5.9.1841. KAISO MYÖS TURPEINEN 1975.

97 Brändössä 10.12.1799 kuoli fisköläinen 54-vuotias heikkomielinen Anna tuntemattomaan sairauteen ja Kuopion maaseurakunnassa 19.11.1790 68-vuotias kaupunkilaisjohtaja Thomas Wilhelm Bernet menehtyi äkkikuolemaan.

98 Esimerkiksi Pyhtäällä 13.4.1838 kartanonomistajan 74-vuotias leski Elisabet Cremer kuoli vanhuuteen ja pahaan kihtiin ja Kempeleessä 23.3.1843 ruotuvaivainen 82-vuotias leski Marja Laaninen kuoli vanhuuteen ja keuhkotautiin.

lisesti kuoleman uneen”, ”menehtyi levollisesti” tms.⁹⁹ Rauhallinen kuolema oli toivottu tapa siirtyä tuonpuoleiseen, eikä siihen liittynyt mitään pelottavaa kuten nuorempien äkkikuolemiin.¹⁰⁰ Kun kyseessä oli äkillinen kohtaukseen tai kramppiin kuoleminen, ilmoitettiin vanhuus kernaasti osasyysksi kuolemaan.¹⁰¹ Samalla äkkikuoleman kaltaisesta menehtymisestä poistuivat sen pelottavimmat piirteet.

Yhteiskunnan läpäisevä käsitys vanhuudesta

Pappilassa tai kirkolla ihmiset (muuttuja e) vastasivat viranomaisten vaatimaan ja papin esittämään kysymykseen ikänäkemykseensä soveltuneella tavalla. Siitä, että haudattujen luetteloihin kirjattiin ensisijassa omaisten käsitys kuoleman syistä, todistavat lukuisat merkinnät, kuten ”kuolinsyytä ei ilmoitettu” tai ”kuolinsyynä tuntematon sairaus”.¹⁰²

Papit (muuttuja i) eivät pitäneet kuolinsyyn määrittämistä tärkeänä asiana, eivätkä he useinkaan jääneet pohtimaan todellista kuolinsyytä; siunattavan omaisten tiedonanto oli riittävä kirjoihin vietäväksi.¹⁰³ Toisaalta tämä viittaa myös siihen, että oppineet jakoivat rahvaan kanssa käsityksen vanhuuden luonteesta: he eivät kyseenalaistaneet omaisten kertomusta kuolinsyystä. Tällainen käsitys näkyy myös haudattujen luetteloissa. Arvostettu kirkkoherra saattoi menehtyä – ollessaan vasta vähän yli 50-vuotias – omaistensa ja seuraajansa näkemyksen mukaan vanhuudesta johtuvaan raihnaisuuteen.¹⁰⁴

99 TAPA OII JO 1830-ILUVUUIA VAIITSEVA, JA USEIN IIM AISUTAPAA KÄYTETIIN SÄÄTYIÄISVAINAJAN KUOINIÄSTÄ RIPPUMATA. ESIM ERKIKSI VUODEN 1833 KUOINIIM OITUKSET *Åbo Tidningar*- ja *Oulun Viikko-Sanomia* -lehdissä. Katso myös Eilola 2009a, 33–34 ja Lamberg 2009, 112.

100 Talve 1979, 378; Bringéus 1987, 199–200.

101 Kalajoella 71-vuotias lääninmaanmittari ja ritari Johan Jakob Garvolius menehtyi 23.12.1848 vanhuuden kohtaukseen ja Brändössä 8.10.1823 60-vuotias talollinen, entinen lautamies ja vanhaksi nimetty Isak Henriksson taasen vanhuuden kramppiin.

102 Esimerkiksi Kuhmoisissa haudattiin ilman että kuolinsyytä oli papille ilmoitettu 2.7.1793 isäntä Aatami Antinpoika, Haukiputaalla 10.3.1840 emäntä Kaarina Simontytär Kurkela ja 28.7.1845 leskimies Jaakko Simunanpoika Talonpoika sekä Kuusamossa 22.7.1848 87-vuotiaaksi elänyt syytinkiläiseukko Reetta Muosalmi. Finströmissä haudattiin 24.1.1809 piika Brita Matsintytär, joka oli menehtynyt 34-vuotiaana tuntemattomaan tautiin. Katso Sirén 1999, 169–171.

103 Tosin joskus pappi epäili lähiomaisten ilmoittamaa kuolemaan johtanutta syytä. Hattulassa 27.12.1835 siunattavaksi tuodun torppari Juho Tuomaanpoika Lepistön kuolinsyyksi omaisten ehdottaman vanhuuden perään pappi kirjoitti kysymysmerkin.

104 Hauhossa haudattiin 1.5.1803 arvostettu kirkkoherra teologian tohtori, rovasti ja kirkkoherra Petter Bonsdorff, joka kuoli 54-vuotiaana vanhuuden raihnaisuuteen.

Kyse on yhteiskunnan läpäisevästä ja siten kollektiivisesta vanhuuskäsityksestä. Oletus tällaisen käsityksen olemassaolosta vahvistuu edelleen, kun tarkastelee vanhoja ihmisiä kuvailevia lähteitä. Esimerkiksi Vermlantia 1820-luvun alussa kiertänyt ja tarkkoja tieteellisiä havaintoja paikallisuudesta väestöstä tehnyt 25-vuotias säätyläisnuorukainen kertoi tavanneensa ”vanhan akan, joka oli jo yli 50-vuotias”.¹⁰⁵ Tässä olivat periaatteessa vastakkain nuori ja portaita nouseva henkilö sekä vanha ja elämänkaartaan alas kulkeva henkilö ja toisaalta helpohkoa elämää viettänyt henkilö ja ankarammissa olosuhteissa elänyt henkilö. Totta on, että näkemystä tietyllä tavalla väritti ja määritti juuri mainittu asetelma, mutta tosiasia myös on, että käsitys oli hallitseva ja sellaisenaan riippumaton edellä kuvatuista näkemyksellisistä reunaehdoista.

Ihmisen sosiaalinen tai tarkasti ottaen säätytausta (muuttuja e) ei vaikuttanut siihen, milloin hänet katsottiin vanhaksi.¹⁰⁶ Niin aatelinen, kauppias kuin talonpoika ja kiertolainenkin saattoi kuolla vanhuuteen, ja heidät kaikki vanhuus saavutti osapuulleen samanikäisinä 50–60 vuoden tietämissä. Elämänkulun aikana vallinneet elinolosuhteet eivät vaikuttaneet siihen, milloin muut ihmiset katsoivat yhteisönsä jäsenen vanhukseksi.¹⁰⁷ Aina silläkään ei näytä olleen suurta merkitystä, tekikö ihminen vielä kuolemansa aikoihin ansiotöitä.¹⁰⁸ Säätyläiset ja talonpojat tunsivat itsekin itsensä vanhoiksi alle 60-vuotiaina. Usea valtionhallinnon virkaa hoitanut mies halusi vanhuutensa perusteella vanhalle miehelle sopivan viran 50 vuoden iässä,¹⁰⁹ ja upseerinvirkaansa 50-vuotiaana hoitava aatelismies katsoi ikääntyneensä niin, että hänen olisi ollut aika siirtyä eläkkeelle.¹¹⁰ Moni talonpoika odotti 60-vuotiaana kuolemaansa, koska tunsi

105 GOTTLUND 1986, 177.

106 Cole 1993, 5.

107 Esimerkiksi Ikaalisissa kuolivat vuonna 1825 vanhuuteen 57-vuotias aatellis- ja leskirouva Brita Sofia Silfverklöth, 51-vuotias loisleski Reetta Juhontytär sekä naimaton, 49-vuotias ruotuvaivainen Reetta Sipintytär. Vastaavasti Hämeenlinnassa 1775–1850 välisenä aikana alle 60-vuotiaina vanhuuteen kuolleita olivat ulvilalainen kulkuri ja vankilaan sijoitettu 49-vuotias Mikko Halenius (3.5.1839), 59-vuotias kirvesmiehen leski Anna Juhontytär Lund (16.3.1822), 57-vuotias torpparin leski Anna Heikintytär, porvarien lesket 53-vuotias Maria Saarman (5.7.1775), 59-vuotias Sara Lind (25.8.1831) ja 59-vuotias Johanna Elisabet Hollberg (30.11.1820), 59-vuotias hatuntekijämestari Israel Westin (28.12.1824), 54-vuotias seppä Matti Alm (9.10.1831) ja 57-vuotias linnavoudin leski Anna Catharina Westrin (5.4.1775).

108 Esimerkiksi Ahvenanmaalla Finströmissä elinkeinoaan aktiivisesti harjoittanut 57-vuotias kauppias Österström menehtyi vanhuuteen 22.3.1809, Hauhossa 54-vuotias rovasti Bonsdorff kuoli vanhuuden raihnaisuuteen 1.5.1803 ja Hämeenlinnassa 54-vuotias seppä Matti Alm 9.10.1831 sekä 59-vuotias hatuntekijä Israel Westin 28.12.1824 kuolivat vanhuuteen.

109 Esimerkiksi Lagus W G 1834, 243.

110 Esimajuri Simon Wilhelm Carpelan mietti työnsä mielekkyyttä ja totesi kirjeessään, että ”majurin virka alkaa 50 vuoden iässä käydä vaivalloiseksi”. Kääpä 1999, 34.

itsensä tuolloin jo perin vanhaksi ja riittävästi elämää nähneeksi.¹¹¹ Yli 60-vuotiaalle kuoleminen oli näin luonnollinen ja hetki hetkeltä lähemmäksi tuleva asia, jollekulle ankaran elämäntaipaleen kulkeneelle talonpojalle jopa hyvin läheinen asia.

Kuolinsyytä määritettäessä ja muistiin merkittäessä ei paikkakuntien (muuttuja j) välillä esiintynyt merkittäviä eroja. Kyse on siten mitä selvimminkin kulttuurisesta tekijästä, ja käsitystä vahvistavat tiedot seurakunnista, joissa noudatettiin Ruotsin kirkkolain ja kirkkojärjestyksen sekä muiden ohjeiden mukaisia menettelyjä. Uumajan maaseurakunnan haudattujen luetteloista on kerättävissä seuraavat tiedot:

- 1808 61–70-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 26, JOISTA 13 KUOII VANHUUTEEN;
71–80-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 34, JOISTA 30 KUOII VANHUUTEEN;
YII 80-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 14, JOISTA 14 KUOII VANHUUTEEN JA
- 1820 61–70-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 11, JOISTA 1 KUOII VANHUUTEEN;
71–80-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 11, JOISTA 9 KUOII VANHUUTEEN;
YII 80-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 7, JOISTA 7 KUOII VANHUUTEEN.

VASTAAVASTI SAM OINA VUOSINA KIRKOIISTEN ASETUSTIEN TOTEUTTAMISEN TOISELLA ÄÄRIALAILLA ANTREASSA TIEDOT KERIOVAT, ETÄ SEURAKUNNASSA OII:

- 1808 61–70-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 42, JOISTA 1 KUOII VANHUUTEEN;
71–80-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 13, JOISTA 6 KUOII VANHUUTEEN;
YII 80-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 4, JOISTA 4 KUOII VANHUUTEEN JA
- 1820 61–70-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 28, JOISTA 1 KUOII VANHUUTEEN;
71–80-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 7, JOISTA 2 KUOII VANHUUTEEN;
YII 80-VUOTIAITA VAINAJIA YKSI, JOKA EI KUOIHUT VANHUUTEEN.

VIIPURIN MAASEURAKUNNAN TIEDOT PUOLIESTAAN ANTAVAT HYVIN SELVÄPIIRTEISEN KUVAN VANHUUDEN LUONTEESTA:

- 1808 61–70-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 34, JOISTA 4 KUOII VANHUUTEEN;
71–80-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 21, JOISTA 12 KUOII VANHUUTEEN;
YII 80-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 8, JOISTA 8 KUOII VANHUUTEEN.
- 1820 61–70-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 31, JOISTA 6 KUOII VANHUUTEEN;
71–80-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 16, JOISTA 11 KUOII VANHUUTEEN;
YII 80-VUOTIAITA VAINAJIA KAIKKIAAN 3, JOISTA 3 KUOII VANHUUTEEN.

111 GOTILUND 1986, 185. MUUAN TALONPOIKA KERIOI GOTILUNDILLE, ETÄ HÄN OII OIHUT NUORUUDESTAAN SAAKKA JUOPPORATTI JA OIISI SIKSI VARM A, ETTEI ELÄISI ENÄÄ KOVIN KAUA. TÄHÄN MIES VIELÄ IISÄSI, ETÄ ”JOHAN HÄN OII ELÄNYTKYIISKI”.

Ainoastaan joissain kaupungeissa ja näiden välittömässä vaikutuspiirissä on lääketieteellisen asiantuntemuksen perusteella arveltu suosituksen kuolinsyynä muita vaihtoehtoja kuin vanhuutta,¹¹² mutta Turun kaupungin sekä Uumajan ja Viipurin maaseurakunnan esimerkit osoittavat muuta. Tämä viittaa suoraan ja selvästi siihen, että vanhuus ymmärrettiin samalla tavalla riippumatta yhteisöjen sosiaalisesta rakenteesta, niiden perinteistä ja normistoista sekä niissä vaikuttaneista instituutioista. Lääketieteellisellä tietämyksellä ei ollut merkitystä – ei oikeastaan silloinkaan, kun paikakunnalla asui lääkäri tai kun pappi itse oli perehtynyt lääketieteeseen. Yhteisön tiiviydelläkin oli vain vähän merkitystä kuoleman syytä selvitettäessä: kaupunkilaiset kuolivat yhtä nuorina vanhuuteen kuin syrjässä maaseudulla asuneet.

Käsitys pysyi joltisenkin muuttumattomana aina 1800-luvun lopulle, osin se jatkui 1900-luvulle asti (muuttuja a). Yhtä lailla 1750-luvulla kuin 1880-luvullakin vanhuuteen kuolleet saattoivat olla alle 60-vuotiaita.¹¹³ Keski-ikä kohoaminen, ikääntyneen väestönosan lukumäärän kasvu, lääketieteen kehitys sekä sairauksien ja tautien tuntemuksen yleinen leviäminen kansan keskuuteen eivät vaikuttaneet siihen, missä iässä ihmisen oli luvallista ja suotavaa kuolla *luonnollisesti* vanhuuteen.

Edellytykset käsityksen murrokselle tosin lisääntyivät 1820-luvulta lähtien. 1900-luvun alussa ikääntyneen väestön lukumäärä oli kasvanut niin suureksi, että koko yhteiskunnan väestörakenne muuttui merkittävästi.¹¹⁴ Osin muista syistä,¹¹⁵ osin väestörakenteen muuttumisen seurauksena ihmisten käsitys ikääntymisestä ja vanhaksi tulemisesta mentaliteetin osana alkoi murtua. Murros oli kuitenkin niin hidas, että vielä 1910-luvun loppua kuvaavissa romaaneissa kelvottomiksi ja rumiksi vanhuksiksi kuvattiin vasta 60 vuoden ikään ehtineet ihmiset.¹¹⁶

Tällainen pitkään muuttumattomana pysynyt ja hitaasti murtunut käsitys vanhuudesta, vanhuuden heikkoudesta ja raihnaudesta soveliaa-

112 POHJANMAALLA IHMISET NÄYTTÄISIVÄT MENEHTYNEEN 1700-LUVUN JÄLKIPUOLISKOLLA IÄKKÄÄM PINÄ VANHUUTEEN KUIN MUUALLA SUOMESSA. LÄÄKETIETEEN TUNTEMUS JA TÄSÄ KOHOISIVAT SAMOIHIN AIKOIHIN ERITYISESTI POHJANMAALLA, JONNE SAATIIN SUOMEN ENSIMMÄINEN PIIRILÄÄKÄRIKIN. TOISAALTAPOHJANMAALLA PAPI TOIVOTAVAT MÄHDOLLISESTI INNOSTUNEEMPIÄ VÄESTÖTILASTOJEN LAATIMISEEN KUIN PAPI TUMUALLA MAASSA. FORSIUS 1999, 10–13; VIRRANKOSKI 1997, 92–93, 113.

113 Esimerkiksi Halsualla haudattiin vuonna 1881 vapunpäivänä kuollut itsellisen leski, vaivaisavun turvin elänyt 59-vuotias Reetta Matintytär Meriläinen. Kuolinsyyksi kirjattiin vanhuus.

114 Haatanen 1968, 35; Haapala 1986, 135–137.

115 Lääketieteellisen tietämyksen leviämisestä katso Halmesvirta 1998.

116 Esimerkiksi F. E. Sillanpää kuvasi romaaninsa *'Hurskas kurjuus'* päähenkilön, Jussi Toivolana vanhaksi ja vastenmieliseksi 60-vuotiaaksi torppariksi.

na kuolinsyynä kuvastaa ennemminkin ihmisten näkemystä siitä, mitä vanhuus oli, missä elämänkulun vaiheessa ihminen astui vanhuuteen ja minkä ikäisenä hänet sellaiseksi katsottiin, kuin ihmisten lääketieteellistä tuntemusta sekä tietämystä sairauksien ja tautien luonteesta.¹¹⁷

Vanhuuden taudin ulottuvuudet

On helpompi selittää, mitkä kulttuuriset tai mentaaliset rakenteet (sosiaalinen tausta, aikakausi, paikkakunta) eivät vanhuuden määrittäjiksi sellaisenaan kelpaa, kuin etsiä vastauksia siihen, miksi menneisyydessä vanhuksiksi katsottiin 50–60-vuotiaat ihmiset. Vastauksia voi silti ryhtyä etsimään a) länsimaisen ajattelun traditiosta, b) paikallisista instituutio-naalisista tekijöistä ja tietenkin myös c) fysiologisista ikääntymiseen ja voimien heikkenemiseen liittyvistä tekijöistä. Tällöin kirkolliset asiakirjat ovat enää suuntaa-antavia. Sen sijaan kertovat lähteet ovat vastauksia todentavia.

Laajin ja yleisin vanhuuden määrittäjä oli kristinuskon mukana kaikkialle Eurooppaan levinnyt käsitys, että vanhuus on sairautta. Sen täytyi olla sairautta, koska ikääntymisen myötä ihmisen voimat enteellisesti ehtyivät, koska ihmiset kuolivat siihen ja koska vanhenemiselle ei löydetty konkreettista selittäjää. Milloin keskiajan tai uuden ajan ihminen ei löytänyt vastausta häntä koskeviin tärkeisiin kysymyksiin, hän otti selittäjäksi Jumalan. Jumala ja Vanha Testamentti kelpasivatkin hyvin tähän: tuo lopullinen sairaus eli tauti yhdistettiin perisyntiin. Jumala oli karkottanut ihmisen ikuisen elämän paratiisista palkkiona tämän syntisyydestä. Ja tuota Jumalan vihaa täytyi kaikkien kristittyjen kantaa ja vastata siitä vanhuudella ja kuolemalla.¹¹⁸ Siksi kuolemaa pidettiin Jumalan tautina. Näin myös tärkeimmät ikääntymiseen kuuluvat käsitteet – ’vanhentua’, ’vanheta’ ja ’vanhuus’ – esiintyivät jo Agricolan teksteissä, niistä vanhuus niinkin merkityksellisessä yhteydessä kuin raamatullisissa teksteissä, ajan kansainväliseen hartauskirjallisuuteen pohjautuvassa ja laajasti yksityistä hartautta palvelevassa *’Rukouskirjassa’*.¹¹⁹ Agricolalle se oli enemmän fyysistä sairautta, kuten monelle muulle ajatustyöstä elävälle. Siksipä vanhuus oli toisaalta vakauden, harkinnan ja viisauden jakso.¹²⁰

117 HAIM ESVIRTA 1998, 280–282.

118 Cole 1993, 9–10. Katso myös Lamberg 1997, 4–7.

119 Gummerus 1941–1956, 467–469; Rapola 1960, 86; Heininen 1997, 144–145.

120 Gummerus 1941–1956, 467–469; Nordlund – Vilkkuna 1956, 69–71.

Edellistä selittäjää konkreettisempänä voi pitää vanhuuden institutionalisoitumista, vanhuutta sosiaalisena ikänä.¹²¹ Viralliset asetukset aina keskiaikaisista laeista lähtien käsittelivät tiettyjä ikäryhmiä muista poikkeavalla tavalla. Varhaisimmat määräykset koskivat enimmäkseen perintöasioita, mutta 1500- ja 1600-luvulta lähtien vanhuuden institutionalisointumisen kiihtyi. Tuolloin – etenkin 1600-luvulla – laaditut verotukselliset asetukset tavallaan rajasivat ikääntyneet ihmiset pois työtä tekevien ja siten valtakuntaa palvelevien ihmisten joukosta. Nimenomaan henkilöperusteinen verotuksen muoto, myllytulli eli henkiraha, oli tällainen asetus. Tuota veroa maksoivat ainoastaan täysi-ikäiset ja alle 60-vuotiaat ihmiset.¹²² Veroa määrättäessä tunnustettiin tosiasiana, että useimmat yli 60-vuotiaat eivät ole enää niin työkykyisiä kuin 15–63-vuotiaat, eivätkä he siten olleet vastuussa omasta elatuksestaan.

Sitä, mielsivätkö 1500-luvulla eläneet ihmiset yli 60-vuotiaan vanhukseksi samoin kuin 1700-luvun ihmiset, on hankala todentaa. Kysymyshän on tällöin siitä, oliko esimerkiksi myllytulli osoitus yleisestä vanhuuden käsityksestä, vai vaikuttivatko tällaiset asetukset ihmisten psyykkiseen varustukseen, mentaliteettiin. Luultavasti asetuksilla oli vaikutusta, niin vakuuttuneita omasta vanhuudestaan 1700- ja 1800-luvulla eläneet 60-vuotiaat näyttävät olleen.¹²³ Yksi toivoi pääsevänsä eläkkeelle, toinen haikaili helpompaa siviilivirkkaa ja kolmas odotti jo kuolemaa. Ja suurin osa valitti vaivojaan. 1780-luvulla vanhuuden raihnaisuuttaan tuskaileva arkkipiispa Carl Fredrik Mennander kirjoitti lähestyvistä kuolemastaan pojalleen: ”Päiväni lähenevät luonnonmukaista loppuaan. On Jumalan kädessä, kuinka monta niitä on jäljellä”.¹²⁴ Fysiologiset tosiasiat viettiin myllytulliin, ja myllytullin määrittelyt puolestaan muokkasivat ajattelua niin, että mylly pyöri ja pyöri.

Edelliseen oleellisesti liittyvä ja vanhuutta tavallaan aikaistava tekijä on perintö- ja eläkejärjestelmien kehittyminen 1600- ja 1700-luvulla. Viralliset ja uudenlaiset sekä näiden puuttuessa korvaavat käytännölliset eläkejärjestelyt koskettivat lähinnä virkamiehistöä, upseereita ja sotilaita.

Vaikka ylempien säätyjen keskuudessa tiettyjä eläkejärjestelmiä (papin lesken konservointi) kritisoitiin ja niistä alettiin luopua 1700-luvulla,¹²⁵

121 KUUSINEN – KORRIKANGAS 1991, 93–94.

122 Taloon hallinnat isännät pysyivät verotettavina 1700-luvulla, vaikka yli-ikäisiä olisivatkin olleet. Jutikkala 1957; Lext 1968; Sirén 1999, 169–171.

123 Gottlund 1986, 185; Kääpä 1999, 34.

124 Heikkinen 1991, 157–158. Katso myös Mäkeläinen 1972, 170.

125 Pulma 1994, 43–44; Widén 1988; Suolahti 1919, 88–89.

alempien säätyjen edustajien, etenkin talonpoikien, joukossa vakiintui tapa siirtyä nuorempien elätettäväksi joko syytingille tai vastaavin järjestelyin jo hyvissä ajoin.¹²⁶ Malli tällaisiin järjestelyihin saatiin papis-tolta, jonka edustajat olivat jääneet syytingille keskiajalta lähtien siten, että pappisviran uusi haltija maksoi pappisvanhuksen elatuksen tämän kuolemaan saakka.¹²⁷ 1700- ja 1800-luvun papit näyttävät siirtyneen eläkeläisiksi viimeistään 65-vuotiaana, mutta jo tätä aiemmin he kernaasti luopuivat monista tehtävistään ja jättivät ne apulaistensa hoidettaviksi.¹²⁸ Näin pappisvanhuksiksi voitiin ymmärtää jopa 50-vuotiaat.

Talonpoikaisväestön keskuudessa odotettiin syytingille siirtymistä. Tässä tapauksessa järjestelmä muotoutui niin tärkeäksi osaksi talonpoikaista ajattelumaailmaa, että tulevasta vanhuuden ajasta puhuttiin myönteisiksi miellettyinä ikäpäivinä,¹²⁹ jotka voitiin aloittaa 50-vuotiaana, keskimäärin 56–58 vuoden iässä.¹³⁰ Niitä odotettiin, sillä ajateltiin, että ”hyvä on vanhan vanhetakin hyvän nuoremman nojassa”.¹³¹ Toisin sanoen lakien ja asetusten, kuten henkirahan säännösten, mukaisesta aktiiviväestöstä (ks. taulukko 1) osa siirtyi muiden elätettäväksi, huollettaviksi ja siten myös takaisin suojeltaviksi ennen aikojaan. Tuskin on väärin väittää, että kukin sellainen ihminen, joka huolehti enemmästä kuin itsestään, sai ylläpidettäväkseen, huollettavakseen ja suojeltavakseen kaksi ihmistä, toisinaan useammankin.

Jokaisen talonpojan tuli siirtyä tietyssä iässä joko syytinkiläiseksi tai vanhaksi isännäksi, vanhaksi talolliseksi tai faariksi. Mikäli talossa ei ollut omaa poikaa jatkajaksi ja vanhuuden turvaajaksi, täytyi sellainen hankkia muualta. Kun mies jättäytyi tilanpidosta syrjään, hänen puolisostaankin tuli biologisesta iästä riippumatta syytinkiläisen vaimo, vanha emäntä tai vanha muori.¹³² Nuorempi väki ja uudet tilanpitäjät odottivat, että syy-

126 HAATANEN 1968, 32–33; JUTIKKALA 1942, 529–539; SIRÉN 1999, 98.

127 Suolahti 1919, 75–81.

128 Esimerkiksi Sillanpää 1969, 346–359.

129 Ganander 1997, ’ikä’. ’Ikäpäivä’-sana mainittiin jo Agricolan ’*Rukouskirjassa*’ 1544. Jussila 1998, 67.

130 Esimerkiksi Karjalohjalla kuoli vuonna 14.12.1817 Turrin vanha talollinen, syytinkiläinen Jakob Johansson vanhuuteen 55-vuotiaana, Ikaalisissa 5.11.1823 Jämijärven Heiskan vaari Juho Juhonpoika 51-vuotiaana, Ilmajoella 9.12.1811 vanha talollinen Matti Juhonpoika Yli-Rahnas-to 59-vuotiaana ja Iitissä vuonna 1.12.1815 Kauramaan Niilukselan vanha isäntä Tuomas Matinpoika 58-vuotiaana. Jutikkala 1942, 535–536. 1800-luvulla talonpojat jäivät syytingille noin 57-vuotiaana ja 1900-luvun alussa 65-vuotiaana.

131 Ganander 1997, vanhanen’.

132 Hattulassa menehtyi vanhuuteen 27.7.1839 Fräntilän vanhan talokkaan emäntä, 45-vuotias Kaisa Juhontytär.

tinkiläiset olisivat pysyneet syrjässä niin kuin kelvollisten vanhusten tulli. Toisin sanoen vanhuus oli talonpojalle osittaista vapautumista arjen töistä ja samalla kohtuullisen toimeentulon turvaamista, mutta samalla vanhuus oli myös velvollisuutta jättää päätöksenteko elatuksen antajalle. Tällainen tilanne johti ristiriitoihin, milloin ikääntynyt pariskunta ei kokemukseensa vedoten malttanut pysyä hiljaa talon asioista. Erityisesti silloin, kun varsinainen isäntäpariskunta ei ollut syytinkiläisille sukua tai kun vanhalle isäntäparille ei ollut rakennettu omaa asuutilaa, kamppailtiin vallasta.¹³³ Vanhat ihmiset eivät siis tyytyneet ja alistuneet heille määrättyyn vanhusten ja luonnollista kuolemaa hiljaisina odottavien rooliin.

1750-luvulla sotilassääty sai oikeuden palkkansa suuruiseen eläkkeeseen. Eläke edellytti sitä, että upseerilla, aliupseerilla tai sotilasvirkamiehellä oli takanaan täysi-ikäisenä eli yli 20-vuotiaana 30 vuoden palvelus.¹³⁴ Tämä järjestelmä merkitsi sitä, että tuolloin 50-vuotiaat katsottiin vanhoiksi. Useimmiten upseerit, aliupseerit ja sotilasvirkamiehet halusivatkin siirtyä heti tilaisuuden tullen viettämään turvattuja vanhuuden päiviä. Toisinaan – mikäli vanhuuden päivät olivat turvatut – sotilassäädyn jäsenet erosivat palveluksesta alle 50-vuotiaana eli jokseenkin samankäisinä kuin heidän johtamansa ruotusotamiehet. Toisinaan upseeri saattoi jäädä odottamaan ylennystä, eläkepäätöksen lopullista ratkaisemista tai virkaiän täyttymistä jopa 65–70-vuotiaaksi. Upseerin eläkkeen luonnetta ja sitoutumista ajan ikääntymiskäsitykseen kuvastaa hyvin, että se myönnettiin säätyjen suopeudenosoituksena, jotta upseeri voisi ”vanhuudessaan nauttia lojaalin palveluksensa hedelmistä”.¹³⁵ Korkeimman päällystön, eversti- ja kenraalikunnan jäsenet sen sijaan eläköityivät sotilasuraltaan siirtyen asemalleen sopiviin ja vähemmän työllistäviin siviilivirkoihin kenraalikuvernööreiksi, maaherroiksi, kollegioiden ja hovi oikeuksien presidenteiksi, virastojen johtajiksi ja ylipäätään tehtäviin, joissa muut tekivät työn ja itse sai nauttia kohtuullisesta palkasta ja arvostuksesta.

Tavallisille sotilaille maksettiin myös jonkinlaista eläkettä, mutta se oli usein riittämätön minkäänlaiseen toimeentuloon. Ruotusotilaat katsottiin jo alle 50-vuotiaana eläkeikäisiksi ja kelvottomiksi sotapalvelukseen, heitä siis yksinkertaisesti pidettiin liian vanhoina. Kun ruotuarmeija lakkautettiin 1800-luvun alussa, eläke myönnettiin ”vanhuuden turvaksi”

133 ESIM ERKIKSI HÖGNÄS 1938; JUTIKKALA 1942, 529–539; VIIKUNA K H J 1995, 286–287; TAUSSI SJÖBERG 1996, 190–194; BIOM 2000, 38–40.

134 Wirilander 1950, 231–239; Jutikkala 2000, 90–91.

135 Kääpä 1999, 32–34.

noin 55 vuotta täyttäneille ja sitä vanhemmille.¹³⁶ Tämä osoittaa sitä, että sodankäyneitä ja pitkään palvelleita 55-vuotiaita pidettiin vanhuksina, joiden ei oletettu selviävän nuorempiensa tavoin omin avuin. Tuon ikäisten ei enää uskottu kykenevän esimerkiksi hankkiutumaan uuteen ammattiin. Käsitys palveluksesta eronneen sotilaan mieltämisestä vanhukseksi vahvistuu edelleen, kun tarkastelee haudattujen luetteloita. ”Entisen eli vanhan sotilaan” kuolinsyyksi merkittiin vanhuus, vanhuuden heikkous tai raihnaisuus, vaikka hän ei ollut täyttänyt edes 50 ikävuottaan.¹³⁷ Useat eronneet sotilaat kuolivatkin haudattujen luetteloiden mukaan vanhuuteen.

Sotilaat vanhuus tavoitti muita sosiaalisia ryhmiä hieman aiemmin. Kun uusi ruotusotamies astui palvelukseen, entisen sotilaan oli joissain tapauksissa väistyttävä ruotutorpastaan. Tällöin hänelle annettiin oikeus rakentaa itselleen hänen sosiaalista asemaansa kuvastava talo eli ”vanhan miehen asunto tai torppa”.¹³⁸ Keskimäärin tällaiset miehet olivat 42-vuotiaita, joten tässä vanhuuden institutionalisoituminen vei siihen, että täysin työkykyinen ja varhemman elämäntapaajattelun mukaan varsinaista aikuisikänsä elävä mies miellettiin vanhukseksi.

Sotilassäädylle – erityisesti päällystölle – rinnakkaiset käytännöt taivoittivat myös siviiliviranomaiset vakiintuneine vajaanpalkkoineen ja akordijärjestelmineen. Vajaanpalkka myönnettiin eläkkeenä harvoille ja yleensä poikkeuksellisista ansioista. Siksi helpompana tienä oli akordijärjestelmä, jossa uusi viranhaltija siirsi edellisen viranhaltijan eläkkeelle kertasuorituksella.¹³⁹ Toisaalta siviilisektorilla kuolemaansa saakka eläkkeettä palvelevat virkamiehet alkoivat 1700-luvulla kiinnittää huomiota psykofysiologiseen oppiin liikunnasta, joka ymmärrettiin keinoksi ylläpitää mielen virkeyttä.¹⁴⁰

Institutionaaliseksi katsottavia vanhuutta määrittäviä tekijöitä olivat myös ikääntyneiden naisten naimattomuus ja naisen jääminen leskeksi.

136 NIEMELÄ 1990, 82–83, 159, 143–147, 158–159. KAISO MYÖS KIRJOITUS ”SUOMEN 1808 W. SODAN UROT” (SUOMEN JUOKSIA SANOMIA 1.11. JA 4.11.1858).

137 Esimerkiksi Asikkalassa 1.11.1762 menehtynyt Pulkkilan Kassapään eronnut sotilas Mikael Lax oli 48-vuotias kuollessaan vanhuuteen.

138 Niemelä 1990, 139, 152–153.

139 Esimerkiksi Turun hovioikeudessa asessori Nicolaus Lietzen sai eron virastaan vanhuutensa perusteella vasta yli 80-vuotiaana; varsinaista eläkettä ei myönnetty, vaan sen maksoi seuraaja Giurdo Wickelgrén akordina. Samassa virastossa Jacob Walstenius sai eron asessorin virasta noin 60-vuotiaana vanhuutensa vuoksi ja sai pitää vastedes puolet palkastaan. Walstenius tosin oli halukas palaamaan takaisin asessoriksi, kun terveys ja aiemmat voimat olivat palautuneet. Lagus W G 1834, 227, 245–246, 261.

140 Neuvoista katso Konsti Elää kauwwan; Heikkinen 1991, 32, 57.

Tällainen käsitys näkyy hyvin myös haudattujen luetteloissa: usea leski ja ikääntynyt naimaton nainen kuoli vanhuuteen. Lesken ei tarvinnut edes täyttää 50 ikävuottaan, milloin hänet katsottiin niin ikälopuksi, että hänen kuoleman syyksi voitiin merkitä vanhuus.¹⁴¹ Tällaisissa tapauksissa leskinainen oli todennäköisesti jäänyt nuorempiensa holhottavaksi. Ikääntyneitä naimattomia naisia pidettiin säädystä riippumatta vanhoina piikoina. Palkkapiian kohdalla tällainen kävi sujuvasti,¹⁴² mutta yhtä helposti ikääntyneitä 50–60-vuotiaita säätyläisnaisia voitiin kutsua vanhoiksi mamselleiksi.¹⁴³ Monesti leskeys tai lapsettomuus merkitsi naisille sosiaalisen aseman laskua – ja mikä pahinta, kouriintuntuva huolta omasta toimeentulosta. Kaikki eivät päässeet nauttimaan syytinkielatuksesta, eikä kaikilla ollut voimia tehdä ansiotöitä.¹⁴⁴

Vanhuutta ei voi käsitellä ilman, että tarkastelisi vielä tärkeintä tekijää, jonka perusteella ihminen miellettiin vanhukseksi. Eläkkeelle tai syytingille siirtyminen taikka muiden elätettäväksi jättäytyminen liitettiin työkyvyn menettämiseen. Toisaalta niissäkin ryhmissä, joille ei mitään kattavaa vanhuudenturvan järjestelmää luotu, vanhuus tuli melkein samaan aikaan. Palkkatöistä elävien renkien ja piikojen sekä tehdastyöläisten oli pakko yrittää tehdä töitä kuolemaansa asti. Muussa tapauksessa he joutuivat yhteisön huollettaviksi vaivaisiksi.¹⁴⁵ Milloin ihminen menetti nuoremmalla iällään työkykensä ja joutui ruotuvaivaisen asemaan, hän myös kuoli vanhuuteen. Fyysisen heikkouden ohella heikentynyt mieli – mielenvikaisuus – merkitsi miltei väistämättömästi ennen aikaista joutumista vanhusten joukkoon;¹⁴⁶ kuolinsyiksi kirjattiin usein yhdessä vaiuttaneina tekijöinä sekä mielenheikkous että vanhuus.¹⁴⁷

Fysiologiset tekijät vaikuttivat luonnollisesti ikäihmiseksi tunnistamiseen. Ihmisen ikääntymiseen liittyvistä ulkoisista tekijöistä keskeisimpiä oli hiusten harmaantuminen, valko- ja harmaahapsisuus. Menneisyydessä harmaahiuksisuus ymmärrettiin milteipä ikämiehen synonyymiksi.¹⁴⁸

141 ESIM ERKIKSI AHLAISISSA MENEHTYI 44-VUOTIAS ILVIALAISIESKI MARIA YRJÄNÄNTYTÄR 2.3.1790 VANHUUTEEN. KATSO MYÖS TOIVANEN 2007.

142 Esimerkiksi Ikaalisissa kuoli vanhuuteen 9.6.1832 vanha piika, talollisen tytär Marja Jussintytär 54-vuotiaana. Katso myös Rahikainen – Vainio-Korhonen (toim.) 2006.

143 Gottlund 1986, 73. Gottlund tapasi erään ”Liljebjörn-nimisen vanhan mamsellin, joka oli suunnilleen 60-vuotias”.

144 Vilkuna K H J 1996a, 73–77; Räisänen T 1997a; Räisänen T 1997b.

145 Pulma 1994; Vilkuna K H J 1996a, 83; Räisänen T 1997a, 7–11.

146 Vilkuna K H J 1996d, 231, 233, 240–241.

147 Esimerkiksi Jomalassa Ahvenanmaalla 59-vuotias talollisen vaimo Kristina Erikintytär menehtyi vuonna 13.8.1812 vanhuuteen ja mielenheikkouteen.

148 Ganander 1997, ’harmaannun’, ’harmaan-karwanen’, ’ikä’.

KUVA 6. Ruokalahden ukkoja muodista menneissä vaatteissa. Itäsuomalaisen kansanelämän tallentajan, Severin Falkmanin, kuvaamat vanhukset voisivat hyvin seisoa kirkkojen ovien vieressä puusta veistettyinä vaivausukoina rahaa pyytämässä. (Falkman 1882).

Hiusten harvenemisen ja harmaantumisen sekä toimien hidastumisen ohella myös näkö- ja kuuloaistien heikkeneminen tunnistettiin vanhuuden heikkouden merkeiksi.¹⁴⁹ Ne olivat muiden vaivojen kanssa sellaisia perusteita, että ihminen – mikäli mahdollista – sai vetäytyä syrjään yhteisöllisistä velvollisuuksistaan.¹⁵⁰

Kun institutionaaliset ja fysiologiset tekijät yhdistettiin, päädyttiin 1700–1800-luvulla siihen, että yli 50-vuotiaat olivat harmaantuvine hiuksineen, uurtisine kasvoineen ja heikentyvine voimineen vanhuksia. Niinpä nuorempi väki oletti heidän olevan ikäistensä kaltaisia, toimissaan kelvottomia ja raihnaisia. Vanhoja myös luokiteltiin sen mukaan, millainen oli yleensä kutakin ikäryhmää edustavien tavallinen fyysinen kunto. 70-vuotias oli verrattomasti ketterämpi, kuuli ja näki paremmin kuin 90-vuotias.¹⁵¹ Mikäli totutusta käsityksestä poikettiin ja mikäli vanhuksen elämänsä aikana oli erityisiä raihnaiseksi tekeviä piirteitä, papit mahdollisesti merkitsivät niistä tiedon haudattujen luetteloon (muuttuja h).¹⁵²

Milloin joku ikäihminen ei soveltunutkaan hänelle määrättyyn sosiaaliseen ikäänsä vastaavaan rooliin voimiensa ja kykyjensä puolesta, häntä hämmästeltiin. 1800-luvun suomalainen kielen- ja kulttuurintutkija saattoi ihmetellä tieteellistä havaintoaan siitä, miten eräs norjalainen ”yli 50-vuotias, Johanna-niminen vanha akka iästään huolimatta tanssi niin keveästi, ravakasti ja taidokkaasti polskaa, ettei kukaan oopperan tanssija olisi pystynyt parempaan”. Sama tiedemies kertoi myös ällistyneensä, kun hän tapasi eräessä talossa ”ukon, joka oli jo 60-vuotias mutta jolla silti oli vuoden vanha lapsi”. Toisessa talossa oli puolestaan isäntänä yhtä hämmästyttävä ”55-vuotias ukko, jolla oli nuori, soma vaimo”.¹⁵³

Näin 1700–1800-luvulla eläneiden ihmisten elämänsä aikana vanhuus oli erittäin merkittävä ajanjakso; se saattoi olla myös hyvin pitkä kausi. Lapsuuden useimmat ihmiset jättivät taakseen nuorina 12–15-vuotiaina; tällöin heidän oli siirryttävä nuorten aikuisten maailmaan ja ryhdyttävä huolehtimaan omasta elannostaan. 20 ja 30 ikävuoden välillä siirryttiin lopullisesti aikuisten maailmaan, kun perustettiin perhe ja jouduttiin huolehtimaan muista ihmisistä, myös omista vanhemmista, jotka olivat jo

149 Gottlund 1986, 247.

150 Kallio 1982, 166–171.

151 Gottlund 1986, 247. Gottlund tapasi Maarit Karvainen -nimisen lesken, ”joka oli täyttänyt jo 90 vuotta” mutta joka ”ei vaikuttanut 70:ää vanhemmalta, vaan oli ketterä, kuuli ja näki nuoren tavoin”.

152 Katso Vilkuna K H J 2005, 13–14, 497–501.

153 Gottlund 1986, 50, 177, 286.

vanhuksia. Aikuisuuden ajanjakso päättyi 50 ikävuoden tietämissä vanhuuden kauteen, jolloin alettiin elää muiden huolenpidon varassa.¹⁵⁴

Elämän ikäpäivät

Vanhuus saavutti menneinä vuosisatoina ihmiset hyvin varhaisessa vaiheessa, 40–60-ikävuoden paikkeilla. Oli oikeastaan poikkeuksellista, että joku 60-vuotias mainittiin muuksi kuin vanhukseksi tai vanhaksi. Vanhuuden siirtyminen edellytti sitä, että kyseinen ihminen huolehti täysin omasta elatuksestaan, ja lisäksi vielä sitä, ettei hän itse myöntänyt vanhuuttaan. Tämä osoittaa hyvin, miten vanhuus miellettiin toisaalta yksilön persoonallisen iän eli hänen työkykynsä ja oman näkemyksensä kautta sekä toisaalta sosiaalisesti ihmisen itsensä ajauduttua eläkeläiseksi, eläkeläisen puolisoiksi tai vaivaiseksi ja muiden ylläpidettäväksi. Omasta halusta riippui paljon, milloin vanhuus alkoi, mutta halua näyttää olleen useimmilla jo 50 vuoden iässä.¹⁵⁵

Vanhuuden ikäkaudesta saattoi hyvinkin tulla pisin, yli puolet koko elämänkaaresta käsittänyt jakso ihmisen elämässä. Etenkin tämä koski niitä ryhmiä, jotka jäivät eläkkeelle verraten nuorina. Sotilas, joka jäi pois sotapalveluksesta ja rakensi perheelleen vanhanmiehen torpan, eli siinä missä muut ihmiset satavuotiaaksi. Näin hänet ymmärrettiin vanhukseksi runsaan 50 vuoden ajan.¹⁵⁶ Siksi on ymmärrettävää, että 1700-luvun lopulla valistushengessä julkaistiin terveysoppaita elämäportaita ylöspäin kipuaville. Näistä suomenkielisistä tunnetuin lienee *'Konsti Elää kauwan'* (1786), jossa neuvottiin, miten terveyttä oli varjeltava ja miten ihminen saavutti pitkän iän.

154 JARRICK 1985, 111–138; GOTTLUND, VÄRM LANNIN PÄIVÄKIRJA. GOTTLUNDIN KERIOM UKSISSA KUVASTUU HYVIN AJAIE TUNNUSOM AINEN AJATUS, ETIÄ AIE 10-VUOTIAAT OIVAT VIELÄ IAP SIA, 5–6-VUOTIAAT PIK-KUIAP SIA, 11-VUOTIAAT OIVAT JO NUORIA TYTÖJÄ JA POIKIA. 12–15-VUOTIAAT OIVAT TYTÖJÄ JA NUORUKAISIA, M ILOIN HE VASTASIVAT AIKUISTEN TÖISTÄ. TYTÖJÄ JA POIKIA OIVAT VIELÄ 25-VUOTIAAT GOTTLUNDIN IISENSÄ IKÄISET NAIM AT IOM AT IHMISET. AVIOITTON SOIM IM ISEN JÄIKEEN TYTÖT M UUTUIVAT NAISIKS JA POJAT M IEHIKS. 45-VUOTIAS OII JO M EIKO VANHA, JA YII 50-VUOTIAAT IÄHES POIKKEUKSETTA OIVAT JO VANHOJA UKKOJA JA AKKOJA. KATSO SUGARM AN 1986, 83–127; KUUSINEN – KORIKANGAS 1991, 87–94; COIE 1993, 11–12.

155 Gottlund 1986, 244. Gottlund, joka piti yleensä 50-vuotiaastakin vanhana, ei kuitenkaan kuvaa oikeusjutuilla ja muilla kepulikonsteilla itseään elättänyttä vanhaksi vaan kertoi hänet yksinkertaisesti 60-vuotiaaksi mieheksi.

156 Esimerkiksi Hollolassa haudattiin 29.5.1768 vanhuuteen kuollut 99-vuotias eronnut rakuuna Arvi Mikonpoika ja Jämsässä menehtyi Simo Dunder vanhuuteen 98-vuotiaana Alho-nimisessä vanhan miehen torpassaan uudenvuodenpäivänä 1802.

Ikä oli kunnioitettava asia. Mikäli jonkun ihmisen erityisen pitkää elämää ja sen mukanaan tuomaa tietämystä haluttiin korostaa, hänet mainittiin satavuotiaaksi.¹⁵⁷ Tällainen – usein liioitteluksi tunnustettava – tapa näkyy myös haudattujen luetteloissa, joissa toisinaan kerrotaan jonkun eläneen jopa 110-vuotiaaksi ja vanhemmaksikin.¹⁵⁸ Tietenkin ihminen, joka ylitti 80 vuoden iän, oli muiden mukaan jo ikivanha ja tiesi kokemuksineen paljon sellaisesta, mitä nuoremmat eivät olleet kokeneet ja nähneet mutta mistä näiden oli kuultava. Tällainen ihminen erottautui muusta yhteisöstä tietäjänä sekä yhteisöllisen muistin ylläpitäjänä ja välittäjänä. Asemaa korosti erityisesti sellainen mahdollisuus, että yhteisön seuraava sukupolvi oli kuollut. Kukaan ei ollut todentamassa vanhuksen kertomuksia ja kokemuksia, ja toisaalta vanhus edusti useamman sukupolven takaista tietämystä. Tunteuttomalle kulkijalle hänestä kerrottiin, että ”jo se on iäkäs mies”.¹⁵⁹

Vanhojen ihmisten arvostus heijastuu myös siinä, että kuoleman syyksi merkittiin – lähinnä väkilukutaulujen syntyäikoihin 1750–1760-luvulla – korkea ikä.¹⁶⁰ Tällainen ihminen oli yhteisön muiden jäsenten mukaan elänyt ”hyvään ikään asti”, hän oli kokenut ja viisas, ”isohon ikähän ja varsin vanhaksi elänyt” ihminen.¹⁶¹

Vaikka 50- tai 60-vuotias oli ainakin yhteisöllisesti katsottuna vanhus (*åldring*), kielteisen tunnelatauksen sisällään pitävää käsitettä ’vanhus’ ei juuri käytetty.¹⁶² Sen sijaan ihmisen sosiaalista asemaa määritettäessä asiakirjoihin merkittiin kernaammin kunnioitusta osoittava käsite ’gam-

157 YIEENSÄ SATAA VUOTIA PIDETIIN POIKKEUKSEIISEN M ERKITÄVÄNÄ IKÄNÄ, M AINISEM AIIA JOKU YII SATAVUOTIAAKSI, TAHDOTIIN PIKEM M INKIN KOROSTAA HÄNEN VANHUUTAAN JA KOKEM USTAAN KUIN KERIOA IHMISEN TODELLINEN IKÄ. KA KO PARIKKAIA 1707. KATSO GOTILUND 1986, 67. KATSO M YÖS WACKLIN 1966, 23–24; VIIKUNA K H J 2005, 501.

158 Esimerkiksi 6.11.1750 kuoli Elimäellä vanha renkivouti Hannu Heikinpoika 120 vuoden ikäisenä, Jämsässä 2.1.1751 kirkonköyhä Vappu Juhontytär 112-vuotiaana, Lappeessa 14.12.1755 kirkonköyhä Matti Pekanpoika Kiiski 120-vuotiaana, Paltamossa 2.1.1755 Pauli Yrjönpoika Lämsä 113-vuotiaana, Nousiaisissa 10.11.1755 kirkonköyhä Marja Matintytär 111-vuotiaana, Sysmässä 1.4.1754 Matti Simonpoika 119-vuotiaana ja 9.7.1759 Kaisa Kallentytär 120-vuotiaana, Säkkijärvellä kirkonköyhä Pekka Sipinpoika 22.9.1755 120-vuotiaana.

159 Ganander 1997, ’ijäkäs’.

160 Esimerkiksi Haukiputaalla alakiiminkiläinen Heikki Martinpoika Ponto menehtyi 106-vuotiaana korkeaan ikään 16.5.1753. Tutkituista seurakunnista korkea ikä mainittiin muiden kuolinsyiden joukossa Hauhossa, Haukiputaalla, Hämeenkyrössä, Inarissa, Jomalassa, Juuassa, Kempeleessä, Kokkolan emä- ja ruotsalaisessa seurakunnassa, Sievissä ja Vetelissä.

161 Ganander 1997, ’ikä’.

162 Sana esiintyy painetussa aineistossa vasta Europeuksen *Ruotsalais-Suomalaisessa Sanakirjassa* vuonna 1853. Katso Rapola 1960, 107.

mal, 'vanha' tai '*äldrig*', 'iäkäs'.¹⁶³ Nämä liitettiin usein varsinaista yhteisöllistä asemaa osoittavan sanan yhteyteen, joten agrariiyhteiskunnan aikakaudella tunnistettiin ylempiin säätyihin kuuluneet vanhat upseerit, kersantit, rovasit ja mamsellit, talonpoikaissäättyyn kuuluneet vanhat isännät eli ukot, vanhat emännät eli eukot, palveluksesta eronneet tai työkyvyttömiksi tulleet vanhat oltermannit, sotilaat ja käsityöläiset, vanhat lampuodit ja torpparit sekä muut ikämiehet, vanhat naiset, akat, eukot, ukot, äijät, faarit ja muorit. Edellä mainitut käsitteet liittyivät myös muinaisrunouden käsitteisiin 'vanha', 'vanhin' ja 'harmia', jotka viittasivat paitsi ikään ja ulkomuotoon myös ja ennen kaikkea yhteisölliseen johtaja-asemaan.¹⁶⁴

Vanhan ihmisen kunnioittaminen edellytti kuitenkin sitä, että hän käyttäytyi arvostettavalla tavalla ja sopeutui sosiaalisen ikänsä mukana tuomiin yhteisön normeihin, odotuksiin ja velvoitteisiin.¹⁶⁵ Ikäihmisen tuli tehdä määrättyjä askareita, ylläpitää ja välittää yhteisön kulttuurista muistia, olla puuttumatta tiettyihin nuoremmille ikäryhmille varattuihin asioihin ja elää syyllystymättä vanhuuden höperyyteen ja vanhuuden heikkomielisyyteen. Samanikäiset 70-vuotiaat papit saattoivat olla muiden mielestä joko "arvokkaita vanhoja herrasmiehiä" tai seurakuntalaisten pilkattavina eläviä höperöityneitä narreja.¹⁶⁶

Periaatteellisten ikäsidonnaisten rooliasetelmien ylittämistä pidettiin nuorempien joukossa toisaalta ärsyttävää ja toisaalta huvitusta herättävänä tekijänä. Esimerkiksi vanhuksien ei enää katsottu ymmärtävän rakkaudesta mitään tai oikeastaan ajateltiin niin, että vanhuus oli rakkauden poissulkeva tekijä. Niinpä edellä mainittu 1800-luvun tiedemies kertoi tavanneensa pappilan illanistujaisissa "omituisen ihmisen, nimittäin rouva V:n, erään vanhan lesken". Muiden suureksi huvitukseksi nainen, jonka taipumuksista tarjoutua jokaiselle miehelle tutkijaa oli varoitettu etukäteen, kävi nuoren miehen "kanssa varsin kiivasta ja äänekästä kiistaa, joka koski vanhuutta ja rakkautta". Muiden näkemyksen mukaan kiistan nuoremman osapuolen ajatuksissa ei ollut mitään huvittavaa, vaan ni-

163 ESIM ERIKSI RUOVEDELLÄ KAKSI IKINENSÄ YII 70-VUOTIASTA VANHUSTA OIIVAT KESKEISIÄ YHTEISÖN TIE-TÄJIÄ, M ENNEISYYDEN ASIOIDEN TUNTIJOITA JA KEIHOIHSIA 'ODISTAJIA. KA KO RUOVESI 1643. KATSO MYÖS GANANDER 1997, 'WANHA', 'IJÄKÄS'.

164 Nordlund – Vilkuna 1956, 69–71. Tosin käsitteitä voitiin käyttää myös pilkkamerkityksessä attribuutteina: vanha pappi, harmaa pappi. Katso esimerkiksi Juva – Niitemaa – Tommila (toim.) 1968, 318–319.

165 Kuusinen – Korkiakangas 1991, 93.

166 Gottlund 1986, 138; Vilkuna K H J 1996d, 240–241.

menomaan vanhan leskirouvan ajatukset sellaisia olivat, ja sen takia he kiusoittelivat rouvaa alituisen.¹⁶⁷

Menneisyydessä sosiaalinen tausta ei niinkään määrittänyt vanhuksen asemaan joutumista; säätyläisen ja rahvaaseen kuuluneen vanhuus tavoitettiin samaan aikaan. Asialla on kuitenkin ollut toinenkin puoli. Nimittäin se, että vanhukseksi mielletty ihminen menetti helposti aiemman sosiaalisen statuksena ja ajautui siten sosiaaliseen ahdinkoon: vanha ja vaivainen oli myös yleisen armeliaisuuden varassa elävä ruotuvaivainen.¹⁶⁸ Näin jo 1600-, 1700- ja 1800-luvun yhteiskunta joutui kamppailemaan kouriintuntuvan ongelman kanssa.¹⁶⁹ Koskapa vanhoiksi ikäännyttiin osin omasta halusta, osin fysiologisten ja institutionaalisten paineiden seurauksena – nykymittapuun mukaan joka tapauksessa varsin nuorina – vanhoja oli liikaa, eikä heidän auttamiseensa ollut aina riittävää halua.

167 GOTTLUND 1986, 173.

168 Köyhyys ja vaivaisuus rinnastettiin samaksi asiaksi. Ganander 1997, 'waiwainen'. Katso myös Pulma 1994. Turusta 1658 laaditussa luettelossa henkiveroa maksamattomista mainitaan muiden muassa vanha ja köyhä Sipi Holkeri, ikivanha ja köyhä Jaakko Karppi sekä ikälöppu Erkki Katinhännän leski. Katso Ranta 1975, 128.

169 Tässä on hyvä muistuttaa siitä, että väestökriisit tekivät yhteiskunnasta holhousyhteiskunnan, jonka voimavarat holhoamiseen olivat ylen heikot. Esimerkiksi 1750-luvulla Pohjanmaalla joka sadas ihminen ja tietyillä alueilla vieläkin suurempi osa ihmisistä (Suur-Siikajoella joka kahdeskymmenes ihminen) luettiin vanhuuttaan työkyvyttömiksi, kurjiksi ja usein hospitaaliin lähetettäväksi. Muutoinkin ikääntyneen väestön osuus koko väestöstä oli normaaliin nähden kaksin–kolminkertainen. Vilkuna – Meriläinen 2008, 140–141.

Todellisuus ja näyt

Sosiaalinen tieto, näyt ja pelot

Varhempina aikoina ihminen tietysti pohti ympäristöä, asioita ja ilmiöitä rajoittumatta konkreettisiin havaintoihin, mutta selitti asioita tavallaan ja omaksuttujen käsitysten varassa. Ihmisen aikaansaannokset, ihminen itse ja yliluonnollinen selittäjä eivät olleet eroteltavissa toisistaan. Ihminen oli osa kaikkea, ja selittäjä oli kaikkivoipa kosminen jumaluus, jossa mielensisäiset kokemuksetkin saattoivat muuttua sosiaaliseksi (so. toisten hyväksymäksi) todellisuudeksi.¹ Mielensisäiset kokemukset, unet, houreet, fantasiat jne. olivat menneisyyden ihmiselle tiettyjen asioiden selittäjiä. Hänelle unet olivat mielekkäitä ja jopa todellisiksi ymmärrettyjä tapahutumia, jotka määrittivät ajattelua ja jotka edellyttivät toimenpiteitä.

Hyväksytyssä ja laajalti jaetussa maailmankuvassa järjestynyt maailma oli ihmisten puoli, ja sinne sijoittuivat konkreettiset havainnot. Sen ulkopuolella sijaitsi kaaos, josta harvalla oli kokemusta mutta jonne joillain ihmisillä mahdollisesti oli yhteys – tyypillisesti unien, hallusinaatioiden, houretilojen ja vastaavien tosiasiallisiksi koettujen sekä muiden konkreettisen havaintoympäristön ulkopuolelle jäävien näkyjen välityksellä. Hallusinaatiota, vaikka se periaatteessa olisikin syntynyt ilman todellista ulkoista ärsykettä, pidettiin aivan todellisena havaintoelämyksenä ja sellaisena se kiinnosti varhaista valistuksen ajan tieteellistä psykologiaa ja tieteenalan edustajia, kuten Turun yliopiston 1700-luvun fysiikan ja teologian professoria, Carl Fredrik Mennanderia. Mennanderin psykologian luennot ammensivät antiikin auktoriteeteista ja uusista luonnontieteellisistä havainnoista sekä keskittyivät melisairauksien ohella hurmiotilojen, ekstaasien, näkyjen ja unien selvittämiseen. Näiden havaintoelämysten välillä Mennander auktoriteetteineen ei nähnyt suurtakaan eroa.²

1 KAIISO ESIM ERIKSI RENVAIL1949; RENVAIL1965, 355; LEPISTÖ – NENONEN 1991; LEHJONEN 1994; KATAJALA 1995B; FRÄNGSM YR 2000; KESKISARJA 2006, 10–11.

2 JyMA Universitas I:2. Yliopistolliset luennot ja luentomuistiinpanot. Muistiinpanoja Carl Fredrik Mennanderin psykologiasta. Tässä on paikallaan tehdä ero klassiseen psykologiaan ja sen perinnön varaan rakentavaan psykologiaan, joissa unilla on aivan erityinen merkityksensä. Esimerkiksi Freud 1962; Freud 1968; Jung 1985; Jung 1986.

Esi- ja varhaismodernissa yhteiskunnassa sosiaalinen tieto, jaettu tietämys, perustui yhteisiin kokemuksiin, käyttäytymisnormistoon sekä opituihin tietoihin ja taitoihin. Sosiaalisen tiedon välittämisessä kertomaperinteellä oli vankka sijansa, ja kertomaperinteeseen myös unet läheisesti liittyvät. Koska kerrottua pidettiin tärkeänä sosiaalisen todellisuuden osana, unista oli tiedotettava lähiympäristöä. Niinpä unissa koettu ja nähty oli läsnä, kun aamuisin ja päivisin tietoja yhteisesti jaettiin, vertailtiin ja mietittiin ja kun vielä iltaisin kerrottiin kummitusjuttuja: niinpä esimerkiksi kummitusjuttujen perinne luontevasti rakentui unien varaan.³

Unista kertominen piti kenties sisällään terapeutin elementin – siis sen, että ahdistavan unielämyksen kokenut ihminen kertasi unensa sisällön sopivalle, usein välittömään sosiaaliseen piiriin lukeutuvalla kuulijalle ja samalla lievitti pahaan oloaan tai puhdistautui ahdistuksestaan. Mutta unista kertomisella oli toinenkin merkittävä ulottuvuus. Uniin liittyvät asiat voitiin ymmärtää aivan samalla tavalla kuin konkreettisen havaintomaailman ilmiöt. Psykkisessä työstämisessään menneisyyden ihminen tiedollisista rajoituksistaan johtuen ei välttämättä kyennyt erittelemään unestaan fantasiaa. Hän ei liioin tiennyt ratkovansa mielensisäisesti ongelmia saati käsittelevänsä ongelmia konkreettisista havainnoista syntyneiden mielikuvien varassa. Näin havaintomaailma ja tietyt unet muodostivat menneisyyden ihmisten mielessä toisiaan täydentävän kokonaisuuden, jossa vastakohtat nähtiin oikeastaan saman ilmiön tai asian kahdeksi eri puoleksi.⁴

Viimeksi mainittu liittyy erääseen merkillepantavaan tapaan. Unessa koettu edellytti norminmukaista toimenpidettä: mikäli unessa oli vahingoittanut toista ruumiillisesti tai henkisesti, oli vahingoitetulta pyydettävä anteeksi.⁵ Toimenpiteeseen oli ryhdyttävä varmuuden vuoksi, koska oli mahdollista, että oli vahingoittanut toisen kokonaisuutta ja toisen osin näkemättömissä olevaa olemusta. Sitä paitsi, vaikka ei olisi näin ajatellut, toisen vahingoittaminen oli sekin paha työ, jonka kanssa oli vaikea elää ja josta siksi piti puhdistautua anteeksi pyytämällä.

Todelliset kokemukset ja kerrotut opettavaiset pelotustarinat, painajaiset ja kauheat kokemukset muodostivat toinen toistaan vahvistavan kokonaisuuden, jossa pelot ja ahdistus olivat kaikkialla ja kuuluivat kaikkien elämään kaikilla kokemisen tasoilla.⁶

3 KAISO LAURILA 1956; VIRTANEN L 1980.

4 Esimerkiksi KA KO Kokkola ja Kälviä 1725, rr57: 105–111, 1810–1849; KA Paltamo 1730, rr60: 402–403. Heikkinen 1969; Frykman – Löfgren 1983; Fogel 1993; Eilola 2003; Vilkkuna K H J 2005, 485. Vertaa Renvall 1965, 77–78; Stern 1985; Elias 1993; Porter 1994, 11–13.

5 Virtanen L 1980.

6 Katso peloista, ahdistuksesta ja kertomaperinteestä laajemmin Vilkkuna K H J 2005.

Useat tarinat, laulut ja arkkiyeisut perustuivat todellisiin tapahtumiin, ja niihin liitettiin unissa koettua ainesta. Menneisyyden ihmiset elivät jatkuvasa kosketuksessa ahdistaviin kokemuksiin, jotka tavalla tai toisella siirtyivät uniin. Jälkitraumaattiset unet olivat psyykkistä työtä. Ihminen yritti irtautua pahoista kokemuksistaan siten, että hän olisi ennen pitkää korvannut unissa esiintyvät ja todellisessa elämässä tapahtuneet kauhukokemukset hyvillä unikokemuksilla.⁷ Todellisen havaintomaailman jatkuva kauheus (sodat, taudit, nälänhädät, kuolema) ja toisaalta jatkuvat toisten todellisenä kokemuksinaan kertomat kauhu-unet (esim. kummittelu-unet) sekä paholaisella pelottelu estivät ikävistä kokemuksista poisoppimista.⁸ Unissa kauhut elettiin uudestaan ja uudestaan, jolloin monet erilaiset kokemukset ja kuulopuheet sekoittivat ja tietysti ruokkivat unia.

Ilmiötä voisi todentaa kymmenillä lähdetiedoilla, mutta tässä on parempi tyytyä kuvaaviin avaintapauksiin. Vaikeiden kokemusten ja unityön yhteys on ilmeinen 1720-luvulla Keski-Pohjanmaalla käsitellyssä oikeusjutussa. Kokkolan pitäjässä talonpoika oli kokenut (so. nähnyt näkyjä), että piru vainosi häntä sotajoukkonsa kanssa. Piru oli tullut pelottelemaan miestä, koska mies oli syyllistynyt aviorikoksiin ja sodomiaan. Synnintuskissaan hän kertoi asiasta vaimolleen. Tämä ja moni muukin uskoivat miehen puheet sodomiasta ja aviorikoksista mahdollisesti tosiksi. Sen sijaan oikeus epäili puheita – etenkin kun näki miehen ja kuunteli miestä. Talonpoika vaikutti heikkomieliseltä ja juoppohullulta. Siksi kysyttiin neuvoa lääkäriltä. Lääkäri, monipuolisesti oppinut mies, totesi, että tällaiset hallusinaatiot ovat tyypillisiä juupoille ja juomisen takia melankoliasta kärsiville. Lausunnon kuuleminen huojensi talonpoikaa, ja niinpä hän itsekin tunnusti kärsivänsä sodan aikana syntyneestä pakokauhusta. Tämän perusteella oikeus katsoi, että mies ei ollut syyllistynyt sen enempää aviorikokseen kuin sodomiaan vaan että tunnustetut rikokset liittyivät hänen mielikuvitusmaailmaansa.⁹ Mies ei kyennyt käsittelemään painajaisensa sisältöä mielikuvituksen tuotteena ja arveli, että hän todella oli syyllistynyt aviorikokseen ja sodomiaan. Eikä paholaisen mukaantulo suinkaan lievittänyt ahdistusta.¹⁰ Paholainen sotajoukkoineen oli myös konkreettisesta havaintomaailmasta tuttu, sillä – kuten talonpoika itse totesi – armeijaksi verhoutunut paholai-

7 VUORINEN R 1997, 67; LOEWENBERG 1991.

8 Katso Åström A-M 1995; Vilkkuna K H J 2005.

9 KA KO Kokkola ja Kälviä 1725, rr57: 105–111, 1810–1849; Vilkkuna K H J 1996d, 236–237. Katso myös Olli 2007, 58.

10 Pirujen esiintyminen mielisairaiden unissa oli tyypillistä. Katso Riot 1982; Foucault 1973.

nen oli tehnyt vain muutamaa vuotta aikaisemmin hänen ja muiden pohjalaisten elämänmenosta helvetillistä.

Unien ja todellisen havaintomaailman välistä eroa kavensivat toistuvat samansisältöiset näyt ja unet. Useissa – enimmäkseen yliluonnollisen kokemiseen ja selvästi unista, hallusinaatioista ja ekstaattisista näyistä ammentaneissa – kertomuksissa oli yhteys toistuvien unien ja näkyjen luomaan todellisuuteen. Jatkuvat samojen vieraiden henkilöiden kohtaamiset näyissä ja unissa vahvistivat käsitystä siitä, että kyse olikin todellisista ja konkreettisista kokemuksista. Esimerkiksi muuatta noitana tuomittua itäsuomalaista miestä vainosi jatkuvasti sama pahalaisen sotajoukko. Se, että pahalaisen tapaaminen ei jäänyt vain yhden unen tapahtumaksi, vahvisti myös ympäristön uskoa siitä, että kyseinen mies tosiaan tapasi usein pahoista joukkioineen.¹¹

Näkyjen kuuleminen ja selittäminen

Yliluonnolliseen viittaavia tarinoita kerrottiin kotioloissa, eikä tarinoiden kertominen välttämättä riippunut sosiaalisesta statuksesta. Esimodernin ajan oppineet käsittelivät samankaltaisia aiheita kuin oppimaton kansa. Keskusteluissaan he ihmettelivät vielä valistuksen ajan rationaalisuuden läpitunkemallakin aikakaudella yliluonnollisia ilmiöitä, näkyjä ja unia, tosin eri sanoin kuin kansa. Vielä tätä kiinteämmin ja pitempään kosminen selityserusta ja sen kosminen olemus kuuluivat kansankulttuuriin. Selittämisessä ja syysuhteiden punnitsemisessa etsittiin vastauksia ”inhimillisen” maailman ulkopuolelta – siis Jumalasta ja kaaoksesta. Sodat, kadot ja taudit olivat yliluonnollisen aiheuttamia. Myös useimmat luonnonilmiöt ymmärrettiin yliluonnollisiksi. Vielä 1600-luvulla pyrstötähdet, myrskyt ja revontulet selitettiin sivistyneistöä myöten Jumalan antamiksi merkeiksi maailmanlopusta. Yliluonnolliset ilmiöt olivat yleisiä puheenaiheita myös arkisessa keskustelussa. Asia oli niin merkityksellinen, että 1900-luvun alkuun saakka uskonnollinen agraariväestö piti luonnonilmiöitä Jumalan aikaansaannoksina. Tapahtumia pohtiessaan moni yhdisti henkilökohtaisia havaintokokemuksiaan, kuten yliluonnollisen kohtaamisia, pohtimiensa asioiden maagiseksi selityserusteeksi.¹²

11 HEIKKINEN 1993, 72. KATSO MYÖS EIIOLA 2003.

12 Esimerkiksi *Seitsemässä veljeksessä* öinen rajuilma tulkittiin veljesten keskuudessa maailmanlopuksi. Kivi 1870. Katso myös Porthan 1983; Gottlund 1986; Laurila 1951; Juva 1955; Laurila 1956; Heikkinen 1971; Kouri 1984; Åström A-M 1995; Vilkkuna K H J 1996b; Vilkkuna K H J 1996c.

Ennusunet, šamaanien ja into- eli myrrysmiesten näyt muodostavat erillisen kokonaisuuden.¹³ Niistä eroteltiin symbolinen aines, jota sitten tarpeen mukaan hyödynnettiin selittämisessä, tai niissä ihminen siirtyi muualle. Jälkimmäisissä ihminen joko lankesi loveen, tapasi saatanan helvetissä tai liikkui enkelien matkassa. Menneisyyden ihminen ajatteli siten, että osa näky- ja unikokemuksista olivat siirtymisiä enemmistölle tuntemattomalle alueelle, joka oli toinen todellinen maailma ja jonka todellisuus poikkesi tietyiltä osin olemassa olevasta maailmasta. Šamaanit pystyivät vaikuttamaan tuonpuoleiseen, minne he matkasivat unen tai transsin avulla.¹⁴ Unien merkitykset tulkittiin samoin kuin luonnonilmiöt, koska unissa siirryttiin menneisyyden ihmisille vieraille tasoille. Niitä pidettiin läsnä olevan yliluonnollisen aiheuttamina ja siten todellisina kokemuksina, joissa uni oli ainoastaan portti toiseen täysin todelliseen maailmaan.

Näkyjä ja unia käytettiin hyväksi ja niiden antamia vihjeitä kuunneltiin. Täkäläisessä kansankulttuurissa, kuten muissakin kulttuureissa, unia ja ekstaattisia näkyjä käytettiin tuonpuoleisen lähestymisen tarkoitukseen ja sen tämänpuoleisen maailman tulevaisuuden tiedon etsimiseen, mitä tuonpuoleisen maailman tietämys mahdollisesti kertoi.¹⁵ *Seitsemässä veljeksessä* kuusi veljestä jäi kuuntelemaan herkäksi tunnetun, alkoholilla hurmiotiilaan hankkiutuneen Simeonin kertomusta, miten hän tapasi Lusifeeruksen. Veljekset suhtautuivat asiaan ensin epäillen ja heistä Aapo totesikin, että Simeoni oli nähnyt paholaisen vain unissa tai mielenhoureissa. Silti sanoisaaan pysyvään Simeoniin hiljalleen uskottiin, ja muut veljekset ryhtyivät kertomaan samansuuntaisista kokemuksistaan.¹⁶

Pappien, kristinuskon ja kansanuskon asema näkyjen käsittämisessä todelliseksi oli keskeinen. Historiallisella ajalla papit hallitsivat yhteiskunnan virallisten tietäjien professiota, luottivat näkyihin vahvasti ja tavallaan teologisin perustein monopolisoivat yliluonnollisen selittämisen itselleen. Mitään syytä muunlaiseen ajatteluun ei *Raamattua* perimmäisenä selittäjänä pitävässä yhteiskunnassa ennen 1700-luvun rationaalisen ajattelun läpituonkeutumista ollut. Pohjanmaalla paholaisen unessaan tavannut mies meni oitis kysymään apua pappilasta. Pappilassa asia otettiin vakavasti, joskin pohdittiin, että saattaisiko humalaisen juopon sanaan luottaa.¹⁷ Tämä

13 NENONEN 1992; EIIOIA 2003.

14 Lehtinen 1963, 566–567.

15 Virtanen L 1980; Siikala 1994.

16 Kivi 1870.

17 JyMA Jyväskylän maaseurakunta, Saarnat 1770, 1791; KA KO Kokkola ja Kälviä 1725, r157: 105–111.

oli tyypillinen tapa. Mikäli jollakulla oli tärkeäksi koettu ja tuonpuoleista erittelevä kokemus, hänen oli selvitettävä näyn merkityksiä pappinsa kanssa.

Tapaukset olivat sikäli merkittäviä ja ajalle tyypillisiä, että niissä papisto selitti näkyjä ja harha-aistimuksia teologisesti. Ne olivat saatanan aikaansaannoksia. Papin tehtävänä oli puhutella näkijöitä, rukoilla muun seurakunnan kanssa heidän puolestaan, lohduttaa heitä Jumalan sanassa ja samalla ottaa selvää, olivatko näkijät liittoutuneet pahalaisen kanssa. Näkyjä ei pidetty tämänpuoleisen maailman asiana, mutta silti aivan todellisina tapahtumina. Rukoillessaan miehen puolesta seurakunnan muut jäsenet yrittivät samalla varmistaa, etteivät he olisi joutuneet unissaan tuohon sakraaliin ja pelättyyn pahalaisen hallitsemaan maailmaan, johon pääsivät ainoastaan pahalaisen kanssa liittoutuneet. He pelkäsivät. Mikäli pahalainen oli ulottanut vaikutuksensa yhteen yhteisön jäseneseen, oli aivan yhtä mahdollista, että pahalainen ryhtyisi kiusaamaan muita yhteisön jäseniä.¹⁸

Muutoinkin tuonpuoleinen oli koko ajan läsnä, vaikka se oli enimmiltä näkymättömissä. Kirkon oli hyväksyttävä tietyt pakanalliset tunnusmerkit täyttävät ilmiöt, kuten vainajien karsikot. Niiden yksi tarkoitus oli estää vainajaa palaamasta kotitaloonsa kummittelemaan.¹⁹ Vainajat tulivat silti uniin, mitä pidettiin merkinä tuonpuoleisen läsnäolosta ja siitä, että unet olivat todellisia tapahtumia, vaikkakin tässä tapauksessa niiden välityksellä siirryttiin toiseen ulottuvuuteen.

Siinä vaiheessa, kun pahalaisen kohtaamiset ja noitasapateissa käymiset alettiin käsittää pelkiksi heikkopäisten näyiksi, painajaisiksi ja hallusinaatioiksi, nousivat toisaalla samantyyppiset ja samankaltaisiksi todellisiksi koetut elämykset merkittävään asemaan. Niitä edustivat radikaalipietistien uskonnolliset näyt, uskonnollisten hurmosliikkeiden enkelikokemukset jne. Uskonnollisten liikkeiden ja tavallaan jopa teologien hyväksyminä ja oikeaa uskoa edustavina ne ylläpitivät tai oikeastaan vieläpä voimistivat uskoa siihen, että ihminen saattoi nähdä jotain muille näkymätöntä ja siirtyä unessa toisten kokemattomissa olevaan ulottuvuuteen.²⁰ Esimerkiksi 1740-luvulla Limingassa muuan voimakkaasti humalassa oleva mies heräsi kesken unien. ”Rannalla seisoo Jeesus!” hän parkaisi vierustoverilleen. Hän tosiaan uskoi näkemäänsä. Sen sijaan kumppani suhtautui väitteeseen rationaalisemmin, skeptisesti ja suorastaan ironisoiden. ”Olet sellaisessa kunnossa, jotta saatat hyvinkin nähdä Jeesuksen”, hän huomautti.²¹

18 ESIM ERKIKSI HEIKKINEN 1969, 195–197; SAJOHEIMO 1990, 541–542; HEIKKINEN 1993, 71–72.

19 Vilkuna J 1992.

20 Jarrick 1987, 34–35; Jarrick – Söderberg (red.) 1994, 15

21 KA KO Liminka 1746, rr82a: 615–620.

Edellisestä havaitsee, että sama menneisyyden ihminen toisaalta suhtautui asioihin analyttisesti ja pohti ylikuonnollisia kriittisesti ja rationaalisesti sekä toisaalta hyväksyi ylikuonnollisen elementin välittömän läsnäolon. 1600-luvulla Pietarsaareissa kuudennusmies suhtautui epäilevästi ylikuonnollisten asioiden olemassaoloon. ”Piruja ja noitia tuskin onkaan. Ainoastaan kuultavissa ja nähtävissä oleva on olemassa”, hän totesi erälle miehelle, joka kiivaasti väitti käyneensä helvetissä ja tavanneensa pirun ja noitia.²²

Kuudennusmiehen ajatukset olemattomasta ylikuonnollisesti kaikkosivat hetkessä. Hän säikähti toverinsa huomautusta, että heidän läheisyydessään oli paraikaa sellainen henkiolento, jonka vain toinen näki:

”Etkö näe, nytkin reessä istuu enkeli”, mies oli sanonut.

”Mene pois Saatana!” kuudennusmies huusi. Epäileväkin uskoi toisen hallusinaatiokokemuksiin todellisina ja olemassa olevina ilmiöinä. Teologiseen selittämiseen uskovana hän ei kuitenkaan voinut pitää näkyä Jumalan aikaansaannoksena vaan käsitti reessä istuvan ja itseltään näkymättömissä olevan kummitusolennoksi.

Maailmankuvaan kuuluivat maagiset ja holistiset selitykset: yksityiskohtia tarkasteltiin osana kokonaisuutta, eikä irrallisia yksityiskohtia ollut ilman kokonaisuutta. Kokonaisuuden merkitystä (ilmiöiden ja yksityiskohtien selittämistä kokonaisuuden kautta) voimisti menneisyyden olojen epävakaisuus; sukupolvesta toiseen sosiaalinen muisti kasvoi normatiivisten historiallisten tekijöiden vaikutuksesta. Jatkuvista ja usein pitkäkestoisista katastrofeista muodostui sosiaalisen kokemuksen varasto, joka muovasi itse kunkin ihmisen käsitystä maailmasta.²³ Niinpä todellisuudeksi ymmärretyissä näyissä esiintyi usein pirullisia sotajoukkoja tavalla tai toisella kokijaansa piinaamassa. Kokkolalaisen parivaljakon hallusinaatioita 1720-luvulla värityivät sotajoukot voimallisesti. Toinen miehistä näki tuvan ikkunasta taivaallisen sotajoukon saapuvan korkealta taivaan alta. Toinen sen sijaan näki pahalaisen joukkoineen keihäin varustuneina ja tuvassaan tanssimassa. Vastaavalla tavalla pietarsaarelaisen miehen 1600-luvun näkyihin pahalainen ilmestyi joukkioineen jälle so-tilaskatselmusta pitämään.²⁴

22 HEIKKINEN 1969, 310–316. KATSO MYÖS KESKISARJA 2006.

23 Esimerkiksi SKS Historialliset tarinat ja paikallistarinat; Renvall 1965; Baltés – Reese 1987; Kuusinen – Korkiakangas 1991; Vilkkuna K H J 1996b.

24 KA KO Kokkola ja Kälvä 1725, nr57: 105–111, 1810–1849; Heikkinen 1993, 71–72; Vilkkuna K H J 1996d, 236–237.

Näyn yhdistyminen välittömään kokemukseen ja yhteisön todellisuuteen (sotajoukko, näkijä itse omassa tutussa ympäristössään tuttujen ihmisten läsnä ollessa) ja tunnettuun yliluonnollisen esiintymiseen epäjärjestyksessä (paholainen) eivät olleet ristiriidassa hallusinaation kokeneen maailmankuvan kanssa. Mielikuvitusaines paremminkin yhdistyi elettyihin karmeisiin kokemuksiin; kokemus- ja mielikuvitusaineksesta muodostui ihmisen ajattelussa niin mielekästä tietoa, ettei hän kyennyt epäilemään kokemuksen aitoutta.

Tullakseen mielekkääksi kokemus oli kuitenkin kyettävä selittämään ja löytämään tulkinnalla sen aidoin ja syvin totuus. Selitystä aidolle, epämiellyttävälle unikokemukselle etsittiin omista syyllisyudentunteista. Yksi edellä mainituista miehistä sekoittikin siihen toisen, mahdollisesti usein nähdyn unen eli sodomiasta ja aviorikoksesta kertovan painajaisen. Nekin olivat muodostuneet tällaisessa paineessa näkijälle täydelliseksi todellisuudeksi.²⁵ Erityisen tärkeää tällaisessa prosessissa oli, että näyt ja konkreettiset havainnot muodostivat mielekkään ja loogisesti rakentuvan kokonaisuuden. Mielisairaat ja vainoharhaiset pitivät hallusinaatioitaan, unikokemuksiaan ja muiden kanssa kokemiaan asioita yhtä tosina. Ja merkityksellistä on, että täysin totuudenvastaiset mutta vakavasti esitetyt harhaiset väitteet mahdollisesti vakuuttivat ympäristön ja johtivat mitä uskomattomimpiin oikeusprosesseihin.²⁶

Arkipäiväisyys unien todellisuutta ylläpitävänä tekijänä

Selvästi näkyjen todellisuusluonne kuvastuu eräässä 1700-luvun puoli- maissa kesälahtelaisia puhuttaneessa, sittemmin Turun hovioikeuden ja lopulta Tukholman hovin tietoon saatetussa tapauksessa.

Kesälahden kirkkoherran kertomuksen mukaan hiukan yli kymmen- vuotias tyttö oli leikkinyt itseksensä kotitalonsa vieressä sijaitsevalla niityl- lä. Niitylle oli ilmestynyt kaksi tuntematonta miestä, jotka olivat ottaneet tytön mukaansa ja vieneet hänet ensin tuttavataloon. Täällä tyttö oli tervehtinyt asukkaita maantavan mukaisesti ”Jumal’ avuksi”. Sittemmin joukko oli vielä pistäytynyt muutamassa muussakin talossa. Illan jo lä- hestyessä miehet ryhtyivät taivuttelemaan tyttöä jatkamaan matkaansa

25 GUIDANO 1991; TOSKALA 1997.

26 KA KO Salo ja Siikajoki 1746, rr82kk: 485–487; Vilkkuna K H J 2009.

miesten kotitaloon. He houkuttelivat muuan muassa kertomalla, että siellä oli paljon nuorisoa ja että siellä tehtiin paljon ”vipuvapua”. Pyyntöihin tyttö vastasi kohteliaan lyhyesti: ”Ei”. Miehet suostuivat viemään tytön takaisin kotiinsa. Tämän sanottuaan he alkoivat puhua keskenään vierasta kieltä.

Puheesta tyttö ei muistanut muuta kuin sen, että miehet olivat toistelleet yhtä sanaa. Yön tullen miehet toimittivat tytön kotiin ja jättivät hänet samaan paikkaan, mistä he olivat hänet aamulla ottaneet mukaansa. Sieltä talonväki löysi aamulla tytön. Hän oli tuolloin aivan uupunut ja hänen vartalonsa oli täynnä sinertäviä läiskiä. Koettelemuksensa jälkeen ja juuri sen takia tyttö oli ollut jonkin aikaa täysin poissa tolaltaan, ahdistunut ja sairas, ja oli kertonut asiasta kirkkoherralle. Sittemmin, kirkkoherra päätti kertomuksensa, tyttö oli Jumalan armosta koettelemuksensa voittanut.²⁷

Ilmeinen heure-elämys edusti kirkkoherralle tosiasiallista ja kiistämätöntä tapahtumaa ja muuttui sitä kiintoisammaksi, koska kirkkoherra jätti siitä kertomuksen hovioikeudelle. Hän, kuten koko paikallisyhteisö, uskoi nuoren tytön kertomuksen sellaisenaan; sitä ei kyseenalaistettu, vaikka tositapahtumat eli kotiväen kokemukset selvästi osoittivat, että tyttö oli sairastunut äkillisesti, joutunut voimakkaaseen heuretilaan ja kulkenut talonväen näköpiirin ulottumattomiin. Tällaisia konkreettiseen ympäristöön asettuvia tositapahtumia tytön kertomuksessa ovat sen alku ja loppu: perhe tiesi, että tyttö oli ollut leikkimässä niityllä ja kadonnut sieltä löytyäkseen aamulla. Nämä sen paremmin kuin kirkkoherrakaan eivät yhdistäneet sairaskohtausta heureuniin, vaikka he todennäköisesti tiesivät sellaisten kuuluvan kuumeeseen ja useisiin vaikeisiin sairauksiin.

Mikäli tyttö olisi kertonut, että hän oli osallistunut noitasapattiin ja tarvannut paholaisen, olisivat enimmäkseen mieltäneet kertomuksen fantasiaksi.²⁸ Mitään tällaista epäuskottavaa tytön kertomuksessa ei ollut. Itse asiassa tarinan arkipäiväiset osuudet vahvistivat sitä, että kaikki uskoivat sen kokonaisuudessaan todeksi. Heure oli kietoutunut yhteisön kokemusmaailmaan. Etenkin lähteminen leikkipaikalta tutusta ympäristöstä ja sinne palaaminen, käyminen tuttavien luona jne. tekivät elämäksestä uskottavan. Siitä oli vipuvapuineen tullut täyttä totta tai ainakin vakavasti otettavaa.

Sopivissa olosuhteissa mieleltään terveiden ihmisten mielikuvitukset kokemukset muuttuivat ympäristön hyväksymiksi todellisiksi ha-

27 RA HOVIOIKEUDEN KIRJEET 3A. HUOM IOITA SAVOSTA JA KYM ENKARIANOSTA.

28 Katso muutoksesta ja aikaisemmasta tilanteesta esimerkiksi Lappalainen M 2006 ja Eilola 2009b.

vaintoelämyksiksi. Toisaalta on niinkin, että joskus myös mieleltään järkkökyneiden mielikuvitusmaailman elämykset hyväksyttiin lähiyhteisössä helposti todellisiksi tapahtumiksi.²⁹ Oikeastaan voi väittää, että menneisyyden ihmisen ajattelu koostui eri tason kokemusmaailman muodostamasta kokonaisuudesta. Se koostui käsin kosketeltavasta, haisteltavasta ja näkyvästä maailmasta sekä kuullusta todellisuudesta, omista unista ja houreista sekä muiden kertomista unista ja fantasiaista. Hän ei useinkaan pyrkinyt jäsentämään maailmankuvaansa sen mukaan, mikä näistä kokonaisuuksista oli todellisin. Unessa koettu, kuultu ja nähty olivat siten aivan yhtä merkittäviä menneisyyden ihmisten maailmankuvan muodostajia.³⁰

Menneisyyden ihminen eli tiukassa valvonnassa: häntä ympäröi lähiyhteisön epämuodollinen ja viranomaisten ylläpitämä muodollinen sosiaalinen kontrolli. Ensin mainittu yhteisöllinen kontrolli tuntui niin voimakkaana, että kunkin yksittäisen ihmisen minuuks (so. itse) altistui ja alistettiin yhteisölliselle paineelle ja itsekontrollista tuli keskeinen elämää määrittävä tekijä.³¹ Tämä koski erityisesti inhimillisen seksuaalisuuden aluetta; seksuaalisuus pyrittiin tukahduttamaan ja liittämään siihen syviä häpeän, kunnian ja maineen määritelmiä. Koska menneisyyden ihmisen oli vaikea osoittaa seksuaalisuutta, seksuaalisuus vääristyi ja siirtyi mielikuvitukseen.³²

On kiintoisaa, miten 1700-luvun kuluessa alettiin ymmärtää, että toisinaan kerrotut sodomiatapaukset, kuten noituustapauksetkin, liittyivät tavalla tai toisella houreisiin. Hourailija – usein käsityskyvyltään heikentynyt, alkoholisoitunut, mielenvikainen tai vanhuudenhöperö henkilö – uskoi näkynsä täydeksi todeksi.³³ Tyypillisesti ikääntyvä mies tunnusti kauan sitten tapahtuneita sodomiittisia rikoksia ja kertoi syyllistyneensä sodomiaan nuorella iällä. Tämänkaltaiset puheet pyrittiin osoittamaan

29 ESIM ERIKSI KA KO KEM I 1720, R852: 129–134.

30 Katso esimerkiksi pahalaiselämyksen monimuotoisesta psyykkisestä prosessista Eilola 2003.

31 Esimerkiksi Frykman 1977; Lamberg 1997; Matikainen 2002.

32 Esimerkiksi RA KäO Upsala 7.1.1647. Liliequist 1992, erityisesti 69, 111 ja Keskisarja 2006, erityisesti 143–145. Katso myös Matikainen 1997; Vilkuja KH J 1996d, 225–226, 236–237.

33 Tosin voitiin näkijäkin todeta houreiseksi ja liian tietäväksi. Esimerkiksi 1730-luvulla orivetinen ikääntynyt nainen ilmiantoi erään miehen sodomiasta. Oikeudessa hän selitti nähneensä etäältä sodomiittisen tapahtuman. Oikeus epäili asian todenperäisyyttä semminkin, kun vastaaja kiisti puheen täytenä valheena. Ilmiantaja pyösi puheensa eikä ollut enää varma näkikö mitään. Mutta kun vanha oli, hän näki, mitä halusikin nähdä. Lapualla piika ilmiantoi erään miehen sodomiasta. Ilmiannolle ei konkreettisesta havaintomaailmasta löytynyt perustetta, mutta ilmiannettu alkoi nähdä unia ja tunnusti tekonsa oikeudessa liiankin innokkaasti. Oikeus ymmärsi, että tapahtuma oli fantasiaa. Vertaa Lehtinen 1963, 187; Liliequist 1992, 97, 103

mielisairauden tai vanhuuden heikkopäisyyden seurauksiksi, ja monesti asianlaita olikin niin. Esimerkiksi paltamolainen mies oli vanhoilla päivillään tullut aivan sekavaksi ja tunnustanut perheelleen syyllistyneensä poikavuosinaan sodomiaan. Nämä eivät, kuten ei oikeastaan oikeusistuinkaan, uskoneet puhetta todeksi mutta tiesivät miehen kärsivän ahdistuksesta (häpeä) ja mielipuolisuudesta, ja yhteistuumin tunnustaja lähetettiin mielisairaalaan.³⁴ Vanhuuden heikkomielisyyden ja toisaalta mielen järkkymisen seurauksena mies oli siis ahdistunut ja pakeni nuoruudestaan kummunneeseen – tuolloin kenties nähtyyn uneen tai todelliseen – kokeemukseen, joka oli palannut syyllistämään.

On hyvin ymmärrettävissä, miksi talonpoikaisyhteisön jäsenet samanaikaisesti elivät arkijärjen varassa ja uskoivat yhteisön jäsenen kertomusta, että hän oli osallistunut noitasapattiin, nähnyt enkelin reessään tai nähnyt toisen ihmisen tekemässä mitä mahdotonta milloinkin. Jäsenytyneempi ja eriytyneempi maailmankuva teki kuitenkin tuloaan, vaikka näyt, houreet, unet ja hurmokset pysyivät aina 1900-luvun alkuun saakka todellisina kokemuksina.³⁵ Milloin näky perustui ympäristön todellisuuteen, voitiin sitä pitää todellisessa elämässä ja konkreettisessa havaintomaailmassa sattuneena tapahtumana.

34 KA KO PALTAM O 1730, R660: 402–403; VIIKUNA K H J 1996D, 225.

35 Aleksis Kiven *Seitsemässä veljeksessä* unilla oli keskeisesti todellisuuspuolensa. Sen sijaan Juhani Ahon *Rautatiessä* (1884) Matti ei tohtinut kertoa Liisalle kuulemiaan puheita junasta ja rautatiestä, koska tämä ei kuitenkaan uskoisi ja sanoisi unennäöksi eli miksikä muuksi tahansa.

Puolinaiset ja mielettömät

Poikkeava ja normaali

Moralisoivat kaunokirjallisuus, taide ja tiede tapasivat maalata liki sylimustan kuvan varhaisista uuden ajan armeliaisuuslaitoksista, luostareista, lasareteista, hospitaaleista ja muista henkisesti ja ruumiillisesti vaivattujen sijoituspaikoista. Ne, kuten tšekäläiset hospitaalit, tiedettiin hirviöiden ja ihmispolojen asuinpaikoiksi, muusta maailmasta eristetyiksi kauhunpesiksi.¹ Alkuperäislähteet niukkuudessaan ja yksipuolisuudessaan tuskin kirkastavat mielikuvaa: hoitolaitoksia koskeva aineisto muuttaa kuvan mustavalkoiseksi, ja muu laitoksia, laitosten hoidokkeja ja koko ilmiötä täydentävä aineisto tuo kuvaan harmaan sävyjä. Hospitaaleissa oli tartuntatautisille ja mielipuolille erilliset rakennuksensa; hullujenhuoneet lokeroitiin vielä pikkuruisiin, teljettäviin komeroihin, joita ei edes lämmitetty talvisin, ainakaan riittävästi.² Sen takia mielisairaat oli aamuisin päästettävä vähäksi aikaa lämmittelemään. Tosin käytäntö edellytti sitä, ettei mielisairas ollut erityisen väkivaltainen hoitajia kohtaan.

Kruunupyyn hospitaalin rippikirjojen sivuilta on luettavissa tietyt asukkeja koskevat rakenteelliset tekijät. Vuosien 1760–1800 rippikirjoissa mainitaan kaikkiaan 107 hoidokkia. Heistä oli elossa vuoden 1800 lopulla 22. Hoidokkeja oli suurin piirtein tuon verran jokaisen vuoden lopussa, joten tyhjiä ja nopeasti täytettyjä sairaspaiikkoja oli toistakymmentä.³

Vuoden 1800 rippikirjaan merkityistä runsaasta kahdestakymmenestä hoidokista muuan 73-vuotias paltamolaismies oli ehtinyt majoilla hospitaalissa peräti 42 vuoden ajan. Vaikka hän olikin viettänyt hoitolaitoksessa enimmäns osan elämästään ja pitemmän ajan kuin moni vertaisensa, hän ei ollut aintukertainen eikä siten poikkeus. Päinvastoin, moni hoidokki kirjoitettiin sisään hospitaaliin noin 30-vuotiaana (taulukko 5).

1 ESIM ERIKSI FORSIUS 1994; RICHARDS 2000; TUOHIM ÄKI 2007, 27–29. KATSO MYÖS MIHNER 1942; MIHNER 1978; WILSON 1996; HOUSTON 2001.

2 Sandholm 1973, 260

3 Kruunupyyn kirkonarkisto. Kruunupyyn hospitaalin rippikirjat 1760–1800.

Taulukko 5. Kruunupyyn hospitaalien asukkien ikä sisään kirjoitettaessa 1760–1800.

ikä	abs.	%
alle 21	–	–
21–30	29	33
31–40	30	35
41–50	20	23
yli 50	8	9
yhteensä	87	100

Lähteet: Kruunupyyn kirkonarkisto. Kruunupyyn hospitaalin rippikirjat 1760–1800.

Mainittu mies ei poikennut verrokeistaan siinäkään, että hän eli laitoksessa kuolemaansa saakka. Näin teki moni muukin; laitoksesta vapautumisen väyliä oli käytännössä kaksi: kuolema ja ihmeeparantumisen. Ihmeeparantumisia tapahtui harvemmin; vuosina 1760–1800 yhdeksän kymmenestä hospitaalissa ylläpidetystä kuoli laitosaikanaan ja ainoastaan yksi kymmenestä pääsi takaisin kotiin tai siirrettiin muualle hoidettavaksi. Sijoittaminen laitokseen ei ollut väliaikainen ratkaisu, vaan elämä hospitaalissa muodostui useimmiten pysyväksi olotilaksi (taulukko 6). Mielen tauteihin ei ollut lääkkeitä, eikä tervehdyttäviä hoitokeinojakaan: 1700-luvun lääketiede ei suinkaan tuntenut juuri rukoilemista, kurittamista ja eristämistä parempaa hoitokeinoa.⁴

Farmakopea tietysti kehittyi, ja uusia lääkkeitä keksittiin koko ajan, mutta lääkkeet useimmassa tapauksessa – kuten olettaa saattaa – lievensivät kipuja ja vahvistavat oloa, eikä sananmukaisesti parantumattomiin tauteihin ollut oikeastaan yleisiä ihme-eliksiirejä kummoisempia rohoja. Sitä paitsi lasaretit alkoivat 1700-luvun lopulla korvata tiettyjen sairauksien hoidossa ja ilmeisesti nimenomaan lyhytaikaisten kuurihoitojen tapauksissa hospitaalit, ja niissä ihmiset sairaudenkuvasta riippuen parainivat.⁵

4 FOUCAULT 1973, 75.

5 Esimerkiksi Ganander 1785: 65.

Hoidokeista enimmät olivat miehiä toisin kuin läntisissä vastineissaan, kuten aikakauden Skotlannissa, missä valtaosa hullujenhuoneiden hoidokeista oli naisia.⁶ Täkäläiset hoidokit oli lähetetty hoitolaitokseen Pohjanmaalta, missä eri tavoin luokiteltujen vaivaisten luku oli muutoinkin korkea. Yhteiskunnan varoin hoidettavia oli keskimäärin yksi sadasta, paikoin useampia. Se on mittava luku aikakaudella, jolloin vaivaiset ja sairaat pääasiassa hoidettiin kodeissa ja perheen varoin.⁷ Suurin osa mielisairaista ja tartuntatautisista tosin saapui Kokkolan, Kalajoen ja Kruunupyyn pitäjistä tai Kainuun puolesta, Paltamosta ja Sotkamosta. Joskus heitä toimitettiin kauempaa Etelä-Pohjanmaalta tai läänin pohjoisosista Vaasan ja Oulun välittömistä vaikutuspiireistä.

Myös sairauden asteesta voi rippikirjatietojen perusteella päätellä jotain: tärkeimpiin kirkollisiin toimituksiin sairaat osallistuivat hyvin harvoin. Tämä viittaa selvästi siihen, että he olivat sellaisessa mielentilassa, ettei heitä sopinut päästä ehtoolliselle.

Taulukko 6. Kruunupyyn hospitaalissa ennen kuolemaa vietetty aika 1760–1800.

vuotta	abs.	%
alle 6	34	47
6–10	8	11
11–15	8	11
16–20	6	8
21–25	4	6
26–30	5	7
yli 30	7	10
yhteensä	72	100

Lähteet: Kruunupyyn kirkonarkisto. Kruunupyyn hospitaalın rippikirjat 1760–1800.

Hospitaalien rippikirjat mahdollistavat luokittelun ja viittaavat joihinkin rakenteisiin ja kirjoittamattomiin normatiivisiin tekijöihin. Se ei ole vähän se, mutta tässä astutaan rakennehistorian ääri rajoille; juuri muuta niiden avulla ei voi selvittää saati selittää, vaan toisaalta tiedot viitatessaan

6 HOUSTON 2002, 314–315.

7 Ks. esim. Vilkkuna – Meriläinen 2008.

johonkin, luovat kysymyksiä. Moni hospitaaliin toimitetuista ei ehtinyt kuluttaa yhteiskunnan varoja pitkään ennen kuolemaansa. Selitykset, joiden mukaan hospitaalit olivat taudinpesiä eikä niissä pantu painoa hoidolle, ovat helppoja – liian helppoja ja jopa absurdeja – niissä kun jotkut elivät vuosikymmeniä. Tyypillisimpinä kuolinsyinä olivat ripuli, vesipöhö, punatauti, keuhkotauti, kouristus-, pyörrytys- eli kaatumatauti ja vanhuus, joiden esiintyvyydessä ei ole havaittavissa eroja ympäröivään maailmaan. Ainoastaan lastentaudit olivat hospitaaleille vieraita.⁸

Onkin niin, että normaali ja poikkeava määrittävät hospitaalissa toisella tavalla.⁹

Yhteisönä hospitaali oli poikkeava ja pieniyhteisönä sisäisesti normaali, mutta sitä koskeva aineisto tuotettiin useimmassa tapauksessa vallitsevan normaalin sääntelyin; hospitaaliaineistot kertovat normaaleista 'poikkeavassa', kun taas vallitsevan yhteiskunnan normaalijärjestelmää ylläpitävät tekstit, kuten tuomiokirjat ja viranomaiskertomukset, kertovat poikkeavista 'normaalissa'. Niissä käsitellään tartuntatautisia ja hulluja ja ne selittävät siksi, miten hulluus käsitettiin. Mielisairauden ensimmäisenä ja viimeisenä rakenteena määritteli kieli eli puhe.¹⁰

Sekapäisyys, hulluus tai mikä tahansa aikalaisten mielen erilaisuudesta käyttämä arvottava käsite kuului hospitaalissa normaaliin ja muuttui ajan myötä yhä normaalimmaksi. Niinpä suurin osa hospitaaleista, kuten Kruunupyyn laitos, oli viimeistään 1700-luvun puolivälistä lähtien hullujenhuoneita (*dårhus*). Vaikka Kruunupyyn – samaten kuin muihin hospitaaleihin – sijoitettiin mielisairaiden lisäksi tartuntatautisia, kehitysvammaisia, aistiviollisia ja liikuntarajoitteisia, hullut olivat Kruunupyyn asukkaiden enemmistönä.¹¹ 1700-luvun loppupuolen ratkaisut ruokkivat kehitystä. Lääninlasarettilaitoksen laajentaminen, muun muassa sairaalan perustaminen Turkuun, merkitsi sitä, että hospitaaleihin lyötiin yhä vahvemmin houruinhuoneen leima. Turun ja Porin läänissäkin vanha Seilin hospitaali muuttui 1780-luvulla virallisesti yksinomaan mielenvikaisten hoitolaitokseksi, ja kun Turun lääninlasaretissa hoidettiin paitsi tartuntatautisia myös mielentautisia, hospitaalien hullujenhuonemerkitys tiukkeni.

8 KRUUNUNPYYN SEURAKUNNAN ARKISTO, HAUDATUJEN LUETTELOT 1800–1850; TURUN SUOMALAISEN SEURAKUNNAN ARKISTO, HAUDATUJEN LUETTELOT 1750–1820 (HISKI).

9 Vertaa Houston 2002.

10 Pitäjänkokouksissa, joissa kyllä käsiteltiin moninaisia paikallisyhteisölle tärkeitä asioita ja joissa syntyneissä pöytäkirjoissa oli normatiivisretorinen taso, ei sairauksiin tai sairaisiin liemmin puututtu. Joskus kyllä sivuttiin heikkomielisyyttä: joko puhuttiin juoppohulluudesta tai vanhuuden heikkomielisyydestä kärsivästä ja pitkin kylää kuljeskelevasta vähäpäisestä. Muutoin seurakunnallisten asiakirjojen anti jää vähäiseksi.

11 Hospitaalilaitoksesta laajemmin Sandholm 1973.

Lasarettiin otettiin lieviä ja tunnetusti hoidettavissa olevia mielentautisia, kuten hysteerikkoja, maanikkoja ja kaatumatautisia, sen sijaan raivohullut ohjattiin hospitaaleihin.¹²

Tämä kehityssuunta ja se, että 'normaalissa' erilainen oli poikkeava – aikalaiskäsitys ei tehnyt suurta eroa tartuntatautisen, mielisairaana ja kehitysvammaisen välille – olivat omiaan vahvistamaan hulluuden normaalisuutta suljetussa yhteisössä.¹³ Selvä asia on, että mieleltään terveenä hospitaaliin asetunut oli ennen pitkää hänkin hullu ja siten hospitaalin normaali. Erilliset asuin- ja oleskelutilat eivät estäneet ahdistuksen ja oudon käytöksen leviämistä hullujenhuoneesta tartuntatautisten taloon tai, kuten myös olettaa sopii, hospitaalin vuosikertomuksen laatijan (laitoksen johtaja tai piirilääkäri) käsitykset normaalista ja epänormaalista vääristyivät.

Esimerkiksi Kruunupyyn hospitaaliin 1727 sisään kirjoitetun sokean naisen elämänkulku kuvastaa tätä muutosta. Vuoden 1724 kihlakunnan-käräjillä Kruunupyyn pitäjän rahvas esitti, että heille koitui kohtuutonta vaivaa Kalajoella syntyneen ja pitkään pitäjässä asuneen sokean piian, Susanna Laurintyttären, hoitamisesta. Kärjäväen mukaan heidän luonnollinen velvollisuutensa kristittyinä sekä armeliaina hyväntekijöinä oli kerätä varat naisen lähettämiseksi hospitaaliin, koska hänen tilansa oli niin kurja. Samalla todistettiin, että nainen oli elänyt kauniisti ja jumalaapelkäävästi.¹⁴ Kesti kolme vuotta siihen, kun hän pääsi armeliaisuuslaitokseen, missä hän sai myös uuden nimen, joka viittaa toisenlaiseen normaaliin menettelyyn: hänen ominaisuutensa oli sokeus, ja siksi hänet tunnistettiin Sokko-Susannaksi. Hän ei siten ollut enää kalajokinen, kruunupyyläinen tai entinen piika, vaan Sokko-Susanna, jonka muutkin ominaisuudet alkoivat muistuttaa hospitaalin normaalieläjien vastaavia: vuosikertomuksessa 1744 mainittiin tästä Sokko-Susannasta, että hän on edelleen sokea ja jotenkuten järjissään. Vastaavasti Sokko-Susannan kanssa samaan aikaan Kruunupyyn kirjoi-tettu närpiöläinen nainen tuli sinne vaikean tarttuvan taudin ja kuulon heikentymisen vuoksi. Vuonna 1744 hänen kuulonsa oli edelleen melko huono, mutta sen lisäksi todettiin, että hän ei ollut täysin järjissään.¹⁵

Hoidon huonoudesta, puutteesta, saastaisuudesta tai muusta sellaista ei ole kyse: vaikka hospitaalit muuttuivat ajanoloon hullujenhuoneiksi. Vaikka olisi tiedostettu se mahdollisuus, että niissä tervekin mieli järkkyi,

12 TURUNEN – ACHÉ 1976; FOISIUS 1994.

13 Katso esimerkiksi Foucault 1973, 65–66.

14 KA KO Kruunupyy 1724, r156: 1925–1926.

15 RA Maaherrojen kirjeet kuninkaallisen majesteetille. Pohjanmaa 14. Vaasa 24.5.1744. Kirjeen liitteenä on luettelo niistä rutiköyhistä, sairaista, heikkopäisistä ja vammautuneista ihmisistä Kruunupyyn hospitaalissa, jotka kuuluivat vakinaisen ja ylimääräisen menosäännön piiriin.

vaivaiset, rutiköyhät ja muut yhteiskunnan vastukset pyrkivät niihin. Raja vaivaishuoneen ja hospitaalın välillä ei ollut vielä suuri,¹⁶ eikä hospitaalia välttämättä pidetty erityisen kamalana paikkana, jonne joutui vain äärimmäisessä hädässä. Vielä 1700-luvulla pahamaineisimmatkin, esimerkiksi Pohjanmaan Kruunupyy, olivat eräänlaisia vanhusten vaivaistaloja, ja sai olla onnellinen, jos niihin pääsi anomalla. Tämä näet edellytti sitä, että anoja kykeni hyvin perustelemaan hoitoon hakeutumistaan, hänellä oli hyvät suositukset ja mahdollisesti vieläpä hankittuna varoja ylläpitoon. Muuan vanha nainen pääsi hospitaaliin omasta aloitteestaan, kun hän vetosi korkean ikään ja raihnaisuuteen ja kun kärjäkunta yhteisesti todisti, että nainen oli elämänsä elänyt siveästi ja hyvin.¹⁷

Naisen toive ei vastannut kaikkien käsityksiä. 1700-luvun lopulla esivalta katsoi, että hospitaalien huonomainaisuus oli synnä siihen, miksi uusien lääninlasarettien hoitopaikkoja oli vaikeampi täyttää. Niinpä ylhäinen esivalta opasti paikallisen esivallan edustajia, eritenkin pappeja, että nämä selittäisivät kansalle lasarettien olevan kunniallisia laitoksia kunniallisille eläjille.¹⁸ Tämä oli kuitenkin esivallan näkemyksen ilmaisu, eikä oikeastaan ole ristiriidassa sen näkemyksen kanssa, että todellisempi syy hospitaalien maineeseen liittyi siihen, että sinne joutunut ei kuunaan palannut.

Sairauden havaitseminen

Eristäminen hoitolaitokseen oli äärimmäinen ratkaisu – ei välttämättä siksi, että niitä olisi pidetty kauhupesinä vaan luultavammin siksi, että harva niissä parani palatakseen. Paikallisyhteisöllinen myötätunto ja yhteisvastuu toisaalla ja perheen huoli toisaalla pitivät poikkeavia kotona, kylässä, pitäjässä ja kaupungissa mahdollisimman pitkään. Samalla tapauskohtaisesti luotiin sitä epävirallista normia, joka määritteli poikkeavuuden rajoja. Nämä määrittelyt, kuten tuonnempana huomataan, sitoutuivat sosiaaliseen statukseen ja varallisuuteen: talonpoikais- ja kaupunkiyhteisö lähetti poikkeavan hospitaaliin eri perustein kuin säätyläisperhe.¹⁹ Talonpoikainen raja kulki yhteisön solidaarisuudessa silloin, kun yhtei-

16 KAISO KÖYHÄINHOIDOSTA PUIM A 1985; PUIM A 1994.

17 KA KO Kruunupyy 1725, r157: 64.

18 Forsius 1994.

19 Yhteisvastuullinen järjestelmä toimi tietysti kaupungeissakin, milloin sairaan huoltaja oli varaton. Kun sairaan isä tiedettiin köyhäksi eikä muita vastuunkantajia suvusta löytynyt, yhteisö myöntyi vastaamaan hospitaalikustannuksista nopeasti. Esimerkiksi KA RO Vaasa 1691: 231–232.

sön oli kustannettava hospitaaliin toimitettavan ylläpitokustannukset. Talonpoikaisessa järjestelmässä hoitovastuun siirtyminen perheeltä ja suvulta pitäjälle oli moraaliekonominen tekijä ja on siten verrattavissa mihiin tahansa ylimääräiseen rasitukseen, veroon tai paloapuun. Kaikkeen sellaiseen, jossa vastavuoroisuuden merkitystä ei ymmärretty ja jonka ei uskottu sattuvan omalle kohdalle, suhtauduttiin varauksellisesti ja usein suorastaan kielteisesti. Siksipä ratkaisu tehtiin yhteisissä kokouksissa, yhteisön säännöin ja yhteisvastuuta korostaen, enimmäkseen käräjillä. Suostunta, yhteinen päätös ja rahojen kerääminen kuvaavat sananmukaisesti yhteisöllisen säälin syvyyttä ja yhteisöllistä pelkoa. Poikkeava oli siinä määrin säälittävä, että pitäjäläiset suostuivat keräämään rahat ylläpitoon, ja siinä määrin uhkaava, että eristäminen oli toimenpide, jolla yhteisö suojautui.

Yhteisöllistä myötätuntoa osoitettiin tutkinnoissa sanallisin perustein. Pitäjyhteisön jäsenet olivat kristillisiä ja armeliaita, ja heidän velvollisuutensa oli auttaa kurjaa eläjää passittamalla tämä hospitaaliin. Kyse oli tavallaan luonnonoikeudellisesta, sydämeen kirjoitetusta luonnollisesta velvollisuudesta eli välittömästä lähimmäisenrakkaudesta.²⁰

Hospitaaleissa hoidettiin niitä tartuntatautisia, vammaisia ja mielenvikaisia, joista normaali yhteiskunta järjestelmineen ei kyennyt normaaleissa olosuhteissa huolehtimaan. Tämä on erittäin tärkeä seikka. Se liittyy kiinteästi siihen, miten normaali sosiaalinen ympäristö rakentui. Tuon sosiaalisen ympäristön keskeisinä tekijöinä olivat kontrolli ja julkisuus; tarttuva sairaus, spitaali, mielisairaus tai kehitysvammaisuus ei ollut yksilöllinen asia, vaan se ja sen määrittelyt kuuluivat yhteisölliseen kanssakäymiseen. Persoonallisuus oli siten välittömässä suhteessa yhteisöllisyyteen.

Poikkeavuudet ovat ilmiöinä erittäin keskeisiä muunkin kuin kurio-siteettiarvonsa vuoksi. Seurakunnalliset ja norminmukaisuutta seuraavat asiakirjat eivät oikeastaan selitä yhteisöllistä elämää paljontaan – ainakaan ajan ymmärryksen tasolla. Sen sijaan poikkeavuutta kuvaavat lähteet kertovat paitsi itse poikkeavuudesta myös ja ennen kaikkea normaalista. Se, että yhteisö katsoi jonkun ilmiön tai henkilön poikkeavan vallitsevasta yhteisöllisestä normistosta, osoittaa sitä, millaisena yhteisö piti normaalia ja oikeanlaista elämää. Poikkeavuus tai erilaisuus ikään kuin heijasteli sitä tilaa, jollainen täydellisen yhteisön tuli olla ja jollainen se ei voinut olla ilman näitä poikkeavuuksia. Oikeastaan voisi sanoa, että normaali – erityisesti normaalin uudistuminen – vaati ollakseen epänormaalia, poikkeavaa elämäntapaa

20 KATSO LIIKAA 2005, 72–81.

ja poikkeavia ihmisiä. Yhteisöllistä elämäntapaa kuvatessaan täytyy tyytyä siihen tosiasiaan, että seurakunnallinen aineisto voi muodostaa ainoastaan lähtökohdan laajemmalle tarkastelulle. Kirkollinen aineisto, nimenomaan rippikirja, on se perusta, josta vasta voi lähteä etsimään erään epänormaaliisuuden eli hulluuden, vähämielisyyden, sairauden ja vammaisuuden rajoja normaalissa, ja raja luontevasti kulkee siinä, missä ihmisestä ei enää pystytty huolehtimaan muualla kuin hospitaalissa.

Yhteisö tarkkaili jatkuvasti kaikkia jäseniään ja pani heti merkille jossakussa tapahtuneen muutoksen. 1600- ja 1700-luvun ihmiselle hospitaali- ja lasarettihoitoa tarvitsevien sairaiden ja kivulloisten eli ”hullujen, järjiltään menneiden ja kurjien, kuten myös tarttuvien ja parantumattomia tauteja sairastavien” tunnistaminen oli verraten helppoa.²¹

Yhteisö tunnisti sairauden tiettyjen yksinkertaisten ja näkyvien merkkien välityksellä: tautiin – myös mielen tautiin – sairastuneen ilmiäsu muuttui.²² Sellaisiksi katsottiin sairaudet, kuten kasvaimet, jotka muuttivat voimakkaasti ihmisen ulkonäköä. Nenään ilmestynyt kasvain, märkivä ja mätänevä ruumiinosa ja paiseet tekivät sairaasta sellaisen, ettei yhteisö saattanut enää olla hänen lähellä, koska se pelkäsi tartuntaa ja koska se ei kyennyt katselemaan kammottavaa ilmestystä.²³ Tällainen pelottava puoli merkittiin asiakirjoihin. Tunnelatausta osoittavana se tavallaan edusti poikkeavuuden määrittelyä. Kalannissa kammoksuttiin vanhaa naista, jolta tarttuva tauti oli vienyt kokonaan nenän ja suuria lihanpaloja muualta vartalosta.²⁴

Mielisairauden tavallisimpia tunnusmerkkejä oli äkillisesti alkanut päänsärky, ahdistuneisuus ja synkkämielisyyys. Niiden lisäksi selvästi hulluudeksi katsottiin tavallisuudesta poikkeava käyttäytyminen, kuten alastomana esiintyminen, poikkeavat seksuaaliset mieltymykset, motiiviton väkivaltaisuus ja erityisesti tulen rakastaminen (pyromania). Sellainen käytös uhkasi yhteisön normaalia järjestystä ja yhteisö palautui ennalleen vasta, kun hullu oli siirretty hospitaaliin. Hospitaaliin passitus tavallaan suoraan ja välillisesti turvasi normaalin yhteisön elämänmenoa: toisaalta hulluntöiltä oltiin suojassa ja toisaalta vastuu mielipuolesta tai puolipäisestä siirtyi muille.²⁵

21 SANDHOIM 1973, 35.

22 Katso Houston 2003.

23 Kulttuurinen eliitti oli juuri tällöin erinomaisen innostunut ja kiinnostunut kummallisuuksista. Vertaa Elias & Dunning 1986.

24 KA KO Uusikirkko ja Uusikaupunki 1727, 1728, mm56: 499–500, mm57: 869–870. Vastaavanlaisia tapauksia muun muassa KO Vehmaa ja Lokalahti 1724, Uusikirkko ja Uusikaupunki 1723, Kokemäki ja Harjavalta 1725, 1729, Taivassalo ja Iniö 1722, 1723, 1724, 1726. mm51: 738–740, mm52: 349–350, 512–514, mm53: 26–27, 61–62, mm54: 768, mm55: 20–21, mm58: 973–974.

25 Liikala 2005, 42–49.

Tylsämielisyys eli nöyräpäisyys (kehitysvammaisuus) puolestaan ilmeni siten, että vammaiset eivät oppineet käytännön elämään oleellisesti kuuluneita toimia. He olivat kertakaikkisen tylsiä, tyhmiä, hyödyttömiä ja avuttomia eläjiä.

Yhden erityisryhmän muodostavat tässä henkirikostutkintojen jälkikäteisarvioinnit, joihin oli ryhdyttävä paikallisyhteisöä järkyttäneissä tapauksissa, yhtä hyvin raivohullujen suorittamissa mielettömissä veriteoissa kuin itsemurhissa. Ahdistuneisuus ja synkkämielisyys ymmärrettiin pääasiassa yksilölle itselleen vaaralliseksi ja vasta toissijaisesti yhteisölle vaaralliseksi ottamatta lukuun niitä tapauksia, jolloin synkkämielinen tappoi jonkun tai joitakuita. Tässäkin on perimmältään kyse samasta asiasta kuin itsemurhasa. Toissijainen yhteisöllinen uhka liittyi kiinteästi ajan käsitykseen koston Jumalasta: itsemurhaan osallisia olivat käsityksen mukaan vikapäitä kaikki yhteisön jäsenet, ja siksi he joutuivat pelkäämään, että Jumala rankaisee tapahtuneen henkirikoksen kaikkia kohtaavalla vitsauksella. Erityisen oleellista vainajan mielenliikkeiden kartoittaminen oli, milloin tämä oli kuollut yksinäisyydessä, hirttäytynyt, hukkunut tai löytynyt kuolleena metsästä. Todistajien kuvaukset vainajan viimeisistä vaiheista olivat tarkkoja ja mielenliikkeitä syvällisesti kartoitettavia, ja usein niissä yritettiin löytää se hetki, jolloin mielentauti oli puhjennut päättyäkseen hengenriistoon, ja ulkoinen ärsyke, joka oli johtanut mielenvikaisuuteen ja lopulta itsemurhaan.²⁶

Esimerkiksi Rovaniemellä pappina palvelleen Aleksander Kranckin täytyi käydä jättämässä kihlakunnankäräjille ikävä kertomus häntä aikoinaan palvelleesta piiasta, joka oli hukuttautunut marraskuussa 1719. Kranckin ja muiden todistajien mukaan vainaja oli ollut siveä, uskovainen, jumalaapelkäävä ja ahkera palkollinen ja oli ehtinyt antaa aviolupauksen itsemurhaa edeltävänä kesänä. Sittenmin vain kuukausi aviolupauksen jälkeen nainen oli alkanut valittaa päänsärkyä ja maannut sängyssä kaksi viikkoa. Tässä oli tarvittava konkreettinen ärsyke ja samalla myös muutoskohta.

Tuon jälkeen mikään ei ollut enää entisellään. Päästyään takaisin jalkeille nainen oli muuttunut niin raskasmieliseksi, että oli esittänyt Kranckille yhdessä sulhasensa kanssa aviolupauksen purkamista. Koska Kranck ei voinut tähän suostua ilman rovastin lupaa, nainen oli vajonnut vielä syvemmälle raskaisiin mietteisiin, jolloin valvontaa oli tehostettu. Yhtenä päivänä muuan kyläläinen oli säännännyt kertomaan kappalaiselle, että nainen istui joen rannalla yksin haluten hukuttautua. Kranck oli lähtenyt rannalle, estänyt itsemurhan ja palannut yhdessä naisen kanssa tämän palveluspaik-

26 Ks. ESIM . NYGÅRD 1995; VIHKUNA K H J 1996B; VIHKUNA K H J 1996C; LIIKALA 2005, 49–59; VIHKUNA K H J 2009; MIETINEN R 2009; KOSKIVIRIA 2009.

kaan. Siellä naiselle puhkesi yhtäkkiä voimakas ahdistus. Hän oli kertonut, että edellisen sodan aikana yksi ja toinen oli häntä pelotellut, että hän tulee kuolemaan piinassa ja tulessa. Näin oli löytynyt toinenkin konkreettinen syy. Papin mentyä nainen oli illalla ja yöllä muutamaan kertaan huokaissut syvään ja rukoillut Jeesuksen nimeen. Yöllä muiden piikojen kontrollista huolimatta nainen onnistui juoksemaan jokeen ja hukutautumaan.²⁷

Sairauden toteaminen

Kun jonkin henkilön psyykkinen tila alkoi näyttää yhteisöllisesti poikkeavalta, yhteisö ilmoitti asiasta välittömästi papille taikka samanaikaisesti papille ja kruunuvoudille tai nimismiehelle – tyypillisimmin papille, mikä oli tavanomaista muuallakin Euroopassa. Sielunpaimenethan luonnollisesti hallitsivat parhaiten ihmismielen liikkeitä ja olivatpa vielä virassaan velvollisia huolehtimaan armon ja oikeuden jakamisesta myös laumojensa epäkelvoille lampaille.²⁸ Yleensä ilmoituksen teki sairastuneen välitön yhteisö. Raivohullun tunnisti jokainen, ja kuten edellä kerrotusta havaittiin, mieleltään järkkyneen tunnistaminen luonnistui puhumattakaan tylsämielisistä. Rovaniemellä juuri Kranckia oli tiedotettu, kun yhteisön jäsenessä oli havaittu huolestuttavia mielellisiä muutoksia, ja tiedottajat lukeutuivat sairastuneen välittömään lähipiiriin.

Aina lähin yhteisö – oma kyläkunta tai perhe – ei asiaa ilmoittanut, mutta ennen pitkää kylässä tai talossa vierailleet laittoivat liikkeelle huhun, joka oli tarkoitettu myös pappien, nimismiehen ja kihlakunnanvoudin korville.²⁹ Nämä puolestaan esittivät asiantilan julkisesti kihlakunnankäräjillä joko lähettääkseen kyseisen henkilön tarkastettavaksi lääketieteestä ymmärtäville tai hankkiakseen hänelle varat hospitaalihoitoa varten. Mielisairasta ei tarvinnut lähettää välskärin tarkastettavaksi, koska kaikki pystyivät ymmärtämään, että hän käyttäytyi omituisesti.³⁰ Limingan kihlakunnankäräjillä 1729 riitti hospitaalimääräyksen vahvistamiseen lautakunnan ja läsnä olevan käräjäväen todistus, että eräs nainen oli heikkopäinen.³¹ Heikkopäisyys oli mitä luultavimmin jo 1729 mielen tautia. Viitisentoista vuotta myöhemmin tehdyssä arviossa todettiin, että nainen oli täysin järjiltään ja istui lukkojen

27 KA KO KEM I 1720, rrs2: 129–134.

28 Katso Houston 2004.

29 KA KO Eurajoki, Lappi, Luvia, Hinnerjoki ja Rauma 1706, rr44: 315.

30 Toisinaan välskäri saattoi esiintyä oikeudessa papin kanssa, kun kyse oli mielisairaana toimittamisesta hospitaaliin. Esimerkiksi KA KO Lohtaja 1729, rr59: 1489–1490.

31 KA KO Liminka 1729, rr59: 1222–1223.

taakse teljettynä kopissa, missä hän öisin ja päivin piti hirvittävää meteliä kirkuen, kiroten ja manaten.³²

Sen sijaan fyysiset sairaudet olivat sellaisia, että kernaasti välskäri tai muu lääkäri varmisti, että kyseessä oli tosiaan tarttuva tai muu erityishoitoa edellyttävä tauti. Tällöin myös paikallinen maallinen esivalta osallistui tunnistamis- ja toteamisprosessiin, viran puolesta. Monen asiantuntijan lausunnot olivat tärkeitä siksi, että hospitaalien asukkeja ylläpidettiin rahvaan armorahojen turvin. Näin kävi esimerkiksi Iissä, jossa kirkkoherra Johan Steenstrandille oli kerrottu, että eräs nainen oli vakavasti sairas ja siksi suljettava hospitaaliin. Taudin luonne oli tarkastettava, joten naista käytettiin välskäri Herman Hastin tarkastuksessa. Kun Hast asiantuntevasti lausui, että naisella oli kärbunkki eli ”nyttemmin parantumaton niin kutsuttu *scorbutio*” (*scorbut* < keripukki)³³, kirkkoherra Steenstrand saattoi tuoda asian yhteisesti ratkaistavaksi. Hänen esivaltaisesta esityksestään päätettiin, että pitäjäläiset keräävät joukostaan riittävän summan naisen ylläpitoon hospitaalissa. Keripukki oli yleissairauksista toinen ja harvinaisempi, pitalitauti yleisempi. Kun leprasta oli selvitty, spitaali tiivistyi tautina yhteen tarttuvien tautien ryhmään eli veneerisiin tauteihin: 1700-luvun eläjälle spitali eli pitalitauti tarkoitti samaa asiaa kuin ransuusi eli kuppa.³⁴

Turun lähiympäristössä vakiintui tapa varustaa tautia sairastava riittävällä rahalla ja eväillä ja lähettää tämä itse omin toimin Turkuun lääketieteen professorin, tohtorin,³⁵ varttuneemman opiskelijan, lääkärin tai välskärin³⁶ tarkastettavaksi, mikäli hän ylipäätään enää kykeni omin voimin liikkumaan. Tämä oli tartuntaa pelkäävälle yhteisölle sopiva tapa, mikäli sairas tosiaan lähti rahat saatuaan matkalle. Esivaltain edustajien kehoitus ei ollut vielä varsinainen käsky, ja joskus kävi niin, että tautiset eivät kehoitusta noudattaneet. Silloin oli tietysti otettava käyttöön järeämmät pakkokeinot, joiden teho oli niukanpuoleinen. Euran kirkkoherra Nils Wregstadius tiedotti 1707 käräjävälle, että pahanlaatuisesta tarttuvasta taudista epäillyt vaimoihminen ja kerjäläispoika eivät kirkkoherran ehdotuksesta huolimatta olleetkaan lähteneet Turkuun, vaan poika kuljeskeli edelleen pitäjässä

32 LUETIELO RUTIKÖYHISTÄ... KRUNUPYYN HOSPITAALISSA.

33 KA KO II ja Pudasjärvi 1723, rf55: 1370–1371, 2020.

34 Katso esimerkiksi Ganander 1997, ’pitalitauti’, ’ransuusi’.

35 Nimismies Henrik Deutschin aloitteesta pahanlaatuista tautia sairastava nainen lähetettiin Turkuun lääketieteen tohtoriksi Greifswaldissa väitelleen ja vuodesta 1705 lähtien Turun akateemisessa lääketieteen professorin virkaa hoitaneen Petrus Hielman tutkittavaksi. KA KO. Laitila ja Pyhämaa 1707, mm46: 530–531.

36 KA KO Uusikirkko ja Uusikaupunki 1707, mm46: 85–86. Tarttuvaa tautia sairastaneen perheen tarkastamiseen olivat osallistuneet sekä turkulainen medicus että linnanvälskäri.

kerjäten ja nainen oli jäänyt kokonaan yhteisöelämän ulkopuolelle, kun kukaan ei uskaltanut olla tekemisissä hänen kanssaan. Oikeus vaati heitä menemään tutkimuksiin ja asetti päätöksen tueksi uhkasakon.³⁷

Kun otaksutusti tarttuvaa tautia sairastaneen lähelle harvempi uskaltautui puhumattakaan tämän pidättämisestä ja kuljettamisesta, jäi ikävä ja riskialtis tehtävä paikallisille viranomaisille. Mikäli sairas oli edelleen haluton tutkimuksiin, joutui nimismies toimittamaan hänet sinne.³⁸ Tehtävä ei tietenkään ollut vaaraton, sillä usein tarttuvaa tautia sairastaneita Turkuun järjestäneet nimismiehet saattoivat itsekin sairastua. Taivassalon entinen nimismies oli sairastunut 1720-luvun alussa niin kauheaan tautiin, että toinen puoli nenästä oli pudonnut ja puhe vaikeutunut, ja kyläläiset sekä perhe välttivät kontaktia hänen kanssaan. Sen takia hän joutui elelemään yksikseen eräässä hylätyssä saunassa. Vouti Pihl, uusi nimismies Demoen ja turkulainen välskäri olivat asiasta neuvotelleet, todenneet muun perheen terveeksi ja päättäneet, että vanha nimismies oli toimitettava Turkuun.³⁹

Runtelevan sairauden jäljet ihmisen olemuksessa, etenkin kasvoissa, johtivat siihen, että muut alkoivat pelätä häntä kuin ruttotautista. Häntä kartettiin, häntä suoranaisesti pakoiltiin ja hän jäi täysin yksin. Yhteisön mielestä sairas ei voinut elää muiden joukossa.⁴⁰ Pitkään jatkunut yksin oleminen vaikutti myös sairaan omaan mielentilaan; tarttuvaa tautia sairastaneesta tuli usein ajanoloon mielipuoli, mikä kuului pitkään podetun ransuusin eli kupan taudinkuvaan. Oikeastaan saattoi olla kaikkien edun mukaista, että tällainen ihminen lähetettiin hospitaaliin, jossa hänen ei enää tarvinnut olla täydessä yksinäisyydessä ja pelättyinä. Lohtajalla oikeus vahvisti, että 18-vuotias poika oli pahoin vaurioitunut kaulastaan, jaloistaan ja käsistään sairauden seurauksena, eikä ruumiin palautumisesta ennalleen ollut enää mitään toivoa. Lisäksi pitäjäläiset kammosivat häntä ja pakoilivat häntä tartunnan pelossa. Oikeudessa myönnyttiin hospitaalikustannuksiin ja todettiin, että poika oli elänyt siihenastisen elämänsä kristillisesti.⁴¹

Sairaiden käytös oli omiaan lisäämään yhteisön pakokauhua. Näin kävi esimerkiksi Uudenkaupungin pitäjässä, jossa muuan leskinainen ja tämän lapset olivat olleet vuodesta 1700 lähtien lääkärin ja välskärin tarkkailussa. Jälkimmäinen oli todennut, että he sairastivat pitalitautia, ja kieltänyt samalla, että he eivät saisi olla tekemisissä muun väen kanssa, sekä ehdottanut

37 KA KO EURA, KÖYIÖ JA SÄKYIÄ 1707, M M 46: 414.

38 KA KO Uusikirkko ja Uusikaupunki 1707, mm46: 84–85.

39 KA KO Taivassalo ja Iniö 1724, mm53: 26–27.

40 Esimerkiksi KA RO Vaasa 1691: 231–232.

41 KA KO Lohtaja 1729, rr59: 124–125.

heidän siirtämistään Seilin hospitaaliin. Yhteisöstä erottaminen tuntui sairaista niin pahalta, että he olivat tunkeutuneet saunaan muiden kyläläisten siellä kylpiessä.⁴²

Sekään, että lääkärit olivat todistaneet jonkun terveeksi tai sairauden tarttumattomaksi, ei riittänyt palauttamaan ulkonäöltään muuttunutta takaisin yhteisön täysivaltaiseksi jäseneksi. Vehmaalla 1708 eräs talonpoika tuli huolissaan kertomaan oikeusistuimelle, että hänen sisarensa oli sairastunut sellaiseen tautiin, ettei kukaan uskaltanut olla hänen lähettyvillään. Sisarta oli jo aiemmin yritetty toimittaa hospitaaliin, mutta turkulaistohtorit olivat todenneet sairauden tarttumattomaksi ja evänneet näin hospitaalipassituksen. Talonpojan mielestä tohtorien arvio ei ollut pätevä semminkin, kun sairaus oli pahentunut: ”kaikki jäsenet olivat alkaneet mädäntyä”. Kun lautakuntakin todisti, että naisen ulkonäkö oli hirvittävä, lääkärien lausunto menetti merkityksensä ja varat hospitaaliin lähettämistä varten löytyivät helposti.⁴³ Kruunupyyn hospitaalin asukeista kruunupyyläinen nainen oli esimiehen kuvauksen mukaan mukaan tullut laitokseen 1739 tarttuvan taudin vuoksi. Viisi vuotta myöhemmin tämä oli siksi karmea näky, että kukaan ei voinut häntä katsoa ilman hirvitystä, koska kasvot, kädet ja käsivarret olivat kaikkialta kuoppia täynnä. Nainen itse kertoi kärsivänsä koko ajan sietämättömästä tuskasta. Laitoksen esimies arvioi naisen psyykkisen tilan heikenneen merkittävästi: tämä oli enää jotenkuten järjissään.⁴⁴ Pitäli-tauti ja hospitaaliympäristö olivat tehneet tehtävänsä.

Toimenpiteet mielenvian havaitsemisen ja toteamisen jälkeen, sosiaalinen prosessi

Yhteisön toimintatavat riippuivat tautiluokituksesta – tai oikeastaan sen kansanomaisesta muodosta. Mielen viat jaettiin useisiin ryhmiin, jotka tunnistaa sanakirja-aineistosta mutta joiden kansanomainen ryhmitys ei vastannut esivallan laatimaa asiakirja-aineistoa.⁴⁵ Ne osoittivat normaalin ja epänormaalin, terveen ja epäterveen rajoja, ja vastineita niille löytyi kaikkialta aikakauden maailmasta.⁴⁶

42 KA KO UUSIKIRKKO JA UUSIKAUPUNKI 1707, M M 46: 85–86. LÄÄNINVÄISKÄRIN JA PIIRILÄÄKÄRIN TEHTÄVISTÄ KATSO HJEIT 1892.

43 KA KO Vehmaa ja Lokalahti 1708, mm47: 189.

44 Luettelo rutiköyhistä... Kruunupyyn hospitaalissa.

45 Ganander 1997, 'epistö', 'heikko-mjelinen', 'heikkomjelijisyys', 'heikko-pää', 'hokari', 'houkio', 'houru', 'huraan', 'hullu', 'pöllö'

46 Katso esimerkiksi Houston 2002, 324.

sijointupaikka	kansanomaiset nimitykset
laitos	raivohullut
	hourut
	hullut
▲	heikkomieliset
▼	hokarit
	houkat
	hohkot
	houkiot
	höperöt
	heikkopäiset
	nöyräpäiset
kotiympäristö	pöllöpäät

Seurakunnallinen aineisto ja varsinkin haudattujen luetteloiden tiedot – tietyistä puutteistaan riippumatta – kuvaavat erinomaisesti virallisiksi muuttuneita kansanomaisia käsityksiä ja käytäntöjä. Haudattujen luettelot osoittavat selvästi, että mielenvikaisuus eri muodoissaan oli sosiaalista statusta määrittävä tekijä.⁴⁷ Sitä se oli jopa niin vahvasti, että attribootit, kuten heikkopäinen, nöyräpäinen, heikkomielinen, tylsämielinen, mieleltään järkkynyt, mielisairas ja mielenvikainen, olivat paikallisyhteisössä sosiaalista statusta osoittavia nimittäjiä.

termit luetteloissa	kansanomaiset suomenkieliset vastineet
fänig, fäkunnig	höperö, hupsu, tylsämielinen
huvadssvag	heikkopäinen, nöyräpäinen
sinnessvag, svagsint	heikkomielinen, tylsämielinen, vähäjärkinen
sinnessjuk, sensesröd	mielisairas, mielenvikainen, mieleltään järkkynyt

Nämä termit esiintyivät 1700-luvun loppupuolen ja 1800-luvun haudattujen luetteloissa sillä paikalla, johon yleensä merkittiin vainajan sosiaalista asemaa osoittava määre, ja tapauksia on satoja. Ne voivat esiintyä yksinään, joka oli yleisempi tapa ja jolloin ihmisen sosiaalinen status näyttää täysin riippuneen tuosta viasta, tai yhdessä muuta sosiaalista asemaa osoittavan määreen kanssa:

47 MÄÄREISTÄ TUOMIOKIRJOISSA KATSO ESIM ERKIKSI LIIKAJA 2005, 21–22.

sinnessvag / svagsint ensimmäisenä merkitsevänä attribuuttina
 heikkomielinen kirkonköyhä / ruotuvaivainen / talonpoika / talollisen poika
 vähäjärkinen ja rutiköyhä nainen
 mieleltään järkkynyt ja vajaaälyinen ruotuvaivainen
huvudsvag ensimmäisenä merkitsevänä attribuuttina
 nöyräpäinen ruotuvaivainen / piika / torpparin tytär / vaimo / itsellinen / kerjäläinen
fänig / fäkunnig ensimmäisenä merkitsevänä attribuuttina
 vähäpäinen talollisen poika / piika / kirkkoherran poika / pojankossi / tyttö / vanha piika

Tällaisten vainajien kuolinsyyt vastasivat mieleltään terveiden kuolinsyitä, joskin joskus harvoin viitattiin epämääräisempiin kuolemantapauksiin, kuten hukkumiseen ja metsään katoamiseen.

Se, että vainajissa oli satoja ihmisiä, joiden sosiaalinen status määrittyi mielen vian mukaan, kertoo kaikkiaan siitä, että talonpoikaisyhteisö eläti vähäpäiset, tylsämieliset ja muut nöyräpäiset ihmiset kotiseudullaan, useimmiten kotonaan ja joskus yhteisesti kirkon varoista. Ja edelleen voisi olettaa, että haudattujen luetteloihin merkitty sosiaalista statusta osoittava määre on käännettävissä samankaltaiseen muotoon, joka edellä tavattiin hospitaaleista. He olivat pölhökustaita, höperömaijoja, nöyräpäiniiloja, hullujusseja ja muita vastaavia kylähulluja.

Kun määreenä oli mielisairas (*sinnessjuk*), kuoleman oli ollut luonnon tai vainaja oli menehtynyt hullujenhuoneessa.⁴⁸ Mikäli pahin oli päässyt tapahtumaan, mielisairas murhaamaan itsensä tai tappamaan jonkun toisen, ei vaihtoehtoja ollut. Itsemurhan ja onnettomuuden seurauksena tapahtuneen kuoleman todistaminen oli tosin tärkeää sen takia, että siitä riippui, pääsikö vainaja siunattuun maahan vai pitikö hänet haudata vaivihkaa metsään.⁴⁹ Vaikeissa ja tulkinnanvaraisissa tapauksissa suosittiin kernaammin hautaamista kirkkomaahan. Ei ollut harvinaista, että oikeus tulkitsi itsemurhatapaukset kuolleen ja omaisten hyväksi. Vaikka tutkinnassa olisikin todettu, että vainaja oli mielensä hulluudessa aiheuttanut itselleen kuolettavan vamman, ratkaisussa päädyttiin siihen, että kyseessä ei ollut varsinaisesti itsemurha.⁵⁰ Tätä vasten se käy-

48 ESIM ERKIKSI HAUDATTUJEN LUETTELOT HEISINKI 5.8.1845, SIPOO 1.4.1849/30.9.1849, PUSULA 29.1.1868.

49 Nygård 1995.

50 KA KO Oulu ja Hailuoto 1723, rr55: 2060–2063.

täntö vaikuttaa luontevalta, jossa korostettiin kristillisen armeliaisuuden ennalta ehkäisevää merkitystä. Jos yhteisö epäili, että sen jäsen saattaisi heikkopäisyydessään joutua onnettomuuteen, kristilliseksi katsotulla armeliaisuudella oli sijansa. Esimerkiksi Eurajoen kirkkoherra kertoi kihlakunnankäräjillä 1727, että eräs talonpojan äiti oli ollut jo jonkin aikaa heikkopäinen, heiveröinen ja muutenkin kurja. Kirkkoherran mukaan saattoi olla aivan mahdollista, että heikkopäisyydessään ja hulluudessaan pitkin kyliä ja maanteitä juoksenteleva nainen joutuu piankin onnettomuuteen, mikäli häntä ei toimiteta johonkin laitokseen. Oman perheen voimat eivät enää yksinkertaisesti riittäneet pitämään naista kotipiirissä. Käräjillä päätettiin lähettää vanhus hospitaaliin.⁵¹

Haudattujen luetteloiden kuolinsyiden osasto paljastaa edellistä täydentävän tiedon. Nimittäin kuolinsyyksi voitiin merkitä heikkomielisyyttä, mielenvikaisuutta eli tylsämielisyyttä osoittamaan vainajan pysyvää ja tunnetusta ennen aikaiseen kuolemaan johtavaa ominaisuutta. Edellä kerrotut vainajat olivat kuolleet pääasiassa muuhun kuin heikkomielisyyteen, mutta sitten sadat tavallisin statuksin varustetut ihmiset, kuten piijat, talonpojat jne. kuolivat kuin vanhat ihmiset vanhuuden heikkouteen. Talonpoikaisyhteisö ainoastaan hyvin harvassa tapauksessa lähetti nöyräpäisen hospitaaliin. Vajaamielisyyttä, nöyräpäisyttä ja mielen tylsyyttä nähtiin mitä ilmeisimmin samankaltaiseksi Jumalan taudiksi kuin vanhuus. Tässä tapauksessa Jumalan tauti iski tyypillisesti siihen kansanosaan, jonka normaalisti piti huolehtia omasta elannostaan (ks. taulukko 7). Kun näkyvää erityistä syytä kuolemaan ei ollut, kuolinsyyksi kelpasi vainajaa koko elämän tai viimeisten elinvuosien ajan vaivannut sairaus.

Kuolinsyyksi voitiin heikkomielisyyden (*sinnessvag, sinnessvagheth, svagsint, svagsinnighet*) ohella lisätä jokin muu tekijä: kuume, vanhuuden heikkous, paise kasvoissa, tuntematon tauti tai paleltuminen; heikkomielisyyteen johtanut tekijä, kuten pistos tai sokeus; taikka itsemurhaan viittaava tekijä, kuten hirttäytyminen tai hukuttautuminen. Tämänkaltaiset maininnat olivat kuitenkin luvultaan vähäisiä. Joskus on myös mainittu siitä, kuinka kauan vainaja oli ollut heikkomielinen, tai viitattu siihen, millaista mielenheikon elämä oli ollut. Tämä osaltaan selittää sitä, että joukosta puuttuu nuoriso. Heikkomielisyytkuolleisuuden ikäjakauman suhteuttaminen ”normaalikuolleisuuden” ikäjakaumaan osoittaa, että heikkomielisyyteen kuoltiin tavallista nuorempina (ks. taulukko 8).

51 KA KO EURAJOKI, LAPPI, LUVIA, HINNERJOKI JA RAUMA 1727, M M 56: 17–18. VEREAA HOUSTON 2002, 323.

Taulukko 7. Kuolinsyynä heikkomielisyys (sinnessvag, sinnessvaghet) eri ikäryhmissä Suomessa n. 1761–1910.

IKÄ	(%)
–19	3,2
20–29	9,7
30–39	24,2
40–49	23,4
50–59	18,5
60–69	15,3
70–	5,6

Lähteet: Haudattujen luettelot (Hiski)

Taulukko 8. Kuolleisuuden ikäjakauman vertailua.

	heikkomielisyyteen kuolleet 1761–1910, prosenttia (n=120)	Lammilla vuonna 1835 haudatut prosenttia (n=110)
20–29	10,0	3,6
30–39	25,0	5,5
40–49	24,2	10,9
50–59	19,2	17,3
60–69	15,8	32,7
70–	5,8	30,0

Lähde: Haudattujen luettelot (Hiski)

Edellä todettiin, että mielenheikkous, tylsämielisyys ja vajaamielisyys muovasivat sellaisenaan sosiaalista statusta. Kun kuolinsyynä oli mielenheikkous, harvemmin mainitut tekijät kirjattiin vainajan sosiaalisesti statukseksi. Joukossa oli edustettuna koko sääty-yhteiskunta aatellisesta

kirkonköyhän lapsen, majurista palveluksesta eronneeseen sotilaaseen, kauppiaan leskirouvasta piikaan, mestarista kisälliin sekä talonpojasta ja talollisen vaimosta ruotuvaivaiseen maatyömiehen vaimoon ja loisen leskeen.

1700- ja 1800-luvun ihmisten katsannossa raivohullun ja pöllöpään ero oli selvä, mutta heikkomielisen ja tylsämielisen välinen ero hiuksenhieno. Tylsämielisiä pidettiin kotihoidossa, jos heille löytyi kaitsija eikä heitä katsottu yhteisölle vaaraksi.

Vaarattomiksi katsotut vialliset, tylsät ja tylsämieliset joutivat olemaan yhteisön jäseninä, mikäli heistä oli edes jossakin määrin apua yhteisissä töissä ja omassa elatuksessa tai heistä ei ollut vaaraa yleiselle elämänmenolle.⁵² Mutta vaikeamman laatuissa tapauksissa voitiin turvautua pakkokeinoihin. Joskus tylsämielisiä jouduttiin pitämään sidotuina kuin seinähulluja tai pikkulapsia, jotta he eivät pääsisi karkaamaan, vahingoittamaan itseään tai muita yhteisön jäseniä.⁵³ Vähämielisiksi tunnetut saivat jopa syyllistyä tiettyihin yhteisöllisiin rikoksiin ilman, että heitä olisi sellaisesta toimitettu oikeuden eteen, saati sitten passitettu laitokseen. Kirkkopahennus ja muunlainen järjestyksen häirintä olivat juuri tällaisia rikoksia. Esimerkiksi 25-vuotias laitilalainen talollisen poika toimitettiin hospitaaliin vasta, kun pitäjäläiset alkoivat toisissaan pelätä, että hän aiheuttaisi Untamalan kylässä jonain yönä suuren onnettomuuden tuikkaamalla kylän ja talot tuleen. Pitäjäläiset olivat vielä kestäneet sen, että täysin mieltä vailla oleva oli ehtinyt turmella kyläläisten omaisuutta, aiheuttanut useita häiriöitä kirkossa ja repinyt hulluuden puuskassaan maantien peninkulmanmerkkejä juuriltaan.⁵⁴

Toisaalta heikkomieliset saattoivat päästä ilman rikosoikeudellista käsittelyä suoraan hospitaaliin. Niinpä esimerkiksi vähämieliseksi tunnettu liminkalainen renki kuljetettiin ilman todellista rikostapauksen oikeuskäsittelyä maaherran ja nimismiehen käskystä hospitaaliin. Syy passitukseen oli murtautuminen kirkkoon ja paikkojen rikkominen sielä. Hullusta periaatteellisessa vastuussa ollut viranomainen tosin joutui korvaamaan rengin aiheuttaman vahingon, mutta oikeudessa todistettiin myös, että renki oli kiistämättä hullu ja että hän kärsi toistuvista kohtauksista.⁵⁵

52 KA KO II JA PUDASJÄRVI 1725, RR57: 1275–1289; LIIKALA 2005, 35.

53 Vertaa Sandholm 1973, 68; Houston 2002, 323.

54 KA KO Laitila ja Pyhämaa 1728, mm57: 542–543. katso myös Liikala 2005, 23, 27.

55 KA KO Liminka 1727, 1728, rr58: 600–604, 1794–1797.

Milloin heikkopäiseksi ja tylsämieliseksi luokiteltu toimitettiin hospitaaliin, perheenpäällä piti olla riittävästi rahaa ylläpitokustannuksiin tai hänen täytyi perustella oikeudelle pätevät syyt, miksi koko pitäjän tuli osallistua ylläpitokustannuksiin. Näin esimerkiksi talonpoika Välikannuksesta kertoi Lohtajan käräjillä 1724, että hänen veljensä oli ollut koko 20-vuotisen elämänsä ajan täysin tylsämielinen ja syntynytkin sormetomana ja varpaattomana. Köyhyyteensä ja velkaisuuteensa vedoten talonpoika anoi oikeudessa avustusta veljensä hospitaalihoitoon. Tähän suostuttiin sillä edellytyksellä, että osa rahoista piti kerätä Kälviältä, mistä veljekset olivat syntyisin.⁵⁶ Veljeä varten rahat saatiin Kälviältä pian, ja tylsä ja heikkomielinen Kättö-Tuomas kirjoitettiin Kruunupyyn hospitaaliin jo toukokuussa 1724.⁵⁷

Heikkopäisen laitokseen toimittamiseen vaikuttavina tekijöinä on mainittava myös 1700- ja 1800-luvun tautiluokitusten vajavaisuus ja se merkittävä seikka, että kotioloissa hoitaminen edellytti talonpoikaisyhteiskunnassa ylläpito- ja tukiverkoston olemassaoloa. Paikallisyhteisö, sen paremmin kuin oppineetkaan, ei kyennyt erottamaan toisistaan vanhuuden heikkomielisyyttä, vanhuuden nöyräpäisyyttä ja hulluutta. 1750-luvulla muuan taivassalolainen vanha merimies oli kirkkoherran ja nimismiehen mielestä oli toimitettava välittömästi hospitaaliin, koska mies oli tullut niin heikkopäiseksi, ettei erottanut toisistaan taivasta, tulta tai vettä, ja koska hänen vahtimisensa oli käynyt yhteisölle kovin raskaaksi.⁵⁸

Tietyllä tavalla perustavana tekijänä heikkopäisen toimittamisessa laitokseen vaikuttaisivat olleen perheen yhteiskunnallinen status ja statuksen suhde varallisuuteen.⁵⁹ Yhteiskunnan ylin kerros pystyi hoitamaan tylsämielisensä kotioloissa ja muiden silmiltä suojassa siten, ettei perheen ja suvun maine tahriintunut. Parhaimmillaan nöyräpäiselle rakennettiin erilliset asuintilat ja palkattiin useita palvelijoita, mutta siinä tapauksessa, että tylsämielinen olemassaolollaan heikensi perheen yhteiskunnallista asemaa ja söi ratkaisevasti perheen varoja, eristäminen oli todellinen vaihtoehto. Edesmenneen vänrikin tytär, joka oli äitinsä mukaan aivan syntymästään lähtien kärsinyt kuuroudesta ja mykkyydestä, pääsi Seilin hospitaaliin, koska leskellä oli elätettävänä kaksi tervettä tytärtä ja

56 KA KO LOHTAJA 1724, RB56: 147–148.

57 Luettelo rutiköyhistä... Kruunupyyn hospitaalissa.

58 KA KO Taivassalo ja Iniö 1730, mm59: 396–397; Liikala 2005, 37–39, 82–83.

59 Vertaa Goldberg 2000.

koska kuuromykkä katsottiin hospitaalin esimiestä myöten vähemmän ymmärtäväksi.⁶⁰

Paikallisyhteisö sieti mielisairaitakin hyvin pitkään, mikäli väkivaltainen mielipuolet oli perheen pää ja siten perheen virallinen elättäjä – talonpoika, joka kykeni toisinaan työntekoon ja ainoastaan toisinaan kärsi raivotaudista.⁶¹ Joskus väkivaltaisista mielenvikaisiakin pidettiin kotona. Heille voitiin rakentaa kotipiiriin jatkuvan tarkkailun alainen koppi, josta ei päässyt karkaamaan. Näin toimittiin tietysti silloin, kun yhteisö katsoi, ettei sillä ollut varaa kustantaa vaarallista mielisairasta hospitaaliin.⁶² Mikäli katsottiin, että heikkopäinen pääsisi pian hospitaaliin, ei ollut tarvetta ryhtyä rakentamaan erillistä selliä. Tällöin riitti, että mielenvikainen pidettiin jatkuvasti sidottuna.⁶³ Eurooppalaisen käsityksen mukaan tylsämieliset – siinä missä hullut – oli rinnastettavissa elukoihin, ja siksi ei syntynyt moraalisia esteitä kohdella heitä eläinten tavoin.⁶⁴

Milloin hullu eristäytyi yhteisöstään, voitiin katsoa suostunta hospitaalikustannuksiin turhaksi; tässä oli tietenkin puntaroitava sitä, jäivätkö hullun hulluntöilläään aiheuttamat taloudelliset vahingot taloudellisesti vähäisemmiksi kuin norminmukaiset ylläpitokustannukset. Esimerkiksi tuusulalainen nainen joutui 1776 anomaan kuninkaalta, että hänen miehensä pääsisi Seilin hospitaaliin. Kirjeessään hän perusteli anomusta sillä, että hänen hullu ja heikkopäinen miehensä oli 23 vuotta sitten muuttanut metsään asumaan, rakentanut sinne talon kivistä ja puista, poltteli kylien kaskia ja syyllistyi yleiseen häiriköintiin. Helsinkiläiset eivät halunneet ylläpitokustannuksia maksaa, joten koko tuon ajan nainen oli joutunut pitämään hengissä miestänsä kantamalla hänelle ruokaa metsään.⁶⁵ Harvinaisia olivat tapaukset, joissa väkivallaton ihminen nähtiin niin vakavaksi yhteisölliseksi uhaksi, että hänet oli eristettävä laitokseen. Tyypillisesti näissä tapauksissa liikuttiin sukupuolisella alueella. Paltamossa rahvas toimitti 28-vuotiaan sotilaan vaimon Kruunupyyn hospitaaliin, koska hän ei tavannut verhota itseään sen enempää talvisin kuin kesäisinkään muulla kuin pelkällä raanulla. Sukupuolinormistosta poikkeava käyttäytyminen ja yh-

60 RA HOSPITAALIT JA VAIVAIHUONEET 5. PÄIVÄMÄÄN KIRJE MÄÄJESTIEHEILLE 1740- TAI 1750-IIVUIITA. KATSO MYÖS SAIMI – LAAKSO 2005.

61 Katso Liikala 2005, 26–30, 35, 67–70; Vilkkuna K H J 2009, 299–300.

62 Sandholm 1973, 68.

63 KA KO Ulvila ja Merikarvia 1728, mm57: 375–376.

64 Foucault 1973, 75.

65 RA Hospitaalit ja köyhäinhuoneet 5, anomus vuodelta 1776.

teisön säännösten järkyttäminen olivat olleet liikaa normaaleista normeistaan kiinni pitävälle väestölle.⁶⁶

Väkivaltaisuus ja pyromania olivat tietenkin aivan konkreettisia uhkia ja hyvin perusteltuja tekijöitä yksilön eristämiseksi yhteisön ulkopuolelle. Tähän tosin ryhdyttiin vasta, kun yhteisön keinot esimerkiksi vartioinnin ja tulentekovälineiden piilottelussa olivat epäonnistuneet tai kun yhteisö tosiaan oli vakuuttunut, että väkivaltainen hullu voi toteuttaa uhkauksensa.⁶⁷ Kalannin kihlakunnankäräjillä 1728 päätettiin lähettää eräs sotilaan vaimo hospitaaliin, koska hänen ”ymmärryksensä oli tullut vialliseksi muutamaa vuotta aiemmin. Ja nyttemmin hän oli menettänyt järkensä kokonaan tietämättä, mitä teki, vaan pyrki alinomaa tekemisiin tulen ja tuhoisien välineiden kanssa. Moni pelkäsi, että hän polttaisi talot, vaikka kyläläiset olivat yrittäneet piilottaa tulentekovälineet. Kaksi viikkoa ennen käräjiä naisen onnistui tehdä tuli erään talollisen lattialle.” Tämän lisäksi hän hakkasi ja piiskasi sirsartaan.⁶⁸ Ulvilassa maaviskaali Johan Lindholm kertoi 1704, että Kukonharjan kylässä eli 13-vuotias talonpojan poika, joka oli täysin mielipuolinen ja joka oli tullut vuosi vuodelta huonommaksi. Isä valitti samassa yhteydessä, ettei hän enää jaksanut vahtia poikaansa, joka saattoi heikkopäisyydessään hyvinkin syyllistyä vielä pahaan tekoon.⁶⁹ Kalannissa puolestaan loisvaimon 15-vuotias ja mieleltään täysin järkkynyt poika oli ehtinyt ennen asian käsittelyä käräjillä aiheuttaa useille pitäjäläisille hengenvaarallisia tilanteita heiluen puukkojen kanssa. Lisäksi hän oli tuhonnut talollisten omaisuutta ja juossut, ”kuten ennenkin tällaisen teon jälkeen paljain jaloin metsään ja oleillut siellä puolikuolleena usean päivän ajan”.⁷⁰

Hulluuden syyt

Hulluudella uskottiin olevan 1700- ja 1800-luvulla painavat syynsä: Jumala ja paholainen, sodat, epäonninen tai luonnoton sukupuolielämä sekä päihteet.

66 RALUETTELO RUTIKÖYHISTÄ... KRUNUNUPYYN HOSPITAALISSA. KATSO LÖFSTRÖM 1996; LIHQEQUIST 1992; KESKISARJA 2007.

67 KA KO Laitila ja Pyhämaa 1728, mm57: 541–543.

68 KA KO Uusikirkko ja Uusikaupunki 1728, mm57: 503–504. Samankaltainen tapaus muun muassa KO Ulvila ja Merikarvia 1704, mm41: 979.

69 KA KO Ulvila ja Merikarvia 1704, mm41: 987–988.

70 KA KO Uusikirkko ja Uusikaupunki 1705, mm43: 248–249; Taivassalo ja Iniö 1730, mm59: 63.

Käsitys sairauksien luonteesta pohjautui ja nivottiin tiiviisti Jumalaan. Mielen taudit olivat Jumalan tai Perkeleen tauteja siinä missä vanhuus ja imeväisiän tuntemattomat lastentaudit. Tämä ei poistanut sitä tosiasiaa, että ihmiset yrittivät löytää mielen taudeille konkreettisia syitä, mikä vaikutti merkittävästi siihen, miten mielitautisia parannettiin. Parantamiseen kyettiin ainoastaan yliluonnollisin keinoin. Parantajia etsittiin riivattujen tervehdyttäjiksi ja Jumalaa rukoiltiin avuksi. Myös hospitaalien henkilökunnassa hospitaalisarnaajilla oli keskeinen asema. Paikallisyhteisössä puolestaan papit saattoivat neuvoa mielenliikutuksista kärsiviä turvautumaan ainoisiin lääkkeisiin, Jumalaan ja rukouksiin.⁷¹

Sairaudet, varsinkin kulkutaudit ja mielisairaudet olivat Jumalan vihan ilmentymiä tai suorastaan paholaisen aikaansaannoksia.⁷² Kalajoella kesäkäräjillä 1647 selitettiin, että erästä ylivieskalaismiestä oli paha henki Saatanan viiden vuoden ajan ahdistunut ja rasittunut, kuten kaikki pitäjäläiset hyvin tiesivät.⁷³

Rahvaan käsitys sairauden paholaisluonteesta ei suinkaan poistunut magiakäsitysten muutosten tai hovioikeuskäsittelyn kehittymisen (motiivien etsinnän tehostumisen) seurauksena. Vielä 1700-luvulla uskottiin vahvasti siihen, että manaamalla saattoi toiseen asettaa paholaisen merkin, elinvoimaa heikentävän sairauden. Se oli epäämätön kansanomaisen tosiasia. Pitkään jatkunut ja elämistä vaikeuttava ahdistus ja synkkämielisyys olivat pahaa henkeä, ja kun ahdistuneen ihmisen olemus tuskin jäi vieraaksi yhteisössä, oli luontevaa, että tulkinta rakennettiin yhteisesti, vallitsevan peruseräpäätteen mukaisesti ja peruseräpäätettä kyseenalaistamatta.⁷⁴

Vaikka parantuminen ja taudin perimmäinen syy oli Herrassa, ihmiset onnistuivat osoittamaan mielen sairauksille konkreettisia syitä. Tavallisesti konkreettisina syinä mainittiin päähän kohdistuneet iskut, veneeriset taudit, pistokset, paiseet ja ankarat kuumesairaudet, mutta syylokituksissa oli myös mitä erikoislaatuisimpia versioita, joista yleisimmät liittyivät epäonniin rakkauteen tai avioliittoon.⁷⁵ Esimerkiksi Kristiinankaupungin notaari luopui 1708 virastaan heikkoutensa ja melankoliansa vuoksi. Hänen rouvansa oli äkäisyytensä ja levottomuutensa vuoksi miehensä sairauteen syy-

71 LIKALA 2005, 65.

72 Levi 1992; Vilkkuna K H J 1996b; Vilkkuna K H J 1996c

73 Mäntylä 1969, 125.

74 KA KO Kruunupyy 1722, rr52: 762–768. Katso myös vastaavanlaisista noituustapauksista Heikkinen 1969; Nenonen 1992; Eilola 2003; Tittonen 2008; Kuruonen 2009.

75 Houston 2002, 320–321; Liikala 2005, 20–21.

pää.⁷⁶ Ajan ruotsalainen tiede oli kiinnostunut juuri tästä rakkauselämään ja ihmisen luonnolliseen lisääntymiseen liittyvästä hulluuden perustasta. Carl Linnaeus nuorena tiedemiehenä 1732 Suomea kiertäessään kiinnitti huomiota Kruunupyyn hospitaalın melisairaista ainoastaan kahteen, jotka hän tosin jätti nimeltä mainitsematta, mutta joista toisen tunnistaa helposti hulluksi papiksi kutsutuksi Christian Alceniuksiksi. Linnaeus kertoi, että toinen oli tullut mielenvikaiseksi, koska oli mustasukkainen vaimostaan ja toinen taas luuli vaimonsa seurustelevan toisen miehen kanssa, vaikka vaimo oli jo ikivanha. Oman tieteellisen kiinnostuksensa perusteella Linnaeus arveli, että kummassakin tapauksessa melisairauden syynä ehkä oli joko sukupuolinen kyvyttömyys tai kuviteltu sukupuolinen kanssakäyminen.⁷⁷

Seksuaalinen poikkeavuus oli vaikeammin ymmärrettävissä. Sen muodostama uhka perustui siihen, ettei yhteisö kyennyt käsittelemään ilmiötä, ja niinpä syiden punnintakin jäi ohueksi. Useimmassa tapauksessa sodomia oli muulle yhteisölle niin karmea osoitus mielellisestä viallisuudesta, että silminnäkijöiden oli siitä vaikea puhua ja tapahtumat mieluummin julki-
sesti vaiettiin.⁷⁸

Jälkikäteisarvioinnit kuuluivat henkirikoksiin, mutta sama periaate alettiin 1700-luvulla liittää myös muiden vakavien rikosten tutkintaan – siis sellaisiin rikoksiin, joista laissa määrättiin kuolemantuomio ja joiden käsittely tavattiin suorittaa kaikessa hiljaisuudessa ja rajatulla vällä. Mainittakoon tässä, että 1700-luvulla oikeus pyrki osoittamaan itsensä sodomiitiksi paljastaneen mielikuvitusmaailmassa eläneeksi heikkopäiseksi. Siten mahdollisesti tapahtunut seksuaalirikos ja ennen kaikkea siitä puhuminen haudattiin, ja ihminen siirrettiin hullujenhuoneeseen. Mutta asia pysyi edelleen hospitaaliympäristössäkin poikkeuksellisen arkana. Vuoden 1744 kertomuksessa Kruunupyyn hospitaalin esimies totesi, että eräs ”telkien taakse lukittu ja ymmärrystä vailla oleva talollinen tuli 1730 hospitaaliin ja on asukkaiden joukossa rauhattomimpia sällejä ja aivan täysin järjiltään”. Esimiehen mukaan hovioikeuden tekemän hospitaali-passituksen syy oli tuntematon. Sitä se ei kuitenkaan ollut, vaan päätös kertoo, että heikkopäinen mies oli tunnustanut, että hän oli nuoruutensa vuosina syyllistynyt sodomiaan. Syyllisyyden taakasta kärsinyt vanhus oli paljastanut tekonsa ensin perheen-

76 JOKIP II (TOIM.) 1954, 140.

77 Linné 1993, 193. Alcenius menetti järkensä 1714, kun venäläiset sieppasivat hänen rouvansa. Hänet sijoitettiin hospitaaliin heti, kun laitos Uudenkaupungin rauhan solmimisen jälkeen uudelleen käynnistettiin. Siellä hän eli kuolemaansa 1760 saakka täysin mielettömänä ja suuressa köyhyydessä. RA Luettelo rutiköyhistä... Kruunupyyn hospitaali; Kruunupyyn hospitaalin rippikirjat.

78 KA KO Kalanti 1691, kk10: 306. Vertaa Liliequist 1992; Keskisarja 2007.

jäsenilleen, ja nämä olivat vieneet asian eteenpäin; talo jäi vanhimman pojan hoidettavaksi, koska kotiväki ei enää kyennyt vahtimaan vanhaa isäntää hänen ”järjettömiltä teoiltaan”.⁷⁹

Ankarat, kuolemaa kylväneet kriisikaudet, kuten sota-ajat olivat synkempiä mielisairauksiin johtaneita kausia. Sellaiseksi ne osattiin ymmärtää, koska tunnetusti kriisikaudella tai pian sellaisen päätyttyä monessa puhkesi voimakas ahdistus, jonka yhteisö leimasi sellaiseksi hulluudeksi, ettei asianomaista voitu enää pitää yhteisön jäsenenä vaan hänet piti toimittaa hospitaaliin pois silmistä. Heitä oli Kruunupyynkin täynnään ja varsinkin 1720-luvulta lähtien. Näiden mielentautisten arvioinneissa esiintyivät toistuvasti käsitteet ahdistuneisuus, synkkämielisyys, pakokauhaisuus, järjen menettäminen kidutuksissa jne.⁸⁰

Viina ja alkoholismi sellaisenaan nivottiin Euroopassa hulluuteen, ja alkoholisteja, juoppohulluja ja alkoholiin rahansa tärviäviä alettiin sulkea hullujenhuoneisiin.⁸¹ Tyypillisesti alkoholi ja hulluus löivät kättä, kun elettiin avioliitossa ja ylläpidettiin taloutta. 1600-luvulla naisten ja miesten juomiseen liittyvän hulluuden vaikutukset ja moraaliset elementit erosivat toisistaan. Alkoholin käyttö oli sukupuolittunutta. Runsas alkoholin käyttö oli osa miesten elämää, liiallista juomista ei erityisesti paheksuttu eikä sitä pidetty myöskään sairautena. Sen sijaan naiset joivat vähemmän ja harvemmin, ja naisten tavallista runsaampaa alkoholin käyttöä pidettiin sellaisenaan mielenvikaisuutena, joka köyhdytti kotia ja oli siten moraalitonta. Monasti juopottelevia naisia toimitettiin lyhyeksi määräajaksi hospitaaliin eräänlaiselle vierotuskuurille tai näkemään sitä onnetonta elämää, johon liiallinen viinan juonti vääjäämättä johtaisi.⁸² Siinä missä naisen juomisen vaikutukset olivat taloudellisia, miesten juomisen taloutta rapauttavaan tekijään ei juuri kiinnitetty huomiota. Alkoholin käytöllä saattoi kuitenkin olla muita moraalisesti tuomittavia seurauksia. Milloin miestä yritettiin sulkea alkoholiperustein hospitaaliin, hanketta ajoi pahoinpidelty aviopuoliso. Hakattu vaimo puhui tällöin sietämättömästi ja hengelleen vaarallisesta juoppohulluudesta. Naisen juopottelu oli hulluutta, miesten juopottelu vasta väkivalteon jälkeen hulluutta ja silloin nimenomaan juoppohulluutta.⁸³

79 KA KO PALTAM O 3–7.3.1730, RR60: 402–403; VAARNANEN – SARKKINEN 1993: 2/87.

80 KA KO Kruunupyyn 1723, RR55: 3294–3295; RA Luettelo rutiköyhistä... Kruunupyyn hospitaaliin; Kruunupyyn hospitaalin rippikirjat; Tegengren 1943, 503; Vilkkuna K H J 2005; Vilkkuna K H J 2006.

81 Esimerkiksi Houston 2002, 321–322.

82 Vierotuskuuri tehoi heikonpuoleisesti. KA RO Vaasa 1689: 20; 1690: 116–121; Vilkkuna K H J 1995.

83 Esimerkiksi KA RO Vaasa 1689: 290.

Täkäläinen akateeminen käsitys hulluuden syntymisestä ja heijastumisesta käytökseen alkoi muuttua 1700-luvun alussa. Seilin hospitaalista 1704 professori Nils Walleriuksen johdolla laaditun tutkimuksen mukaan enimmäkseen olivat joutuneet sinne tehtyään rikoksia, jotka olivat seurausta alkoholiväärinkäytöstä. Tähän päätelmään Wallerius oli tullut havaittuaan, että samaiset Seilin hoidokit tulivat aivan mielettömiksi, kun he saivat juodakseen viinaa tai olutta. Wallerius katsoi, että heidät olisi voinut lähettää takaisin kotiseuduilleen, mikäli siellä vain järjestettäisiin sellainen vartiointi, että he eivät altistuisi juoppouteen.⁸⁴

Akateemisella tai juridisella tasolla tapahtuneella muutoksella oli yhteytensä rahvaan käsityksiin. 1700-luvulla ja 1800-luvulla alkoholisteja harvemmin suljettiin hullujenhuoneisiin; viina johti harhoihin ja hulluuteen, mutta ei vielä sellaiseen hulluuteen, mikä olisi edellyttänyt hospitaaliin sulkemista. Kun Limingan nimismies Johan Waldeman syytti erästä pariskuntaa siveettömän ja irstaan elämän viettämisestä, pariskunnan vaimo selitti, etteivät he sellaista elämää viettäneet. Ainostaan, milloin mies oli juonut itsensä juovuksiin ja oli heikkopäinen, oli heidän välillään pientä sanaharkkaa. Irstaammat tapahtumat olivat vihamielisten naapureiden keksimiä valheita.⁸⁵

Viina ja sodomia sekä hulluuden muodot yhdistyivät kiinnostavalla tavalla eräessä Pohjanmaalla 1720-luvulla tutkitussa tapauksessa. Kokkolan pitäjässä muuan talonpoika oli tammikuussa 1725 tullut synninahdistukseen ja tunnustanut seksuaalirikoksensa vaimolleen, kun hän oli nähnyt näkyjä, että itse piru pelotteli häntä väkensä kanssa keihäiden kanssa tanssien. Vaimo käski käydä kertomassa asiasta papille, ja hän olikin mennyt sunnuntaina juovuspäissään ja viinalekkeri mukaan pappilaan, missä piispa Witte oli kyläilemässä. Mies oli metelöinyt pihassa oleskellelle välle ja kertonut harrastaneensa paria vuotta aiemmin sodomiaa ja sen lisäksi syyllystyneensä erään vaimon kanssa kaksikertaiseen huoruuteen. Maanantaiaamuna hän oli käynyt uusimassa todistuksensa kirkkoherra Falanderille. Oikeudessa tuomari ryhtyi kuulustelemaan lautakuntaa ja käräjärahvasta talonpojan elämäntavoista. Nämä huomauttivat, että hän on intohimoinen juomari. Oikeus jatkoi tiedusteluaan kysymällä tarkemmin syytetyn fysionomiasta eli psykofyysisestä olemuksesta.⁸⁶ Lautakunta kertoi hänen vaiheistaan laajasti. Tämä ja se, että talonpoika kiisti puheensa vedoten mielisairauteen ja

84 SANDHOIM 1973, 212.

85 KA KO Liminka 1723, rr55: 1707. Katso myös Liikala 2005, 60–63.

86 Mielisairauden määrittelyssä tällainen mielen ja ruumiin täydellinen yhteys eli fysionomia oli vallalla juuri 1700-luvulla. Katso Foucault 1973, 117–150.

pyysi saada kuultavaksi välskärin, merkitsivät täydellistä muutosta oikeuskäytännössä.⁸⁷

Maavälskäririkisällä Johan Christian Degenin mukaan talonpoika oli palattuaan kotiseudulleen 1721 kärsinyt melankolista (*affeticus melancholicus*), mihin myös epäsäännölliset elämäntavat ja runsas alkoholin käyttö (*spiritus*) yhdistettiin. Degen kuvasi, että melankoliaa sairastavan mieliala (*temperament*) muuttuu jatkuvasti ja hän saattaa hyvinkin juovuspäissään nähdä näkyjä, jotka purkautuvat sitten äkkipikaistuksissa (*animi imperatur*) tehtyinä tunnustuksina ja jatkuvana ylivilkkautena (*contribuera changver*). Mainitut kohdat kuuluivat tyypillisinä melankoliana ja maniana tunnetuihin mielisairauksiin.⁸⁸ Talonpoika itse tunnusti kärsivänsä sodan aikana syntyneestä pakokauhusta. Tämän perusteella oikeus katsoi, ettei mies ollut syyllistynyt sodomiaan vaan että sodomia liittyi hänen mielikuvitusmaailmaansa.⁸⁹

Kun tapaus yhdistetään myös samanaikaisesti esiintyneeseen tapaan sijoittaa vanhempiaan väkivaltaisesti kohdelleet nuorukaiset hullujen huoneeseen, havaitaan, että oli astuttu lähemmäksi modernia mielisairauskäsitystä. Kuolemanrangaistus vältettiin useissa rikostyypeissä sen havainnon avulla, että rikollinen olikin mielisairas.⁹⁰ Mielenvikaisen tekemästä rikoksesta ei haluttu nostaa aina syytteitä, ja toisinaan syytteestä luovuttiin, kun syytetty todettiin heikkopäiseksi.⁹¹

Päihteiden aiheuttamien näkyjen leimaaminen osaksi mielisairautta tai paremmin heikkomielisyyttä oli poikkeuksellista 1700-luvun Euroopassa.⁹² Mielisairaus tuotiin läntisen Euroopan oikeussaleihin lieventävänä seikkana oikeastaan vasta 1800-luvun alussa.⁹³ Oleellista oli, että hallusinaatiot osattiin tulkita hallusinaatioksi. Ne kyettiin erottamaan todellisuudesta, mikä ei yleensä kuulunut länsieurooppalaiseen oikeuskulttuuriin.⁹⁴

87 VÄISKÄREISTÄ JA TURUN AKADEMIAN LÄÄKETEETIELIISESTÄ KEHTYKSESTÄ 1700-LUVULLA MUUN MUASSA BONSODORF 1978; LEHTINEN 1979.

88 Foucault 1973, 117–132.

89 KA KO Kokkola ja Kälviä 1725, 1157: 105–111, 1810–1849. Päätöksessään oikeus katsoi, että talonpoika oli provosoinut toisen alkoholistin ja kuolemanrangaistuksen saaneen miehen jumalanpilkkaan. Miehet tuomittiin kuolemaan, mutta ainakin toisen kuolemantuomio muutettiin ankaraksi ruumiinrangaistukseksi ja pakkotyöksi. Katso Olli 2007, 53–54. Vertaa Riot 1982; Moulin 1982.

90 Vertaa esimerkiksi Koskelainen 1996.

91 Esimerkiksi Liikala 2005, 23, 27.

92 Katso Moran 1985; Ireland 1988; Eigen 1999; Newton Ainsley 2000.

93 Foucault 1982; Pajuoja 1993.

94 Vertaa Foucault 1973, 93–95.

Papit ja heikkomielisuus

Papin ei sallittu olevan hullu, vanhuudenhöperö tai heikkomielinen – eikä hän saanut myöskään olla pietismin kannattaja. Papiston keskuudessa mielisairaus ja vanhuudesta johtuva taantuminen, jollaisiksi vanhan miehen erikoiset puheet ja toimet leimattiin, katsottiin erittäin vaarallisiksi. Ymmärrettävistä syistä pappi ei voinut esiintyä sellaisena lapsena tai naiivin lapsenuskoisena, josta hän saarnasi ja jollaiseen uskoon 1700-luvun rahvaan tuli pyrkiä.⁹⁵ Pappi edusti parempaa ja syvällisempää tietoa sekä tästä että tuonpuoleisesta maailmasta. Sitä tietoa hänen piti levittää seurakuntalaisten keskuuteen ja samalla hänen oli esiinnyttävä puheidensa mukaisella tavalla. Lipeäminen rahvaanomaisuuksiin, kiroilemiseen, käsimerkkien käyttöön, laiskuuteen ja pahansuopuuteen oli merkki soveltumattomuudesta papinvirkaan.

Jo yksi tällainen pappi uhkasi myös papiston statusta ja auktoriteettia. Tämän pohjalta tulee ymmärrettäväksi, että hospitaaleissa oli jatkuvasti hospitaalisaarnaajan lisäksi ainakin toinen pappismies, mutta tämä säätynsä edustaja eli hospitaalin asukkina: Kruunupyhyyn suljettiin 1700-luvulla muiden muassa Christian Alcenius, Carl Saxa, Daniel Roos, Josef Ruuth, Henrik Berg ja Johannes Roos.⁹⁶

Vanhuudesta johtuva heikkomielisuus oli huomattavasti helpompi hoitaa näkymättömiin kuin varsinainen mielisairaus. Se oli myös ilmiönä seurakunnan rahvaalle tutumpi; rahvaskaan ei toimittanut hospitaaleihin työhön kykenemättömiä ja vanhuuden heikkoudesta kärsiviä vanhoja jäseniään. Useimmiten seurakuntalaiset olivat viraltapanossa liikkeelle panevana voimana. Kun pappi alkoi vanhuuttaan käydä kykenemättömäksi kirkollisten toimitusten läpiviemiseen, unohteli tapaamisia ja vieläpä esiintyi papille sopimattomalla tavalla, seurakuntalaiset ilmoittivat asiasta toiselle pappissäädyn edustajalle pitäjänkokouksessa, kihlakunnankäräjillä, piispan- tai rovastintarkastuksen yhteydessä.⁹⁷

Viraltapanoperusteluiden tuli olla vahvoja. Kyse oli oikeastaan eläkkeelle siirtämisestä, sillä vanhuuden heikkomielisyydestä kärsivä sai enimmäkseen jäädä seurakuntaansa ja nauttia puolta palkkaa.⁹⁸ Nilsin kappalaisen,

95 1700-LUVUN IOPUN SAARNOISSA LAPSENUSKOISUUS ON VOIMAKKAASTI ESILLÄ. ESIMERKIKSI JyMA JyväskyläN MAASEURAKUNNAN KIRKONARKISTION KÄSINKIRJOITETUT SAARNAKONSEPTIT

96 Kruunupyyn rippikirjat 1760–1800; Åström S (toim.) 1947, 186, 222; Åström S (toim.) 1948, 14, 66.

97 Esimerkiksi Kiskon kirkkoherra Kristoffer Roos oli loppuiällään mielisairas ja harhaili metsissä. Metsään hän myös paleltui kuoliaaksi. Jokipii (toim.) 1954, 98.

98 Käytännöistä Suolahti 1919, 77–86.

Johan Palanderin, asia otettiin ensimmäiseksi esiin pitäjänkokouksessa elokuussa 1789. Kun pitäjänkokouksessa esitetty näyttö puhui voimakkaasti eläkkeelle siirtämisen puolesta, asia välitettiin mahdollisimman nopeasti tuomiokapitulitien tietoon. Palanderin tapausta käsiteltiin Porvoon tuomiokapitulissa jo lokakuun kokouksessa ja samassa kokouksessa luettiin myös päätös. Siellä todettiin, että Palander oli pidätettävä virantoimituksesta vanhuuden, muistin ja heikkomielisyyden sekä äärimmäisyyksiin menevän liikuttuneisuutensa takia.

Virkatehtävien laiminlyönti unohtamisen vuoksi ei ehkä sittenkään ollut yhtä vakavaa kuin erikoiset puheet, toimenpiteet ja saarnastuolista ladellut ilkeämielisydet, ne kun voitiin tulkita yleisemmin mielisairaudeksi. Pitäjänkokouksen lähettämän kirjelmän perusteella oli selvinnyt, että Palanderin puheet, alituinen naureskelu sekä monenlaiset tunnetilaa osoittavat eleet useissa tilanteissa, niin kirkossa kuin viranhoidossa olivat olleet hyvin arvottomia, kummallisia ja pahennusta herättäviä. Sen lisäksi hän oli ottanut tavakseen kesken saarnan ja nimeltä mainiten vuodattaa katkeruuttaan ja kiukkuaan eräiden talollismiesten niskaan sekä tuoda ilmi näistä erinäisiä vahingollisia ja pahennusta herättäviä mielipiteitä. Palanderin heikkomielisyys ei ollut jäänyt vain puheiden, ilmeiden ja eleiden tasolle vaan se oli purkautunut myös väkivaltaisina tekoina, kun hän kylillä ja pitäjässä kulkiessaan häikäilemättömästi ajoi naisia ja lapsia ulos kodeistaan.⁹⁹

Yleensä jopa täysin järkensä menettäneitä mutta muuten kykeneviä viranomaisia pidettiin töissä niin pitkään, kun he pystyivät suoriutumaan työstään ja kun heitä ei tarvinnut näyttää ihmisille.¹⁰⁰ Omituista pystyttiin sietämään ja pitämään piilossa niin kauan, kun hän hoiti virkatöitään moitteettomasti. Tässä suhteessa papisto oli kuitenkin esimerkkiroolinsa vuoksi erikoisasemassa, koska heidän tuli koko ajan olla esillä.

Perinnölliset mielisairaudet näkyvät papistossa. Esimerkiksi papiksi ryhtyneen ja Hailuodossa vaikuttaneen Frans Mikael Algeenin saarnat herättivät samanlaista pahennusta kuin Palanderin saarnat. Hän haukkui ja herjasi seurakuntalaisia. Mikael Algeenin taipumukset eivät kuitenkaan ylittäneet sellaista hulluuden rajaa, että hänet olisi pitänyt toimittaa hospitaaliin. Sen sijaan hänen poikansa Emmanuel Algeen, joka aloitti Turussa yliopistopinnot 1767 ja jatkoi niitä seuraavana vuonna, tuli mielisairaaksi ja kierteli Pohjanmaalla pappilasta pappilaan, kunnes 1770 päätyi Ouluun. Siellä tämä

99 JyMA PORVOON TUOMIOKAPITULIIN ARKISTO, PÖYTÄKIRJA 14.10.1789.

100 Norrköpingissä syndicus eli kaupunginkirjuri erotettiin virastaan ja lähetettiin hullujenhuoneeseen vasta, kun hän ei saanut töitään tehdyksi. Se, että mies alinomaan kaakatti kurkkuaan kuin kananpoika, ei sinällään ollut liikkeellepanevana voimana. Helmfrid 1963, 587–588, 598–599.

harhoissa eläneenä ja syyntakeettomaksi katsottuna tuntemattomasta syytä murhasi erään naisen ja katosi sen jälkeen.¹⁰¹

Ylioppilas ja kotiopettaja Josef Ruuth joutui Kruunupyyn hospitaaliin 1757 tuomiokapitulien esityksestä. Ennen sairaalaan joutumista hän oli mielipuolisena kierrellyt maata ja joutunut lopuksi Turkuun, missä hän olisi kuollut nälkään, elleivät hyvät ihmiset olisi ottaneet häntä hoiviinsa. Kruunupyssä Josef Ruuth asui runsaat 30 vuotta aina kuolemaansa saakka. Ruuthin isä Alavuden kappalainen Josef Ruuth sekä sisar Eva Ruuth olivat myös mielisairaita. Jälkimmäinen ehdittiin sijoittaa Kruunupyhyyn kolme vuotta veljeään aiemmin. Hän kuoli hospitaalissa 1770.¹⁰²

Pahat puheet ja ilkeämielisyyt katsottiin mielenvikaisuudeksi tai heikkomielisyydeksi, eikä niitä sittenkään pidetty Jumalan vihan ilmenemismuotoina. Ne eivät siis olleet varsinaisia sairauksia vaan pelkästään kieroituneen luonteen piirteitä, joista saattoi päästä eroon nopeasti itsekurin, papiston yhteisen kontrollin ja opastamisen kautta. Väliaikainen erottaminen ja eläkkeelle siirtäminen antoivat ikään kuin aikaa odottaa parantumista, nöyryyden löytämistä tai kuoleman vapautusta. Sen sijaan papiston oli vaikeampi suhtautua jäsenessään puhjenneseen hulluuteen, todelliseen mielisairauteen; olihan jokseenkin luonnollista, ettei Jumalan palvelija voinut saada päälleen Jumalan vihaa. Tai vaikka saikin, vihan kohdetta ei voinut enää pitää näkyvissä vaan hänet piti hetimiten siirtää hospitaaliin. Oikeastaan papistolle oli edullista, mikäli mielisairauteen puhkesi jo opiskeluaikana. Voisi melkein olettaa, että akatemian piirissä kontrolloitiin ylioppilaita tiiviisti, jotta taipumus mielisairauteen havaittiin tarpeeksi aikaisin.¹⁰³ Näin rahvas ei olisi ehtinyt tutustua mielisairaisiin pappeihin ja papisto puolestaan olisi päässyt eroon ilkeästä statuksen arvosta.

1700-luvun jälkipuoliskolla hospitaaleihin lähetettiin myös pappeja, jotka ajoivat liian innokkaasti pietismia. Pietistipapin leimaaminen hulluksi oli tosin helppoa, kuuluihan näihin herätysliikkeisiin tunnusomaisina piirteinä liikutukset, hurmoksellisuus ja ahdistuneisuus, toisin sanoen tyypillisimmät mielisairauteen leimat.¹⁰⁴ Muiden muassa pietistinä ja runoilijana tunnettu Simon Achrenius vietti Kruunupyyn hospitaalissa 15 viimeistä elin-

101 MIKAEL AIGEEN OII RAUM ALAISEN M UURARIM ESTARIN POIKA, JOKA KÄVI ENSIN RAUM AILA TRIVIAAIKOU-
LUA JA OPISKEEII SITIEM M IN JONKIN AIKAA TURUN YIIOPISIOSSA. HAIJUODON PIITÄJÄNAPULAISEKSI HÄN TUII
1734, KAPPALAISEKSI 1735 JA VIRASTAAN HÄNET EROIETIINI IOPUTIA SIVEETIÖM YYYDEN VUOKSI 1762. LAGUS
1889, 393; ÅSTRÖM S (TOIM.) 1947, 335; LAGUS 1891, 177; SUOM EIA 1967, 75–79.

102 Åström S toim.) 1947, 186. Kruunupyyn hospitaalin rippikirjat.

103 Katso esimerkiksi Turun akatemian konsistorin ptk 5.5.1700 (Consistorii Academici VIII, 43).

104 Vastaavanlaista menettelyä käytettiin myös Ruotsin puolella. Innokkaimmat pietistit hiljennettiin sijoittamalla heidät hullujenhuoneisiin. Eggeby 1994; Jarrick 1987

vuottaan. Hänessä puhjennut herkkyyks ja sielunhäätä tulkittiin tuomiokapitulissa mielipuolisuudeksi, eikä hän ponnisteluistaan huolimatta saanut saarnaioikeutta takaisin.¹⁰⁵ Tällainen toiminta oli omiaan ajamaan viroista kilpailevia pappeja toistensa ilmiantajiksi. Esimeriksi orivetinen Erik Lenquist ilmoitti piispa Mennanderille siitä, että pitäjänapulainen Isak Utter kärsi *hypokondriasta* (luulotauti), oli mieleltään matala ja oli saanut paljon uskonnollisia seuraajia.¹⁰⁶ Ahdistuneimpien ja liikutuksiin taipuvaisimpien pietistipappien sulkemisella hullujenhuoneisiin onnistuttiin pitkään hillitsemään hurmosliikkeiden leviämistä. Hulluja nämä papit eivät välttämättä olleet, pikemminkin uhka konservatiiviselle seurakuntajärjestykselle.

Mielen tauteja sairastavat ja terveet

1500-, 1600- JA 1700-LUVUILLA SUHTAUTUMINEN MIEHISAIRAISIIIN, TYISÄMIEHISIIN JA VIAIISIIN RIIPUI PAJOLII EPÄNORMAALISEN SOPEUTUMISESTA NORMAALIIN YHTEISÖLLISEEN ELÄMÄÄN. MIKÄLI YKSILÖÄ EI MIEHETIY YMPÄRISTÖÖN VAARAISEKSI, HÄN SAI ELÄÄ MUIDEN JOUKOSSA. SEN SIJAAN YHTEISÖLLISTÄ RAUHAA UHKAAVA KÄYTTÄYTYMINEN, PAHOINPITIEIT JA SEKSUAALINORMISTON RIKKOMINEN KUULUVAT ASIOIHIN, JOITA YHTENÄISESTI AJATELLUT YHTEISÖ EI VOINUT SIETÄÄ.¹⁰⁷

Vaikka 1700- ja 1800-luvuilla yksilöllisempi, erilaistuva ja erikoistuva ajattelu ja toiminta alkoivatkin tulla hyväksyttymmiksi, tietynlainen poikkeavuus pidettiin edelleen tiukasti yhteisön julkisena asiana. Mielisairas ei ollut yksilö sinänsä, vaan hänet ymmärrettiin ennemminkin yhteisönsä kautta sen epäonnistuneeksi jäseneksi – milteipä sieluttomaksi eläintä muistuttaneeksi olennoksi, jonka käyttäytymiseen voitiin projisoida kaikki saastaisuus ja oikeanlaisen yhteisöllisen elämäntavan nurjat puolet. Yksinkertaisesti 1500–1800-luvun yhteiskunta rakensi puhdasta ja norminmukaista kuvaansa näiden epäihmisten välityksellä.¹⁰⁸ Näillä oli siten erittäin tärkeä asema yhteisöllisessä elämässä: tavallista ei voinut olla ilman sitä rakentavaa ja jäsentävää epätavallista. Tosin papistolle omassa säädössä esiintyvä mielisairaus oli vaikea asia, sillä eihän Jumalan palvelija, joka eli kristillisen normiston mukaan, voinut olla riivattu.

105 TARKKAINEN 1940; ÅSTRÖM S-E (TOIM.) 1947, 223; KRUNUNUPYYN HOSPITAALIN RIIPPIKIRJAT

106 Erik Lenqvistin kirje piispa Mennanderille 16.4.1776. (Österbladh (toim.) 1942, 281).

107 Katso Liikala 2005, 40–59.

108 Katso Houston 2002.

Hullujen, heikkopäisten, vähämielisten ja juoppohullujen järjettömiin tekoihin yhteisö pystyi myös projisoimaan yhteistä huonoa omaatuntoaan. Nämä olivat joko saaneet kantaakseen toisten tekemien syntien rangaistukset tai he olivat terveen elämänsä aikana syylistyneet synteihin, joista seurasi Jumalan rangaistuksena heikkomielisyyt. Oleellista kuitenkin oli, että yhteisö oli kärsinyt rangaistuksensa yksilöllisellä tasolla.

Toisaalta yhteisö pelkäsi hourupään mahdollisesti syylistyvän syntiin, joka vetäisi selittämättömän ylikuonnollisen vitsauksen kaikkien päälle. Yhteisöllinen kontrolli oli tiukkaa ja sillä pyrittiin havaitsemaan ajoissa jossakussa puhjennut ahdistuneisuus tai omituinen käytös. Erityisesti pelättiin itsemurhia, koska itsemurhan tapahduttua yhteisö ei voinut enää puhdistautua. Mikäli ilmeni, että joku oli kuollut oman käden kautta, se oli selvä merkki siitä, että kontrollijärjestelmä oli pettänyt. Ahdistuksen leviäminen itsemurhaajan lähiympäristöön oli silti estettävä, käräjillä outoja kuolemantapauksia tarkasteltaessa huonoa omaatuntoa koetettiin lievittää selittämällä tapahtunut tapaturmaksi tai fyysisen sairauden (päänsärky) seuraukseksi. Lähettämällä mielisairas ihminen eristettyyn laitokseen, sijoittamalla hänet kotikylään rakennettuun suljettuun koppiin tai pitämällä hänet köysiin sidottuna yhteisö puhdistui; nöyräpäiset voitiin myös eristää paikallisyhteisöstä erilliseksi ryhmäksi asettamalla heidät asumaan yhteisasuntoon. Konkreettista vaaraa ei enää ollut, eikä tuosta yksilöstä tarvinnut puhua julkisella tasolla. Korkeintaan hänen syylistymistään pahoihin tekoihin voitiin käyttää esimerkkinä ja pelottimena kasvatuksessa. Tietysti osa mielipuolisuuudeksi katsotuista teoista (erityisesti seksuaalinen poikkeavuus) oli sellaisia, ettei niistä voinut eikä saanut puhua ääneen.

Samalla tavoin ympäristö piti saastana sellaisia sairaita ihmisiä, joita se ei voinut katsella. Mätänevät ruumiinosat, puuttuvat raajat ja kauhistusta herättänyt ulkoinen olemus olivat erittäin pelottavia asioita. Tällainen ihminen, jonka ei edes tarvinnut sairastaa tarttuvaa tautia ja joka olisi kyennyt ainakin osin elättämään itsensä, tavattiin lähettää pitäjien yhteisillä varoilla hospitaaliin. Hän kantoi pahan leimaa ja oli siten epäonnistuneen elämäntavan heijastuma. Katastrofeja kammoava yhteisö ei tietenkään voinut katsella lähettyvillään ihmistä, joka saattaisi vetää Jumalan vihan muidenkin päälle. Kun joku kerran joutui hospitaaliin, hän myös jäi sinne loppuiäkseen. Yhteisön ei tarvinnut enää pelätä, että Jumalan kosto puhkeaisi tämän ihmisen tekojen vuoksi.

Ihmisen eristäminen yhteisön ulkopuolelle verhottiin puheessa kristilliseksi hyväksi työksi. Tämä oli tietysti luontevaa, sillä hoidon kustantajat pitivät suostunutta hyvänä ja kristillisenä työnä ja toisaalta harvalla oli edes varaa kustantaa poikkeava hospitaaliin. Kun yhteisö käräjillä suostui julki-

sesti jakamaan hoitokustannukset, yhteisö oli silloin suorittanut kristillisen teon.

Kaiken kaikkiaan mielisairaat, vialliset, tylsäpäiset ja tartuntatautiset olivat varhaiselle yhteiskunnalle toisaalta tärkeitä, toisaalta pelottavia ja samalla kiinnostavia. Heihin kanavoitiin yhteisöllisiä traumoja, heitä voitiin syytellä huonoista elinolosuhteista, kuten katovuosista, ja mielisairaiden tekojen perusteella yhteiskunta saattoi laatia uusia normeja tai varmistua siitä, että perinteinen normi oli järkevä. Lisäksi heidän avustamisensa katsottiin kuuluvan kristittyjen velvollisuuksiin.

Humoristinen puhe ja pilkka

Huumorin kieli ja kansanomaisen ivan sanat

Vanhastaan huumorin, pilailun, kaskujen ja sutkausten ensisijaisena tehtävänä oli mielihyvän tuottaminen läsnä olevalle seurueelle. Huumori eri alalajeineen oli tietysti asia, jota viljeltiin kaikkialla yhteiskunnassa. Hal litsijat nauroivat kansalle, kansa kuninkaalle, suomalaiset ivasivat ruotsalaisia ja ruotsalaiset suomalaisia. Ja syytä tähän kaikkeen nauramiseen oli, nauru kun lievitti koomista tuskaa.

Turun tuomiokapituli käsitteli vuonna 1657 tapausta, jossa viranomaiset olivat tyrineet ja kömmähdys oli muuttunut tragikomediaksi. Eräässä kaupungissa oli näet vahingossa nimitetty pahainen tallirenki papin virkaan, vaikka tämä piti kirjoittaa laivastoon merimieheksi. Vuorotellen tuomiokapitulun jäsenet voivottelivat – tuskin liiemmin naureskelivat –, mitä kaikkea voi tapahtua, kun on kiire. Piispa Eskil Petraeus tiivistä tosiasiat viitatessaan ruotsalaisten ilmeisen osuvaan, suomalaisia koskevaan pilkalliseen käsitykseen. ”Kun hulluutta ilmenee, silloin on kuin oltaisiin Suomessa”, kertoi piispa kuulleensa valitettavasti sanottavan.¹

Ilomieliset pilailut ja ahdistusta lievittävät sanailut olivat osa jokapäiväistä kanssakäymistä. Silloinkin tai ehkä juuri tällöin, kun niissä käsiteltiin nurinpäin kääntynyttä maailmaa, ei menetetty yhteyttä todelliseen maailmaan. Vaikka nurinkurinen maailma oli periaatteessa mahdoton, se saattoi tulla lähelle todellista maailmaa: ahdistusta lääkitsevällä pilailulla voitiin ilmaista vallitsevaa tosiasiaa, että olevaisessa maailmassa kaikki ei ollut kohdallaan. Kieli oli kapinan aseena ja nauru valtaa. Huumorin tehtävänä oli osoittaa, että epäjärjestys ja epäoikeudenmukaisuus olivat kiinteä osa järjestynyttä maailmaa. Kurjuudessa ja niukuudessa ei sinällään ollut mitään naurettavaa, mutta oli helpottavaa naureskella näennäisen huolettomana, kun ei ollut enää mistä huolehtia.² Pilkkaan yhteisöllisenä, historiallisesti ja kulttuurisesti muotoutuvana ilmiönä kuului useimmi-

1 CONSISTORI ECCLESIASTICI ABOËNSIS I, 41.

2 Lihatshev 1994, 23–30, 72–90.

ten myös muita huumorin osa-alueita kuin puhetta; pilkkaksi voisi mieltää myös sanattoman, toista ihmistä vastaan suunnatun käyttäytymisen, eläimen matkimisen tai vastaavan toiminnan. Ilomielinen huumori ja komiikka tulivat harvemmin suullisessa kulttuurissa elävinä ja tilannesidonnaisina kirjoitetuiksi historian tutkijoiden käyttämiin lähteisiin.³

Huumorin vallankäytöllinen aspekti oli tuntuva, ja sitä tuntuvampi se oli yhteiskunnassa, joka perustui ihmiset arvottaviin sääntöihin. Näin oli silloinkin, kun huumoriin ei liittynyt mitään paikalla olevaa loukkaavaa, pilkkaavaa, häpäisevää tai halveksivaa piirrettä. Nauru edusti valtaa, ja nauramalla paljastettiin ja uudistettiin valtahierarkioita. Jotta menneisyyden maailman koomiset ulottuvuudet näkisi, on tarkasteltava naurukulttuuriksi tai naurumaailmaksi kutsutun ilmiön representaatioita mahdollisimman kattavasti, monipuolisesti ja esimerkein, eikä tällöin voi rajoittua ainoastaan suoraan valtarakenteisiin kohdistuneeseen huumoriin. Naurukulttuuri sitoutui aikaan ja paikkaan, mutta toisaalta se sisälsi universaaleja piirteitä käsitellessään yhtä lailla valtaa ja vallattomuutta, groteskisti ihmistä, ihmisen ruumiintoimintoja, ruumiinosia ja säädyttömyyksiä. Se on mittaamaton, ja siksi kattavassa käsittelyssäkin on tyytyminen valikoituihin esimerkkeihin.⁴

Suullisessa kulttuurissa elävää kansanosaa koskeva historian tutkimuksen aineisto rakentuu tässä sen varaan, että tapahtui jotain, josta joku loukkaantui. Vitsikäs puhe ja käyttäytyminen liikkui kielteiseksi mielletyllä alueella riippumatta siitä, tuottiko iva tällöin yhteisölle mielihyvää tai mielipahaa. Niinpä se huumorin lajityyppi, joka selvimmin nousee kirjallisesta aineistosta esiin, liittyy tavalla tai toisella pilkkaamiseen taikka mahtailuun, ja sen sanallinen repertoaari kattaa aineksen yksiuotteisesta sanasta aina tilanteenmukaisiin ja humoristista älykkyyttä osoittaviin monipolvisiin ja mittaviin vuoropuheisiin, letkautuksiin sekä pilkkalauluihin.⁵ Merkityksellistä on, että on ymmärrettävä sananvaihdon humoristiset piirteet ja koomiset ulottuvuudet, vinoilun sisin. Menetelmä analyysissa on yksinkertainen: on konstruoitava kokonaisuudessaan se tilanne, jossa huumoria viljeltiin, ja vielä tavallaan eläydyttävä tuohon tilanteeseen ja siinä mukana olleisiin ihmisiin.

3 ESIM ERKIKSI LAHDENSUU (TOIM.) 2009.

4 Vertaa Bahtin 1979, 334–354, 505–514; Lihatsëv 1994, 9–11, 23–54.

5 Tavallisesti kunnianloukkaukset – kuten oikeus- ja tapahtumaprosessin kannalta oikein onkin – liitetään osaksi väkivaltarikollisuuden selittämistä. Tällöin on syytä korostaa puheen ja sitä seuranneen väkivallan arkipäiväistä luonnetta. Katajala 1994; Matikainen 1996, 39; Karonen 1999, 49–52; Löfström 1999, 60–66; Matikainen 2002.

Esimerkiksi voi ottaa tapauksen vuoden 1740 Kokkolasta. Sikäläisessä anniskelupaikassa istuivat saman pöydän ääressä kisälli, merimies ja sotilas. Syystä tai toisesta, luultavasti mahtailun vuoksi, merimies ja sotilas eivät olleet riisuneet päähineitään. Niinpä kisälli tiedusteli tovereiltaan kenties aivan asiallisesti, sisällä kun hyvien tapojen mukaan oltiin avopäin: ”Miksi teillä on hatut päässä?”

”Oletkos sinä sellainen herra, ettet siedä katsella peitettyjä päitä?” vastasi merimies, ja kohta oltiin rinnuksissa kiinni.⁶ Tässä kisälli mahdollisesti vinoili, mutta todellinen pilkallinen iva sisältyi merimiehen vastaukseen, kun hän otti kantaa yhteiskunnalliseen järjestykseen. Pohjimmiltaan kyse on siitä oivaltavasta ja yhteiskuntajärjestystä pilkkaavasta huumorista, jonka juuret olivat kasvaneet syvälle sääty-yhteiskunnan hierarkioihin, lakeihin ja asetuksiin ja joka versoi kaikkialla – sääty-yhteiskunnan järjestyksessähän riitti ihmeteltävää ja jutusteltavaa.

Udessaakaarlepvyssä 1653 humoristinen kritiikki osui toisaalle. Siellä raatimies pilkkasi turkulaista kauppiasta kelmiksi ja maankiertäjäksi. Turkulainen kauppias vei asian oikeuteen siksi, että hänen mainettaan ja kunniaansa oli tahrattu. Sanoina ’kelmi’ ja ’maankiertäjä’ olivat usein ja mitä erilaisimmissa yhteyksissä käytettyjä haukkumasanoja. Niistä sai loukkaantua, ja loukkaaviksi ne yleensä tarkoitettiin. Ne vaikuttavat kovin mitättömiltä, tuskin sellaisilta, että sanojen vuoksi olisi tarvinnut turvautua oikeuteen, mutta tässä tapauksessa sanoilla oli kiinteämpi yhteys yhteiskuntaa sääteleviin lakeihin ja asetuksiin. Raatimies näet viittasi kelmillä laajemmin turkulaisen petturimaiseen liiketoimintaan sekä maankiertäjä-sanalla siihen, että tämä oli kulkuluvatton kerjäläinen, joka kävi laitonta maakauppaa raatimiehelle asetuksin privilegioidulla alueella ja söi uusikaarlepvyäisten pöydästä.⁷

Hyvää tarkoittavasta pilailusta tuli häpäisevää pilkkaa, milloin puhe kohdistui yhteen tai useampaan ihmiseen muiden nauraessa tälle tai näille. Naurunalaiseksi joutuminen katsottiinkin yleensä merkiksi yhteisöllisen kunnioituksen puutteesta. Tämä näkyy myös huumoria sivuavien käsitteiden, kuten hauska, hauskutus, narri, nauru, pila, pilkka ja pilkkaaja, aikalaismerkityksenannossa.⁸ Ylipäätään naurunalaiseksi saattamista pidettiin eräässä mielessä pahimmanlaatuisena yhteisöllisenä sanktiona – miltei yhteisön julistaman tuomion norminmukaisena rangaistuksena.

6 VMA RO KOKKOIA 1740, C22: 112–115.

7 KA RO Uusikaarlepvy 7.2.1655, fi.

8 Katso Ganander 1997, ’hauska’, ’hauskutus’, ’narri’, ’nauru’, ’pila’, ’pilkka’, ’pilkkaaja’; Lamberg 1998, 59–62.

Siksi naurunalaiseksi joutumista kaikin tavoin vältettiin. Tämä kirjoittamaton rankaisujärjestelmä kietoutui kiinnostavalla tavalla 1500- ja 1600-luvun vanhakantaisen sukuvaltaisen yhteiskunnan yhtä kirjoittamattomaan moraali- ja oikeusjärjestelmään.

Seitsemännentoista vuosisadan Karjalassa erilaisia rikoksia tavattiin edelleen sovitteluun kruunun käskyistä piittaamatta sukujen kesken. Toisinaan rikoksen sovitteluun ei ryhdytty, koska uhrin omaiset epäilivät, että suostuessaan sovitteluun kaikki nauraisivat heille. Nauru ja kunnia olivat tässä toistensa vastakohtia: kunnialliseen sovintoon pääseminen miellettiin koko yhteisön asiaksi ja sukujen maineen ylläpitämiseksi. Kunniallinen sovinto ei ollut naurun paikka. Mutta silloin kun sovittajaisiin ryhdyttiin salassa, kun sovittajaiset katsottiin yhteisöllisesti kelvottomiksi tai kun sovitusrahat jäivät muiden näkemyksen mukaan suhteettoman vähäisiksi, pilkallinen nauru oli paikallaan. Tällöin voitiin sovinnontekijöille ilkkua: ”Mitä te siellä perseen takana riitelette, ettekä tule kunniallisen herran tykö?” tai ”Kannatko sille pyövelille olutta, vaikka hän löi sinua pahasti ja jouduit olemaan monta viikkoa sängyssä?”⁹

Pilkan häpäisevä potentiaali säilyi tietysti yhteiskunnan uudistuessa. Vaikka pilkka menetti yhteiskunnallisen sanktion merkitystään, se säilytti yhteisöllisen alentamisen merkityksensä. Haukkumasanoissa, ivassa ja ylipäätään naurukulttuurissa sananvalta, kunnian loukkaaminen ja pilkanteko yhtyivät.¹⁰ Pilkan osumisen ja sen sosiaalista häpeää tuottavan luonteen ymmärtää esimerkiksi Lapualla 1703 käsitellystä tapauksesta. Siellä Matti Teikari oli kahden päivän ajan juopotellut, laiskotellut ja ryhtynyt kiusaamaan piikaa sysäten tämän vesisaaviin. ”Teikari kulkee humalassa kuin varis”, tölväisi läpimärkä piika. Siltä seisomalta Teikari lähti valittamaan piiaasta papille. Vaan pappipa asetui piian puolelle. ”Ei Teikari humalaisena juuri variksesta eroa”, pappi huomautti. Silloin Teikari suuttui. ”Ei ole ihme, jos muut minua haukkuvat, kun niin tekee pappikin”, hän sanoi.¹¹

Naurunalaiseksi joutumista ei ylipäätään voitu sietää, koska sitä pidettiin merkinä yhteisöllisen kunnioituksen puutteesta ja yleisenä kelvottomuuden leimana; katsottiin, että pilkan kohteeksi joutunut sai koko yhteisö ryhtyä ilkkumaan.

Suullisessa kulttuurissa elävässä maailmassa sanoilla oli voimaa, väkeä; sanonnat jäivät mieleen ja sanomisistaan joutui vastaamaan. Puheet

9 MATTIKAINEN 2002, KAISO MYÖS KNUUTILLA 1980; KNUUTILLA 1983; KATAJALA 1994, 140–151.

10 Katso Lihatshev 1994, 48–54.

11 Lehtinen 1963, 185, 286.

ja teot yhdistettiin luontevasti ajatellen, että lausahdus oli suorassa suhteessa lausujan mielentilaan. Tämä ilmenee hyvin esimerkistä, josta tosin hauskuus oli kaukana. Keuruulla 1728 nälkäinen sotamies palasi torppaansa havaitakseen, ettei vaimo ollut laittanut hänelle ruokaa. Silloin hän suuttui ja tokaisi vaimolleen: ”Kyllä minä sinun leipäs leivon!” Mustat sanat saivat mustemman merkityksen ja vahvan todistuksen arvon siinä vaiheessa, kun kyläläiset löysivät vaimon hengettömänä.¹² Sananlaskuilla, kuten sotilaan tässä toistamalla, oli koominen, humoristinen ja pilkallinen ulottuvuutensa; samoin vaimojen kustannuksella pilailu kuului huumorin tyyppiaineistoon.¹³ Vaikka lausahdus oli alkuainkin uhkaus, se oli silti huumoria, huumorin mustimmassa muodossa.

Se, että osa huumorista oli luonteeltaan syvästi loukkaavaksi pilkaksi tarkoitettua, on tutkimuksen edellytys ja mahdollisuus liikuttaessa esikirjallisella aikakaudella, jolloin ainoat selvät sanalliset huumorin esitykset kirjattiin ylös siellä, missä ratkottiin riitoja ja tutkittiin rikoksia.¹⁴

Vaikka oikeusistuimet käsitelivät kunniaa loukanneita sanomisia ja pilkallisen sanallisen huumorin muotoja, on tuomiokirjojen sivuilta päätyneen huumorin tutkiminen otollista siksi, että pilkka paljastaa välillisesti myös marginaaliin jäävän, sopivaksi ymmärretyn huumorin luonteen. Se avaa näkymän entisajan talonpoikaiseen mentaliteettiin ja kansankulttuuriin sekä menneisyyden ihmisten kollektiivisesti jakamiin psyykkisiin varustuksiin ja arvostuksiin.¹⁵ Koskapa pilkka miellettiin yhteisölliseksi rikkomukseksi, lain tai yhteisöllisen kirjoittamattoman normin vastaiseksi käyttäytymiseksi ja vieläpä sellaiseksi toiminnaksi, joka tavalla tai toisella loukkasi syvästi jonkun muun yhteisön jäsenen tai laajemman joukon mieltä, oli loukatun tai loukattujen etsittävä rangaistusta rikoksentehtäjälle ja samalla palautettava oma, huumorin takia järkkynyt mielentila, kunnia ja maine entiselleen. – Näistä oikeudessa käsitellyistä tapauksista osa oli hyväksytyyn huumorin vastakohtia, osa edusti hyväksyttyä huumoria väärässä paikassa puhuttuna ja osa esitettiin kielteisessä sävyssä, vaikka puheen sisältö ei sinällään kielteinen ollutkaan.¹⁶

Tässä on paikallaan huomauttaa siitä, että pilkka ei välttämättä ollut luonteeltaan senkaltaista, että sen sanallinen sisältö olisi tarvinnut esitellä

12 KA KO KEURUU JA RUOVESI 1728, NN34: 287–294.

13 Virtanen 1988, 203, 224–228; Lihatshev 1994, 33, 36–37.

14 Vertaa Bahtin 1979, 505.

15 Renvall 1949, 50–61, 100–102, 148–156; Renvall 1965; Knuuttila 1989, 39–42; Knuuttila 1992; Katajala 1994, 140–151; Vilkkuna K H J 1997; Geertz 1973, 13–17; Geertz 1983, 56–59; Peltonen 1992, 26–29. Katso myös Bahtin 1979; Lihatshev 1994; Lehtonen 1994, 45–66; Bahtin 2002.

16 Lamberg 1998, 76–77.

oikeudessa. Se ei loukannut kunniaa, eikä siitä näin ollen saanut pilkkaa-jaa käräjiin. Mutta pilkalliset puheet ja ivallinen käyttäytyminen tietenkin saattoivat loukata tuntoa siksi mittavasti, että loukkaantunut kävi kä-siksi, muiden seurueen jäsenten nauraessa pilailulle. Myöhemmin saattoi oikeus ratkoa tappelua ja syyksi voitiin vain todeta, että hutkimiseen johti toisen pilailu ilman, että tuomari taikka asianosaiset olisivat yksilöineet, millaista pilkka oli ollut.¹⁷

Sanallinen huumori – sellaisena, millaiseksi se on kirjoitettu – saa pohtimaan myös historiantutkimuksen menetelmää, metodia. Huumori sitoutui kiinteästi kulttuuriin, tapoihin ja kieleen: huumori siis rakentui kulttuurisesti. Kansanomainen kielenkäyttö mahdollisesti poikkesi siitä, millaisena asia esitettiin oikeudessa, ja varmasti erosi siitä, millaisena se merkittiin oikeuden asiakirjoihin. Kansalla oli oma kielensä ja kielessään humoristisia sanontoja, jotka eivät taipuneet oikeuden jalostuneelle ja sivistyneelle lakikielelle, eivätkä suomalaisten sutkaukset aina olleet käännettävissä ruotsiksikaan, oikeuden käyttökielelle.

Sutkauksen sananmukaiseen kääntämiseen ei ollut tarvetta oikeuden toteutumiseksi, oikeastaan tarkkuus olisi toisinaan haitannut lainmukaiseen ratkaisuun päättymistä. Lain kieli ja siten oikeuden kielikin oli yksinkertaista, yksinkertaistavaa ja erityisesti säädyllystä, sovinnasta ja siivoa.

Oikeudessa noudatettiin kielellistä ja yhä edelleenkin hävyttömän huumorin kerronnassa elävää soveliaisuusnormia,¹⁸ jonka ilmentymäksi tuomiokirjoissa esiintyvät latinankieliset ja kotoiseen muotoon ”luvala sanoen” kääntyvät ilmaisut *salva venia, s.v.* ja *cum salva venia* (joskus myös ”suoraan sanottuna”) on katsottava. Kansanomainen sana tai sanonta oli siksi sopimaton, sivistymätön, karkea ja julkea, että siitä puhuminen ja siitä kirjoittaminen järjestyneen käytöksen ja hienostuneen kielen tyyssijassa edellyttivät anteeksipyyttävän välihuomautuksen ’luvalla sanoen’ olemassaoloa.¹⁹ Toisinaan kansanomaiset karkeudet olivat tuomarikunnan mielestä niin hirvittäviä, että niitä ei voinut edes kirjata muistiin. Niinpä tuomiokirjaan merkittiin kauniisti: ”sanoi kaksi karkeaa sanaa”. Useimmiten karkeudet liittyivät tavalla tai toisella sukupuoliseen alueeseen, ruumiineritteisiin, ulosteisiin ja virtsaan, siihen hävyttömimpään alueeseen, joka nauratti useimpia.

17 ESIM ERKIKSI KA RO UUSIKAARIEPPY 2,5.1653, H.

18 Katso esimerkiksi Haakana – Mäntynen 1993, 16–17.

19 Samaa partta ja samassa mielessä käytettiin myös muualla aikakauden Euroopassa. Katso Sabeau 2001, 68–69.

KUVA 7. Keskiaikainen mies ulostaa sian päälle (Codex Aboensis, 82).

Tyypillisimpiä halventavia salva venia -ilmaisulla varustettuja sanontoja olivat ”kyssa bak” ja ”kyssa bakom märran / svinet”. Näin voitiin todeta ruotsinkielisessä ja oikeuden käyttökieleen vihkiytyneessä kulttuuripiirissä – tosin täälläkin lienee *bak*-sanon sijasta käytetty karkeampaa *arsin*-sanaa – mutta tuskin suomenkielisessä kansankulttuurissa sanottiin, että suutele takamusta tai suutele tamman / sian peräpäätä. Takäläisessä kansanomaisessa kulttuurissa viljeltiin sanontoja: haista paska, haista takana / perse / takamustani, haista hevonpaska, hevonnittu, sikovittu jne. Ne olivat luonteeltaan senkaltaisia kulttuurisia ilmaisuja, ettei niille ollut sijaa oikeuden kielessä, ja siksi ne on toisinaan merkitty myös suomeksi.

Kun käskettyä tehtävää ajattelee konkreettisenä toimenpiteenä, käsittää, että ruotsin- ja suomenkieliset ilmaisut olivat täysin verrannollisia

KUVA 8. Takapuolen haistaminen maanlain kuvituksessa (*Codex Aboensis*, 99).

ja edustavat lähes ajatonta ja säädytöntä kakkahuumoria, joka esiintyy yksioikoisena ja monimielisenä paitsi kirjallisessa myös graafisessa kuvastossa.²⁰ Korostettu takapuolen haistaminen näyttää takapuolen pusaamiselta: kun nenän virittää täyteen aistimiseen, myös huulet reagoivat – samaan tapaan kuin suutelemisessä. Tämän yhteyden käsittäminen ei tieteellisenä menetelmänä vaadi käsitteellistä eläytymistä kummoisempaa otetta.

20 ESIM ERKIKSI MYRDAL 2006, 79, 96, 149.

Kielenviljelyllinen seikka on muutoinkin metodisesti oleellinen: siis kyse on lähteen kielen kääntämisestä toisaalta menneisyyden kielelle ja toisaalta historian tieteen kielelle.²¹ Tässä yhteydessä tätä valottaa tapaus Mustasaaresta vuodelta 1699. Oikeudessa laaditussa pöytäkirjassa kerrottiin Mustasaaren tuolloisen kirkkoherran lausuneen pitäjän nimismiehelle: ”En kunnioita sinua enempää kuin, luvalla sanottuna, epäpuhtautta kenkieni alla”.²² Tuskinpa kirkkoherra oli todellisuudessa sanonut näin. Todennäköisemmin kirkkoherra – mikäli olisi käyttänyt puhuttelussaan suomea – oli sanonut: ”En kunnioita sinua enempää kuin paskaa kenگانpohjassani.” Kummallakin versiolla on merkityksensä. Jälkimmäinen kuvaa arkista kielenkäyttöä ja edellinen oikeuden kielenkäyttöä. Sivilisoitunut muoto toki oli rangaistavana lausumana samanarvoinen kuin edellinen: se olisi loukannut nimismiehen kunniaa, mistä oikeutta käytiin. Mutta epäilemättä se ei kuitenkaan, kuten vertailusta helposti arvaa, ollut yhtä loukkaava lausuma kuin karkeampi arkikielen muoto.

Seksuaalihuumorin ylitti jopa kakkahuumorin. Vaikka siinä kerronnan kohteita alistettiin ja nöyryytettiin, ja vaikka se oli karkeaa ja häpäisevää seksuaalista pilailua, se oli huumoria – ja vieläpä suosittua.²³ Seksuaalihuumorin katsottiin sopimattommaksi, siveettömämmäksi ja hävyttömämmäksi kielenkäytön alueeksi, mistä todistaa sen käsittely oikeudessa. Takamus ja eritteet eri variantteineen voitiin oikeudessa lausua siten, että lausuma tuli merkityksi kokonaisuudessaan tuomiokirjaan, vaikka oikeus pitikin lausumaa siinä määrin groteskina ja siveellistä elämäntapaa loukkaavana, että määräsi puheesta tavallista tuntuvamman sakon. Tällaisia olivat toteamukset, joilla viitattiin samanaikaisesti väkivaltaan, kuten Kristiinankaupungissa 1704:²⁴

”Aiotkos imeä minusta veret ja puristaa pierun s.v. persiistäni!”

Sen sijaan sukuelimet merkittiin vain osittaisina – mutta aivan ymmärrettävinä – vihjauksina tuomiokirjoihin. Yleisin tapa oli lyhentää itse sana keskeltä, kirjoittaa se suomeksi ja sijoittaa se ’luvalla sanoen’ -maininnan jälkeiseksi, kuten hyvin yleisesti käytetty ilmaisu ”s.v. v...u”.²⁵ Tämä oikeu-

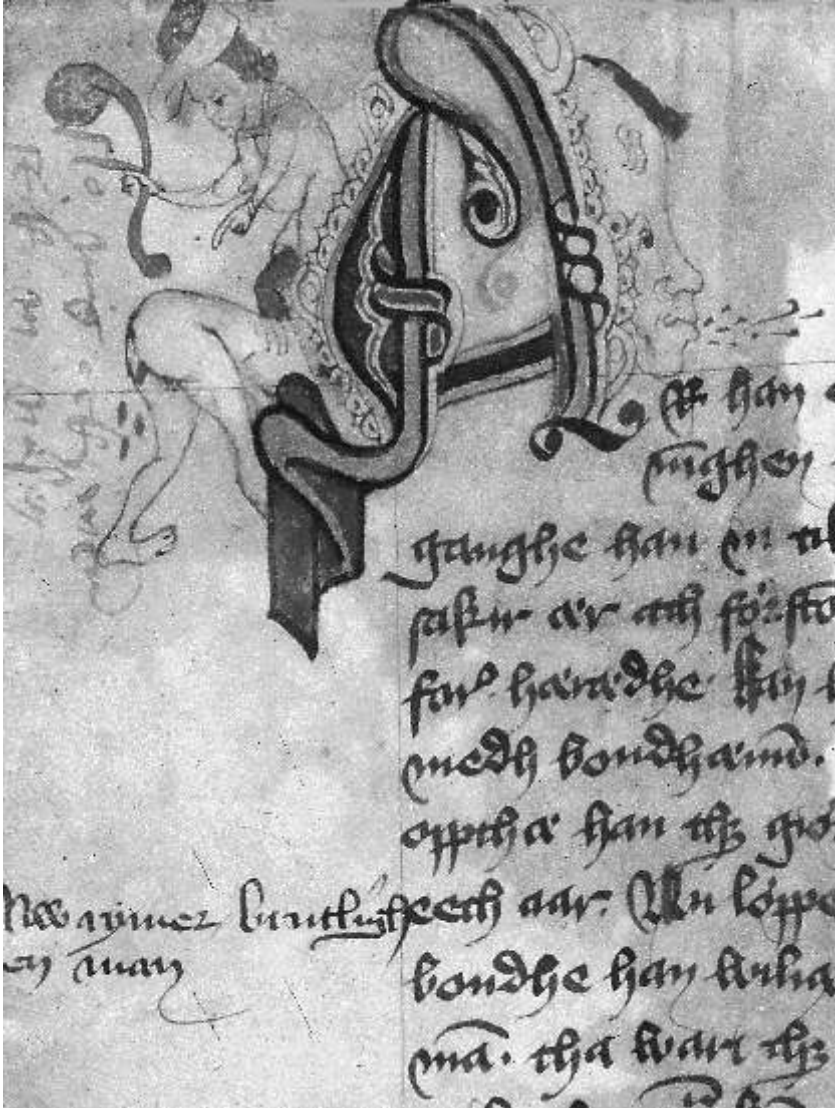
21 KATSO ESIM ERKIKSI VIIKUNA K H J 2009.

22 KA KO Mustasaari 1699, ss21: 557–564.

23 Knuutila 1992, 227, 239.

24 VMA RO Kristiinankaupunki 1704, Cd7: 28–29. Katso myös Myrdal 2006, 149.

25 Esimerkiksi KA KO Pälkäne, Sahalahti ja Kulsiala 1731, Sääksmäki6: 22–25; KO Eura, Köyliö ja Säkylä 1734, mm64: 454–456.

KUVA 9. Veren hakkaaminen takapuolesta toistui myös keskiaikaisissa lakiteksteissä (Codex Aboensis, 162).

den kielenkäyttöllinen tapa paljastaa myös joukon muita menneisyyden ihmisten sukupuolisen huumorin alueelle sijoittamia kaksimielisyyksiä ja kiertoilmaisuja, joiden kaksinaista merkityssisältöä myöhempien aikojen eläjät tuskin muutoin ymmärtäisivät (hännänjuuri, sauvannenä). Toinen käytetty tapa oli lausuman merkitseminen muistiin mahdollisimman kauniissa muodossa, kuten Vaasassa 1691. Sikäläisen raastuvanoikeuden

mukaan eräs 12-vuotias tyttö oli ilkkunut samanikäisille pojille nostamalla hamettaan ensin takaa ja sitten edestä. Sen, mitä tyttö hameen nostelemisen yhteydessä oli sanonut, arvaa helposti tuomiokirjaan merkitystä tiedosta, että tyttö käski: ”*Kysä s.v. både bak och fram!*”²⁶

Hävytön suomalainen kansantapa

Kielteiseksi ymmärretty huumori eli pilkka oli monipuolisinta ja monimielisintä huumoria silloin, kun menneisyyden ihminen yhdisti siihen muutaman haukkumasanan ohella laajemmin puhetta, tuotti oivaltavaa, itseään ja samanmielisiä kumppaneitaan huvittanutta puhetta sekä osoitti tilanteeseen sopivaa, tilannekohtaista ja nopeaa asioiden sanallisen merkityssisällön hallintaa. Sanallisesta huumorista kenties monisanaisimpia, usein aivan hetkessä luotuja ja sangen selvästi menneisyyden sanallisen huumorin luonnetta kuvastavia ovat pilkka- eli kiusoittelulaulut. Niitä ei 1800-lukua edeltäneeltä ajalta tunneta montakaan, ja näistäkin vähistä on säilynyt vain katkelmia.²⁷ Yksi tällainen, luultavasti tyypillinen, ehkä tavanomaista pidempi on Ruoveden suurpitäjän kihlakunnan syyskäräjille vuonna 1681 esittäjänsä vienyt laulu.²⁸

Juho Jussinpoika Poukan esittämä pilkkalaulu on siitä erinomainen esimerkki, että se edustaa talonpoikaisen huumorin keskeisiä osa-alueita. Paitsi että se kuuluu varhaiseen suomalaiseen pilkka- ja rekilauluperinteeseen, siitä voidaan erottaa tekijät, jotka muuttivat sopivaksi ymmärretyn huumorin siveettömäksi eli pilailun häpäisyksi. Siinä on selviä viittauksia humoristisen puheen yleisimpiin teemoihin (sukupuolisuus, ominaisuuksien halventaminen, rikoksista herjaaminen, karnevalisäättio); se esitettiin sopimattomassa paikassa (pyhitetty tilaisuus, julkinen paikka); se on tavallaan vieläpä vastavuoroista pilkkaamista, koska laulaja vastasi niille, jotka olivat hänen itsetuntoaan loukanneet; ja siinä on ohut viittaus uskontoon, joka merkittäväällä tavalla motivoi humoristista kielenkäyttöä.

Joukko virtolaisia oli kokoontunut kesällä 1681 viettämään kahden lesken, Matti Patalan ja Marja Herrasen häitä seutukunnan ainoan kes-

26 KA RO VAASA 1691, v6: 344–345.

27 ”Nimettömistä” pilkka- eli kiusoittelulauluista katso Kuusi 1963, 169–172.

28 KA KO Ruovesi 1681, nn6: 361–363. Ruumiinosien merkityksestä ja ruumiin groteskista käsitteestä katso esimerkiksi Bahtin 1979, 334–354, 511; Eilola 1999, 120–121, 141–142; Eilola 2003, 56, 123, 184, 194, 262, 292.

tikievarin pihamaalle. Morsian oli kievarin sukua.²⁹ Häävään hämmästykseksi ja kauhistukseksi Herrasen kievaritalon aidanviereen ilmestyi kuokkavieras, sulhasen naapuri, voimakkaasti juopunut Juho Poukka. Poukka – kuten muutama muu Vaskiveden kylän mies – oli loukkaantunut syvästi siitä, että naapuri ei ollut kutsunut heitä häihinsä. Kutsua paitsi jääneet olivat laatineet miehissä *virrenalkaja* Martti Joensuun johdolla kutsuvieraista pilkkalaulun,³⁰ jota esittämään lähetettiin joukon rohkeimpana Juho Poukka.

Poukka lauloi trokeemittaisen laulun unohtamatta ketään kutsuvieraista ja kievarin väestä ja aloitti sen pilkkaamalla vieraista arvokkainta eli pitäjänapulaista, Henrik Frosterusta. Hän puhutteli tätä nöyristellen herrakseen kuin rahvaanmies. Tosin papin herroittelu kuului asiaan ja oli kansantapa, mutta tässä tapauksessa herroittelu ymmärrettiin pilkaksi. Pitäjänapulaiselle Poukan ei tarvinnut häälahjaa antaa, sen sijaan hän jakoi niitä kaikille muille. Jaettavana olivat ihmisen (eläimen) ruumiin merkittävimmät osat:

Hyvä Herra henkikurkku!
 Rytteri Matille annan rypyn,
 Samulille sauvannenän.
 Patalan Matille annan parran,
 Kreun Marjalle keuhkot,
 kaaselle kapeniat paikat,
 Härkösen Heikille hännänjuuren.
 Purran Jooselle annan purimet,
 lautamiehille laposuolet.
 Blummin Antille annan ajun,
 vallesmannille vähätäpin,
 ja Nojoson Niilolle vitunnipun.
 Päikkärin Yrjänä yräsi,
 kun ei ollut kutsuvieras,
 Lemetille annan leukapielet,
 Kalettoman Tuomaalle kaulan.
 Lukkarille annan luntioita,
 kapakka-Antille lavan
 ja Jussille toisen lavan.

29 JOKIPII 1959, 345. TÄSSÄ HENKILÖIHIN LIITTYVÄÄ AINEISTO ON KOOTTU 1680-LUVUN AIUN HENKIKIRJOISTA SEKÄ TEOKSESTA JOKIPII ET AL. (TOIM.) 1990.

30 Virrenalkajasta Jokipii 1959, 154.

Pirkolle annan punaset suolet,
 ja Koron Matille mahan.
 Tapanille annan takasen sorkan,
 takasen sorkan suomivan,
 Saaralle annan suuren sorkan,
 piialle pahan sorkan palkkioks
 ja siltavoudille silmiins kuita.

Pilkkalaulut tunnettiin 1600-luvulla suomalaisena kansantapana; sellaiseksi ne mainittiin muun muassa Lohjan käräjillä 1636. Kaksi miestä lauloi Lohjan markkinoilla juovuspäissään hävyttömän laulun, jota he myöhemmin selittelivät oikeudessa. Laulun he väittivät virittäneensä lähinnä viinan voimalla ja pikaistuksissaan ilman pahoja tarkoituksia. Tällaisesta suomalaisesta tavasta heidät tuomittiin muille varoitukseksi sakkoon. Laulu käsitteli sitä, miten tunnetut kaksi miestä olisivat sopineet erään vaimoihmisen jakamisesta.³¹ Yhtä kaikki, kyse oli ruumiista ja ruumiillisuuden groteskista käsittelystä, mikä oli tunnusomaista – liki universaalia – menneisyyden kansanomaiselle komiikalle ja naurukulttuurille.³²

Pilkkalauluun ei varsinaisesti tarvinnut liittyä mitään lain eli virallisen normin mukaan tuomittavaa. Poukan laulussa ei ollut sellaisenaan rikoksiksi katsottavia osuuksia eli herjaamista, ei oikeastaan solvaamistakaan. Ainoastaan yksi häävierasta mainittiin laulussa ruumiinosan kaltaiseksi. Mikäli Poukan Juho olisi maininnut Heikki Härkösen hännänjuureksi tai renki Samulin sauvannenäksi, olisi hän syyllistynyt solvaamiseen.³³ Rikokseen syyllistyminen kierrettiin ilmaisemalla asia ikään kuin häälahjojen muodossa. Tämä myös selittää, miksi laulun varsinainen laatija selvisi sakoitta, vaikka Poukka tuomittiin mittavaan sakkorangaistukseen; ensisijaisena rikoksena pidettiin laulun esittämistä. Oikeusistuon mielsi pilailun solvauksen arvoiseksi, ja Poukka joutui maksamaan jokaisesta pilkkalaulussaan mainitsemastaan henkilöstä kolmen markan sakon eli yhteensä 66 markkaa. Tässäkään oikeudenkäynnissä ei häpäyslaulua sellaisenaan kirjattu tuomikirjoihin, koska sen sisällössä häävieraiden kunniaa loukanneet sanat olivat itse laulun kulkua tärkeämpiä. Laulun

31 KA KO LOHJA 23.7.1636. II2: 72. KATSO MYÖS YLIKANGAS 1971, 182.

32 Bahtin 1979, 334–354, 511. Suomalaiseksi kansantavaksi leimaaminen edusti vallanpitäjän käsitystä siitä, että täällä oli olemassa antikulttuuri, joka uhkasi normaalia järjestystä ja oli siksi kitkettävä. Mutta koska se oli antikulttuuria ainoastaan normaalikulttuurin vaalijalle, sitä oli mahdotonta kitkeä. Sen sijaan maantavasta voitiin vaieta ja sen olemassaolo kiistää, jolloin se menetti osan antikulttuurisesta merkityksestään. Vertaa Lihatšev 1994, 9.

33 Katso esimerkiksi Ylikangas 1971, 169–176.

on kuitenkin voinut muutamiin oikeusistunnossa esitettyihin huomautuksiin perustaen rekonstruoida jokseenkin alkuperäistä vastaavaksi. Rekonstruoimisessa erityisen ratkaisevaa on toisaalta antaa-sanan käyttö joidenkin henkilöiden yhteydessä ja toisaalta suomeksi kirjattu huomautus ”kun ei ollut kutsuvieras” yhden pilkkalaulussa mainitun miehen kohdalla.³⁴

Ilkkuen veisattu kiusoittelulaulu juhlavassa tilaisuudessa oli jo sellaisenaan pilkallista, vaan pilkallisinta oli se, mikä merkitys kullakin annetulla lahjalla oli. Lahjat oli valittu siten, että ne edustivat jotain saajalta puuttuvaa ominaisuutta. Ainoalta suoraan solvatulta eli Henrik Frosterukselta puuttui näin kelvollinen ääni. Poukka tosin oikeudessa yritti kiemurrella vapaaksi ja väitti mukamas laulaessaan ”hyvä herra henkikurkku” tarkoittaneensa, että Frosteruksen messuääni oli mitä parhain. Oikeus ei ollut taipuvainen selitystä hyväksymään, siksi selvästi muihin ihmisiin kohdistetut sanat osoittivat kokonaisvaltaiseen pilkkaamiseen pyrkimistä. Vaikka riimityskin näytteli pilkkalaulussa merkittävää osaa, voi katsoa, että ilmeisen kipeisiin kohtiin ja yhteisöllisesti vaikeasti hyväksyttäviin asioihin osuivat piika Saarelle, tämän isännälle ja nimismies Anders Blomille annetut lahjat. Saaran ja hänen isäntänsä Tapanin lahjat on yhdistettävissä suoraan Saaran ruumiinvammaan, rampaan jalkaan eli pahaan sorkkaan, nimismiehen lahjoista aju eli aivot viittasivat taasen ironisesti järjen ja ymmärryksen puutteeseen. Nämä tekijät johtivat viimeistään sopivaisuuden rajan ylittämiseen – puhumattakaan seksuaalisesti ladatuista lahjoista. Kerrotun perusteella voi melko helposti arvata, mitä sukupuoliselle alueelle sijoittuvilla lahjoilla virrenalkaja ja laulaja ajoivat takaa: lapsettomuutta, yksinelämistä jne.

Vaikka yleensä ajateltiin, että kiusoittelulauluista ei lakiin käyty eikä sakoille saatu,³⁵ Juho Poukka syyllistyi ensisijaisesti epävirallisen, kirjoittamattoman säännön rikkomiseen: kyläläistensä pilkkaamiseen ja maineen mustamaalaamiseen ja vasta toissijaisesti virallisen normin eli lain rikkomiseen. Häät olivat ihmisille pyhä ja juhlallinen tapahtuma, joka oli norminmukaisesti rauhoitettu siveettömyyksiltä. Koska laki ei varsinaisesti ulottunut pilkkaamiseen ja tällaisiin yhteisöllisiin juhlatilaisuuksiin, ottivat viranomaiset oikeuskäsittelyissä ja tuomioissa avukseen kansantavan ja rahvaan oikeudentajun: yhtä hyvin kuin pilkkalaulu oli osa rahvaankulttuuria, oli myös ihmisten maineen eli kunnian loukkaamattomuus kansantapa ja epävirallinen vahva yhteisöllinen sääntö. Juuri tästä

34 KAIEVALAM ITÄSTÄ LAULUN NUOTINA KAISO VIRJANEN 1988, 149–151.

35 Kuusi 1963, 172.

syystä virallinen järjestelmä – lähinnä oikeusistuimet ja kirkko – pyrki kitkemään siveettömät ja yhteisöllistä rauhaa rikkovat laulut määräämällä muille varoitukseksi laulun esittäjälle sakon, jolla samalla hyvitetiin pilkan kohteeksi joutuneita.³⁶

Vöyryn markkinoilla 1654 pilkkalaulu oli lyhyempi, mutta siellä ivan kohteena olikin ainoastaan yksi henkilö.³⁷ Markkinapäivän iltana muuan Mikael Persson oli haukkunut porvarin vaimo Karin Hansdotteria huoraksi ja laulanut tästä vielä:

Karin Kåta, Karin Kåta,
pisser sina strumpor våta!

Herjaamiseen ja pilkkaamiseen Mikael ryhtyi, kun hän ei saanut naiselta viinaa ja kun tämä vielä pulikalla kasvoihin lyöden ajoi hänet ulos aistastaan. Nimittelyä mies perusteli oikeudessa sillä, että Karin ja porvari Grels Grelsson olivat saaneet lapsen ennen kuin heidät oli vihitty. He siis olivat syyllistyneet aiemmin elämässään siveettömyyden rikokseen, mistä muistuttamisen Mikael katsoi oikeudekseen. Oikeutta ei kuitenkaan ollut, sillä virallisen ja epävirallisenkin normin mukaan kerran sovitettu rikos oli myös aina sovitettu ja siten siitä mainitseminen oli norminrikkomista. Pilkkalaululle hän ei edes yrittänyt etsiä selitystä.³⁸

Viipurilaiset koululaiset puolestaan lauloivat opettajastaan, joka määräsi heidät maatilalleen pakkotöihin:³⁹

Viisi Viipurin teiniä,
löi't Martinuksell' heiniä,
hapankaalia kyll' syötiin,
rapataariakin juotiin.

Pakkotöiden ohella koulupoikia ärsytti huono ruoka ja juoma. Tavallises-tihan talkootyön teettäjän tuli kestitä työntekijänsä hyvin.⁴⁰

Myöhemmiltä ajoilta – jopa 1700-luvulta – edellisten kaltaiset (lähinnä Juho Poukan ja Mikael Perssonin lauluja vastaavat) pilkkalaulut näyttävät

36 NÄIN TOIM ITIIN MYÖS LOHJALLA 1636. KA KO LOHJA 1636, II: 72.

37 Yksinkertaisia nelisäkeisiä paikallisiin henkilöihin ja tapahtumiin liittyviä pilkkalauluja sepitettiin Suomessa perinteisiä kaavoja soveltaen. Katso Hautala 1963, 607, 610.

38 KA RO Uusikaarlepyy 24.7.1654, fi.

39 Laurila 1956, 91.

40 Vilkuna K 1946, 30; Vilkuna K H J 1995, 228–229.

puuttuvan tai ovat ainakin tuiki harvinaisia. Erästä Keuruulla 1840-luvulla laulettua pilkkavärssyä ei enää edes osattu sijoittaa lain kenttään, sillä laulua oli vaikea mieltää sellaisenaan kunnianloukkaukseksi. Pilkkalaulu oli syntynyt samalla tavalla kuin useat edeltäjänsä vuosisatoja aiemmin. Pilkan kohteeksi – tosin nimeämättä – oli valittu seurakunnan virkamies, joka oli aiemmin tuomittu kuolemantuottamuksesta. Veisussa vihjailtiin, että mies olikin kenties syyllistynyt tappoon, mistä häntä rikoksen tutkinnan yhteydessä oli epäilty.⁴¹ Pilkkalaulut heijastavat yhteisöllistä suhtautumista ihmisyyteen, etenkin suvaitsevaisuuden muutosta.⁴²

Kansanhuumori näyttää muuttuneen ajan myötä yhä hävyttömämmäksi. Esimerkiksi 1930-luvulla kerrottiin Savon puolella kaskua, jonka tapahtumat sijoitettiin Kustaa III:n Venäjän -sotaan. Kaskun mukaan tuolloin oli sotaväenottolautakunta tullut erääseen taloon hakemaan sotamieheksi Jaakko-nimistä poikaa. Kirnuamassa ollut iso ja roteva emäntä oli pyöräyttänyt poikansa hameidensa sisään ja oppaan tiedustellessa Jaakkoa virittänyt kirnuamislaulun: ”En tiijäj Juakkojaenj, en tiijäk Kuakkojaenj. Juakko oj jalakaenj juuressa piä on persesilemässä.” Tulkki käänsi ilmoituksen, jotta Jaakko ei ollut tavattavissa, ja kun lautakunta meni matkoihinsa, ”Juakko pääsj raettiin illemaa.”⁴³

Kehitys on ymmärrettävissä sivilisaatioprosessia vasten. Kyse oli paljolti siitä, että ihminen toisaalta kasvatettiin alati voimakkaampaan itsekuriin ja kunnioittamaan toisia ihmisiä, sekä toisaalta siitä, että hän alkoi irrottautua sellaisesta ajattelusta, jossa kaikki häneen kohdistettu puhe oli ikään kuin konkreettista ja häntä sellaisenaan leimaavaa.⁴⁴ Ensinnäkin sanat alkoivat menettää voimaansa: ihmiseen kohdistettua pilkkaa ei välttämättä enää pidetty konkreettisena yhteisöllisenä uhkana. Milloin joku kertoi toisesta hävyttömän kaskun, vastapuoli ei sitä mieltänyt ehdottomasti kunniaansa ja mainettaan pilaavaksi, vaikka olisikin suuttunut naurunrähäkystä ja ryhtynyt tappeluun. Kielteinen pilailu ei enää sellaisenaan vienyt ihmisiä käräjille, vasta väkivalta johti siihen. Toiseksi hävyttömän huumorin esiintyminen liittyy suoraan kiellettyyn käyttäytymiseen. Kun tietyt asiat olivat kiellettyjä tai katseelta piilossa, niistä puhuttiin sitä enemmän. Tämä selittää hyvin sitä, että huumorin teemat ovat sitoutuneet menneisyydessäkin hyvin vahvasti aikaan ja so-

41 KATSO KOHONEN 2000, 62–66; PEIJONEN 2006.

42 Jarrick – Söderberg 1994, 9–10.

43 Reinikainen 1995, 36.

44 Elias 1989, 23–35, 75; Renvall 1949, 60–61, 148–156, 180–190; Jarrick 1985; Allardt 1964, 4–10, 53–76; Frykman–Löfgren 1983, 143–145; Katajala 1994, 134; Katajala 1995b.

siaaliryhmiin; säätyläisten kaskuvarasto erosi kansanhuumorista, 1600-luvun huumori 1800-luvun pilailusta ja aikuisten huumori lasten pilailusta. Kullakin ryhmällä ja aikakaudella oli normistonsa, jota vasten huumoria normeja rikkovassa muodossaan tuotettiin.

Pilkka yhteisöllisen tilan tasapainottajana

Edellä käsitellyissä tapauksissa näyttäisi pilailun tunnusomaisena piirteenä olevan, että niissä ei aina suorastaan herjattu tai solvattu ketään, mutta pilkka yhteisöllisessä mielessä jo ymmärrettiin sellaiseksi kunnianloukkaukseksi, että ihmisten täytyi puhdistaa maineensa oikeudessa. Periaatteessa kiusoittelu olisi pitänyt hyväksyä, sillä kirjoittamattoman normin mukaan ihmisiä neuvottiin:⁴⁵

Älä virsistä vihastu,
älä suutu suusanoista.

Raja hyväksyttävän humoristisen laulun ja pilkkalaulun välillä ylitettiin, kun astuttiin rahvaan käsityksen mukaan alueelle, josta myös sai loukkaantua. Näissä tapauksissa rajanveto sopivan ja sopimattoman puheen välillä osoittaa rahvaan kulttuurista asennoitumista huumoriin ja humorististen laulujen esittäjiin yleisemminkin. Rahvaan edustaja sai pilkata milteipä ketä tai mitä hyvänsä, kunhan pilkka ei kantautunut kohteen korviin. – Vaskivetinen pilkkalaulun laatija jäi tuomitsematta, koska hän ei laulua itse esittänyt. – Tällaiset laulut jäivät siten kulttuuriseen pimentoon, ne toistuivat lähinnä kehenkään erityisesti kohdistumattomissa ja talonpoikaisen kulttuurin yli eläneissä rekilauluissa. Toisaalta oikeuteen tuotujen laulujen perusteella voi muodostaa kuvan niiden sosiaalisesta luonteesta. Periaatteessa talonpoikaisessa yhteisössä suvaittiin juopuneiden narrimaista käyttäytymistä. Itse asiassa heiltä jopa odotettiin vallitsevien normien pilkkaamista, sillä päihtynyt voitiin pyytää laulamaan pilailulauluja, jopa pilkkaveisujakin.⁴⁶ Vaikuttaa siltä, että menettelyllä

45 Kuusi 1963, 172.

46 Lappeen krouvissa muuan humalainen mies lauloi nimenomaan pyynnöstä ”laula juopunu jotain”, että ”Näitkös Nirvi Närvikäistä, syvänkuusista käryä, petäjäistä hälpäitä, amputuvan turkkilaista, julkimiehen Juntulasta, antoi Matti Maarasen...” KA KO Lappeen ylinen kihlakunta 1660, j8: 12–14; Vilkuna K H J 1995, 229; Hyvin samankaltaista laulua esitettiin 1840-luvulla Keuruulla, siinä keskeisenä hahmona oli Matti Maarasen sijasta kuvitteellinen hahmo Matti Mahikainen, joka tulkittiin Matti Mahikaisen elämänkaaren perusteella erääksi vaka-

yhteisö antoi yhden – ikään kuin sanomisistaan päihtymyksen perusteella syyntakeettoman – jäsenensä puhua koko yhteisön puolesta. Oikeudessa laulajat vetosivat päihtymykseensä, koska he katsoivat tulleen silloin heikkopäisiksi ja affekteistaan riippuvaisiksi. Rahvas saattoi selityksen hyväksyä, oikeusistuon sijaan harvemmin.⁴⁷ Poukka ja muut kutsua vaille jääneet vaskivetiset tulkitsivat tapahtuneen yhteisölliseksi hylkäämiseksi ja siten erittäin kielteiseksi toimenpiteeksi. Vöyryn markkinoilla Mikael tunsu itsensä torjutuksi ja viipurilaiset koulupojat katsoivat tulleen huonosti kestittyiksi.

Juhliin kutsutuksi tuleminen ymmärrettiin yleensä yhteisölliseksi hyväksynnäksi. Hyväksynnän sosiaalista merkitystä oli omiaan korostamaan virallisen normiston luonne, sillä ylellisyysasetuksilla juhlijoiden joukkoa rajoitettiin. Näin oli kunnia-asia tulla kutsutuksi, mutta oli kunniaa loukkaavaa jäädä juhlien ulkopuolelle.⁴⁸ Toisaalta kutsuvieraan tuli tyytyä rooliinsa ja talon antimisiin sekä olla kiitollinen isäntävälle. Orivedellä 1686 vietetyissä häissä arvovieraan, kornetin, lähettämänä morsiamen veli astui vierasaitaan ja pyysi aitassa olevalta mieheltä tuopillisen olutta kornetille:

”Painu helvettiin!” toivotti häiritetty mies.

”Älä viitsi toivottaa minua helvettiin, sillä olen kutsuvieras”, vastasi hakija.

”Imaisepa tamman peräpäästä!” jatkoi mies.⁴⁹

Pilkallisten laulujen ja sanontojen vastapainona oli koko joukko kestitsemistä kiittävää ja ylistävää humoristista runoutta, sillä vieras saattoi odottaa kutsuttuna ollessaan täydellistä ylläpitoa. Tällaisissa lauluissa keskeisenä piirteenä on kiinnostavasti ja kirjalliselle kulttuurille ominaisesti se, että laulun tekijä asettui itse pilailunsa kohteeksi. Esimerkiksi tästä teemasta kirjoittavat ja lauloivat tunnetut runoniekat Gabriel Tuderus 1700-luvun alussa ja Paavali Matinpöika 1700- ja 1800-luvun taitteessa.⁵⁰ Edellinen kehu auvoista humalatilaa hauskaasti:

vaan rikokseen syyllistyneeksi paikalliseksi virkamieheksi. Kohonen 2000, 63–64. Katso myös Sihvo 1989, 27–28; Asplund 1974, 75–76.

47 Vertaa Renvall 1949, 50–51.

48 Vertaa Ylikangas 1976, 56–59, 64, 80–82; Katso ryhmän hylkimän henkilön ja ryhmän välisestä sananvaihdesta esimerkiksi Luukko 1971, 468; Vilkkuna 1996b, 85–86.

49 KA KO Orivesi ja Kuorevesi 1686, nn7: 218.

50 Laurila 1956, 97–98; Katso myös Suolahti 1913, 64–70.

Koska mies on yltä latinas,
humalas, olues, paloviinas,
niin hän pyytää maata,
pänsä kaata...

Jälkimmäinen taas yltyi laulamaan koko talonpoikaisen kansan puolesta:

Me kun häissä olemme,
oltta, viinaa juomas,
ja kun tässä heilumme,
kyllin kystä syömäs,
taitaisinpa tarvita,
merkillistä messua,
kannun kunniaksi veisata,
sitä tyhjetes.

Sen sijaan aluksi kutsutta jääminen ja sitten vieraan isäntää kunnioittamaton käytös olivat myös motiivina Kokemällä 1739 käydyssä sananvaihdossa. Siellä juovuksissa ollut rakuuna Mikko Lustig tuli moittimaan ylläpitäjänsä, koska tämä ei ollut pyytänyt häntä laskiaispäivällisille. Ratsutalollinen Heikki Keisari ei kuitenkaan kestitystä rakuunalta kieltänyt, vaan toi heti sovinnon merkiksi miehelle pikarillisen viinaa ja tuopillisen olutta. Tarjoilusta huolimatta tunnelma kiristyi nopeasti, ratsutalollinen herjasi rakuunaa varkaaksi, huoramieheksi ja konnaksi, jolloin tämä löi häntä. Tappelun puhjettua Keisari vielä haukkui rakuunaa varkaanpojaksi ja uudestaan varkaaksi ja huoramieheksi sekä keksi nimitellä tätä enimpien huvitukseksi mutta oikeuden mitä sopimattommaksi katsomalla tavalla Paskahuusi-Mikoksi.⁵¹ Pilkkanimi oli epäilemättä häpeällinen, ja haukkumanimien käyttö oli myös tunnustettu vallankäytön keino.⁵² Ruumiineritteisiin viittaavia liikanimiä eli sukunimiä, kuten Tavisalmella Paskajalka, oli vielä 1500-luvulla. Mutta 1600-luvulla, kun eritteistä puhumista jo pidettiin sopimattomana, siivommassa kielenkäytössä paskamäkeä kutsuttiin kernaammin ulkokuoneeksi, salaiseksi huoneeksi tai kansanhuoneeksi.⁵³

51 KA KO KOKEM ÄKI 1739, M M 68: 519–526.

52 Esimerkiksi Lihatsëv 1994, 48–54.

53 Pirinen 1982, 238. Liikanimistä myös Ylikangas 1971, 183; Elias 1989, 226–242, 261–295; Saloheimo 1990, 427.

Mikäli vieras heittäytyi hankalaksi, voitiin häiriköltä perua kutsuvieraan status ja lähettää hänet matkoihinsa.⁵⁴ Esimerkiksi Eurassa 1737 muuan talollismies todistajien mukaan käyttäytyi ristiäisissä siivosti, kunnes ruokaa syödessä oli tullut liikaa onnenmaljoja nostelleeksi. Silloin hän oli ryhtynyt pilkkaamaan muita, ensin herjaten kuudennusmiestä varkaaksi ja kelmiksi sekä kääntäen takamuksensa tälle käskien haistaa sitä. Tämän jälkeen hän oli pyllistellyt ja haistatellut vähän jokaiselle paikalla olleelle. Kovin kauan ristiäisseurue ei narringa viitsinyt katsella. Seurue eväsi mieheltä kutsuvieraan statuksen ja heitti hänet ulos.⁵⁵

Samoilla seuduilla eräässä rusthollissa vietettiin muutama vuosi myöhemmin jälleen viinanhuuruisia ristiäisiä, kuinkas muuten. Naapurisääntä, joka kyllä oli tullut juhliin kutsuvieraana, päihtyi iltaa vasten siksi runsaasti, että alkoi hänkin haastaa riitaa yhden ja toisen vieraan kanssa. ”Sinun olisi syytä käyttäytyä siivosti. Varsinkin kun on sunnuntai ja pyhä”, kehottivat nimismies ja muut vieraat. Kun rettelöitsijä ei ottanut neuvosta vaaria, juhlien isäntä ohjasi hänet ulos ja näytti pihalla tietä, joka johti miehen kotitaloon. ”Painun helvettiin!” ulos heitetty huusi. ”Onko kotisi helvetti?” oivalsi rusthollari kysäistä, osui ivallaan kohteeseen ja sai naapurin kimppuunsa.⁵⁶

Sukupuolisuus kansanhumorissa

Kunniaa ja mainetta yhteisöllisesti loukkaavista sutkauksista enimmäkseen sijoittuivat teemaltaan tavalla tai toisella sukupuoliselle alueelle.⁵⁷ Lutkaksi, portoksi, huoraksi, pesänäkiksi ja huoripukiksi haukkumisella viitattiin suoraan kohteen sukupuoliseen levottomuuteen. Siksi pilkka myös voitiin tulkita konkreettisesti niin, että kohde oli harjoittanut luvaton sukupuolista kanssakäymistä, olipa asialla todellisuuspohjansa tai ei. Yksioikoisimmilla haukkumasanoina oli pilkallisia ja kekseliämpiä laajentumia, kuten hökkelihuora tms.⁵⁸ Astetta kehittyneempiä olivat sutkaukset, joilla viitattiin muutoin seksuaaliseen levottomuuteen. Ne myös osoittavat sitä, että virallisen maailmanjärjestyksen ja norminmukaisuuden sijasta todellisuudessa esiintyi säädyttömyyttä, hyväksyttiinpä

54 KA KO LOHTAJA 1746, RR82A: 1162–1169, RR82B.

55 KA KO Eura, Köyliö, Säkyliä ja Yläne 1737, mm66: 687–690.

56 KA KO Eura, Köyliö, Säkyliä ja Yläne 1740, mm69: 145–148.

57 Frykman 1977, 34; Bahtin 1979, 353–354; Roper 1987; Roper 1994, 62; Lihatshev 1994, 58–70.

58 Esimerkiksi KA RO Uusikaarlepyy 9.10.1651, 16.10.1651, 21.11.1651, fi.

säädyttömyys tai ei. Oleellista oli, että naurulla paljastettiin seksuaalimoraalin toinen ja sopimaton puoli.

Turkulainen Erik Ekman oli ohittamassa rukouspäivän iltana 1654 porvari Hans Matssonin Kokenhus-nimisen talon porttia, kun hänen päähänsä pälkähti pilkatta talon omistajaa:

”Kokenhuus on ilotalo. Sinä olet kelmi ja huora. Vaimosi on huora, kuten on tyttäresikin. Olet rakentanut oikean ilotalon!” Ekman huusi. ”Sinä olet ennemminkin huoranpenikka kuin puhe totta”, vastasi Matsson.

”Sinä saat olla kelmi ja hunsvotti ennen kuin minä huoranpenikka”, jatkoi Ekman vielä.

Sanojen käänteismerkityksellinen käyttö oli sukupuolihuumorissa suosittua. Hyvä mies -ilmaisu oli halventava ja siten ironiaa, kun sillä vihjailtiin aviossa elävän miehen uskottomuuteen tai, mikä pahempaa, parisuhdeväkivaltaan – siis moraaliseen vastapuoleen, jolloin hyvä oli oikeastaan paha.⁵⁹ Aviollinen elämä, säädyllinen elämä, oli monimuotoinen; siinä lähisukulaisten, anoppien, appien, kälyjen ja lankojen läsnäolo tuntui ja oli omiaan luomaan oman ironisoivan käsitteistön, joissa ydinperheen asioihin liiaksi puuttuvat anopit ja apet muuttuivat muun muassa avioliittopirulaisiksi tai -piruiksi. Ja sekin oli mahdollista, että keskinäisessä sanailussa valittiin häpäisemisen kohteeksi toisen osapuolen vanhemmat, kernaasti äidit. Kun toinen esitti, että toisen äiti oli lutka, oli sanomattakin selvää, että sanailun toinen osapuoli oli huorikas tai huoranpenikka.⁶⁰

Sukupuolimotiivi ilmenee painokkaasti myös pilkkalaulujen sisälöissä. Juho Poukan esittämässä pilkkalaulussa sukupuolisuus näyttäytyy häpeällisinä ruumiinosina – oikeudessa ne mainittiin vasta *’salva venia’* -sanonnan jälkeen – ja murtautumisena vaatteiden verhoamille alueille. Lohjalla 1636 veisatussa sekä Vöyrin markkinoilla 1654 Mikael Perssonin laulussa se näyttäytyy suoranaisena viittauksena aktiiviseen sukupuoli-suuteen. Sukupuolisuus kuului myös keskeisimpiin sivilisaatioprosessin alueisiin.⁶¹ On jokseenkin ymmärrettävää, että *’suoraan sanottuna’* ja *’luvalla sanoen’* -ilmaisuja käytettiin julkisissa tilaisuuksissa ja sisällytettiin julkisiin teksteihin, mutta saman ilmaisun *”Herra paratkoon”* -tyylistä

59 ESIM ERKIKSI KA RO UUSIKAARLEPPY 3.3.1652, fi. KATSO MYÖS VIRJANEN 1988, 203; LIHATŠEV 1994, 36–37.

60 Esimerkiksi KA RO Uusikaarleppy, 7.1.1661, 15.2.1661, 01.

61 Elias 1989, 226–242, 261–295.

muotoa lienee käytetty myös epävirallisessa kanssakäymisessä, jopa aivan yksityisessä puheessa. Pietari Schäfer kirjoitti päiväkirjaansa kuudentena toukokuuta 1709, että ”tulini syytetyksi ja sanoin, että tuomio on vuotanut piispan (s.v.) paskatuista housuista”.⁶²

Vaikka sukupuolisuuteen viitannut puhe ymmärrettiin rahvaan keskuudessa tilanteesta riippuen sivistymättömäksi ja sopimattomaksi, se kuului olennaisena osana ihmisten kanssakäymiseen. Vaikuttaa siltä, että eri ikäryhmien ollessa läsnä kartettiin seksuaalista puhetta, mutta naisten, miesten ja omanikäisten kesken sen sijaan voitiin aiheesta keskustella. Vaikka lasten kuullen sukupuolisuuteen liittyvistä asioista ei tohdittu yleensä puhua, lapset tutustuivat teemaan seikkaperäisesti;⁶³ he jakoivat sittemmin tietoja omassa ryhmässään.⁶⁴ Lasten ja nuorten käsitykset tapailivat aikuisten maailmaa, ja kun ymmärrys ja kokemus olivat vähänlaisia, sanailut sellaisenaan muotoutuivat koomisiksi. Sukupuoliseen säädyttömyyteen liittyviä sanoja käytettiin kenties käsittämättä täysin niiden sisällöllistä merkitystä, kuten 1720-luvun Rantasalmella. Siellä kolmetoistavuotias Marja Pesonen paimensi kylän karjan metsäniitylle, jossa paikallinen säätyläisneito, Marjan ikätoveri Brita Elisabet Wexlin sattui leikkimään. Brita Elisabet ärsyyntyi häiriöstä, löi yhtä lehmää ja suuttui, kun Marja ryhtyi ajamaan karjaa pois niityltä:

”Kirottu lutka!” Brita Elisabet Wexlin kiivaili.

”En tiedä, oletteko Te hyvä neito sellainen, mutta minä en ainakaan ole lutka”, vastasi Marja Pesonen.

Halvennettu neito uhkasi lyödä.

”Tule tänne maankiertäjä, lyön hampaat kurkkuusi!” huusi Marja Pesonen uhkaajalleen.⁶⁵

Lastenkin maailmassa hävyttömyyden kirjava rekisteri oli tuttu,⁶⁶ joten kuvatuunlainen kehityskulku nopeasti pilkasta uhkaavaksi ja toisenlaiseksi statusten ristiriitaa lapsellisessa muodossaan heijastavaksi tilanteeksi oli suorastaan luonteva. Sukupuolinen alue oli siksi valvottua, että siihen oleellisesti kuuluva kunnianarkuus kiinnittyi myös lasten maailmaan.

62 SCHÄFER 1915, 51.

63 Akatemian konsistori 11.10., 25.10.1654 (Consistorii Academici Aboensis äldre protokoller II, 5–8).

64 KA RO Vaasa 9.11., 13.11., 14.11.1691, v6/1691: 344–345.

65 KA KO Rantasalmi 1722, 0025: 689–690; Vilkuna K H J 2005, 441.

66 Vertaa Fishman 1982.

Sukupuoliselle alueelle suuntautuneen puheen arkuutta kuvastaa Vaasassa 1704 käsitelty tapaus. Nuori 16-vuotias renki Sameli Matinpöika oli ollut menossa ikäistensä koulupoikien kanssa lauantausaunaan kylpemään. Saunan eteistilassa seurue tapasi vaimo Marketta Ollintyttären, joka oli aivan ilkosillaan ja kiusaantunut:

”Sameli on ollut tekemisissä naisväen kanssa ja eräältä piialta vienyt neitsyyden”, sanoi vaimo koulupojille.

Muiden nähtävästi puheelle virnuillessa raivostunut Sameli kävi naiseen käsiksi ja löi tätä.

”Sen, mitä sanoin, sanoin vain irvailakseni”, huomautti Marketta ja pyysi saada jatkaa pukeutumistaan rauhassa.

”Olet häpäissyt kunniani”, vastasi Sameli tähän.⁶⁷

Oikeudessa ei kyetty edes puhumaan naisen alastomuudesta ilman, että siihen olisi liitetty asian likaisuutta lieventävä *’salva venia’* -ilmaisu. Jos pojat vielä pitivät naisen alastomuutta osapuilleen luonnollisena ja saunaan kuuluvana asiana, heistä pilkattu ei pystynyt sulattamaan naisen ilkkurista ja varsin harmitonta sutkausta, vaan hän mielsi sen voimakkaasti kunniaansa tahraavaksi. Vaikka pilkassa viitattiin mahdolliseen rikokseen, ei kukaan muu pojista ottanut sutkausta niin vakavasti, että olisi kertonut asiasta rikoksena viranomaiselle. Silti pojan oli varmistettava, ettei perättömiä juoruja olisi lähtenyt liikkeelle ja tahrannut hänen mainettaan, ja palautettava kunniansa oikeusteitse. Pelkona oli, että humoristinen pilkka johtaisi huhuun sukupuolilainsäädännön vastaisesta toiminnasta ja sitä kautta syytöseen.

Usein tutkimuksessa väitetään – ja aivan kestävästi –, että sukupuolisen alueen huumori kohdistui harvoin miehiin.⁶⁸ On totta, että sukupuolisuuteen liittyvä huumori useammin kohdistui naiseen,⁶⁹ mutta tämä ei tarkoita sitä, että miehiä olisi harvoin pilkattu. Sukupuolisen siveellisyyden varjelu oli tärkeä asia nuorille miehentaluille, mitä edellinen tapaus osoittaa, puhumattakaan avioliitossa elävistä miehistä. Vähän vastaavalla tavalla kuin Marketta Ollintytär, virnuili ilmajokinen Hannu-niminen mies 1640-luvulla tuttavalleen Heikille, joka oli tullut lainaa-

67 KA RO VAASA 1704, v13: 138–140, 156–158, 167–169, 174–178, 186–189, 192, 195, 314.

68 Vertaa esimerkiksi Gowing 1993, 2.

69 Naisten välisessä seksuaaliväkivallasta nimittelyssä puolestaan käytettiin kernaasti eläinaiheita, kuten kiimakarhua. Karhu edusti toisaalta kaikkivoipaa äitihahmoa (puhtoinen emoinen). KA KO Eura, Köyliö, Säkyliä ja Yläne 1727, mm56: 56–57; Mäntylä 1969.

maan suolaa ja juopottelemaan. Kesken ilottelun isäntä oli käynyt ulkona ja nähnyt siellä Heikin piian, joka oli tullut isäntäänsä hakemaan. Tästä hän sisään tultuaan mainitsi Heikille, joka viestistä silminnähdessä ilahtui. ”Jos vaimosi olisi tullut sinua noutamaan, et sinä olisi nyt noin iloiseksi tullut”, Hannu ilkkui lähtöä tekeväälle Heikille. ”Mitähän puuhaa sinulla on piikasi kanssa?”⁷⁰ Sutkauksen myötä mennyt maine oli palautettava oikeuskäsittelyn avulla.

Seksuaalisuus oli kunnian ja maineen, ylipäätään säädyllisyyden herkinä ja haavoittuvinta aluetta. Siksi seksuaalihuumorissa esiintyi myös kekseliäämpää ja tilanteenmukaista huumoria. Lohtajan talvikäräjillä 1746 käsiteltiin juttua, jossa huhuilla oli tärkeä asema. Kaksi palveluksesta eronnutta ja itsensä humalaan juonutta kersanttia, Lenhoff ja Krook, saapuivat jumalanpalveluksen jälkeen taloon, jonne oli kokoontunut joukko kirkkoväkeä. Sisään astuttuaan Lenhoff havaitsi sotamies Springbergin:

”Oletkos se sinä, joka olet julkisesti väittänyt ja levittänyt huhua, jotta tyttäreni aikoo naida Pekka Tuliniemen?”

Springberg myönsi.

”Jos tämän jälkeen tulet Pekka Tuliniemen kanssa talooni, nuijin sinut, Tuliniemen ja tyttäreni!” uhkasi Lenhoff.

”Mikäli et haluaa näyttää tyttärtäsi, voit ripustaa hänet ylös aiantappiin, kolohan hänellä on sitä varten jo entuudestaan,” Springberg tokaisi tähän.

Läsnä olevien yrittäessä hillitä nauruaan Lenhoff syöksähti raivoissaan kohti seinällä riippuvaa kirvestä, joka kuitenkin ehdittiin piilottaa ennen kuin kersantti sai sen käsiinsä. Kun tapausta käsiteltiin oikeudessa, nimismies huomautti, että Springberg oli tunnettu rääväsuu ja pilkkakirves. Nimismies lisäsi vielä, että mies oli samoilla käräjillä syytteessä herjauksesta, koska oli kutsunut juuri kolmatta kertaa kuulutuksiaan seurannutta Liisa Tuliniemeä täydeksi huoraksi.⁷¹

70 KA KO IIM AJOKI 1645, RR6: 46–47; MÄNTYLÄ 1969, 72.

71 KA KO Lohtaja 1746, rr82a: 1140–1155.

Lyhytsanaisuus, vastavuoroisuus ja keskinäisen suhteen tasapainotus

Juho Poukka oli pilkkanut Saara-piikkaa siitä, että hänellä oli ruumiinvamma. Tällainen pilkka oli julmaa ja enimmäkseen yhteisö suhtautui-kin haukkumiseen kielteisesti – erityisesti samaistumiskyvyn muuttuessa sosiaalistumisen myötä. Ruumiinvammasta kärsiville oli vanhastaan ollut tapana antaa pilkallisia lisänimiä, mutta nämä kuuluivat etupäässä keskiajan ja uudenajan alun ihmisten nimitysvarastoon. Esimerkiksi Ruoveden pitäjänräättäliä kutsuttiin 1600-luvulla vammansa vuoksi Puujalka-Jooseksi.⁷² Lisänimellisiä ihmisiä on ollut myöhemminkin. Tällöin nimet on yleensä varattu yhteisön hylkimille ihmisille, ei psyykkisiltä ominaisuuksiltaan normaaleiksi mielletyille yhteisön täysivaltaisille jäsenille; heikkomielisyys oli kelvollinen syy antaa jollekulle lisänimi, ruumiinvamma ei niinkään.⁷³

Vähäpätöisiltäkin vaikuttavat nimitykset johtivat ensin tappeluihin ja sitten oikeudenkäynteihin. Lapualaiset toverukset olivat asettuneet erään pyhäpäivän iltana 1699 vierekkäin makuulle ja tällöin irvileuka pilkkasi toista sanoen, että ”olet menossa naimisiin Veisu-Maijan kanssa”. Toinen ei kestänyt Maija-nimisen morsiamen taipumuksiin kovaäänisenä laulajana kohdistunutta tölväisyä.⁷⁴

Varsin tavallista pilkkaaminen (herjaaminen) oli, milloin joku yhteisön jäsenistä oli aiemmin syyllistynyt rikokseen. Mikael Perssonkin vetosi pilkkansa kohteen rikolliseen menneisyyteen viritettyään Vöyrin markkinoilla häpäisylaulun. Kun ihminen oli rangaistuksensa kärsinyt tai sakonsa maksanut, ei rikoksesta periaatteessa saanut enää puhua. Lakia ei kuitenkaan aina kunnioitettu, eikä toisen ihmisen puhdistumista rikoksestaan. Niinpä esimerkiksi Uudessakaarlepyyssä 1650 muutama mies oli hoitamassa yöllä vahtivelvollisuuksiaan. Rengit eivät olisi huolineet joukkonsa Jakob-nimistä miestä ja ilmaisivat asian tyyliä. Toinen rengeistä viittasi ilkeästi pilkaten Jakobin aiempaan rikokseen. Niin sukeutui tappele, jonka eräs huomautus on ensiarvoisen tärkeä ja merkityksellinen: ”Siitä minua on rangaistu. Siitä sinun ei pidä minua rienata”, Jakob muistutti.⁷⁵

Lähes yhtä usein kuin entinen rikos myös ihmisen yhteisöllinen status liitettiin hänen haukkumanimeensä. Tällainen ’sikojen ja koirien papiksi’

72 JOKIPII 1959, 291; LAM BERG 1998, 62; FERM – SANDBERG 1998, 54–57; FERM 1995, 70–76.

73 Vilkuna K H J 1996d.

74 KA KO Lapua 1699, ss21/kk: 269–270.

75 KA RO Uusikaarlepyy 4.11.1650, fi.

tai 'sikojen ja koirien kirkkoväärtiksi' nimittäminen vahvistaa perinteistä käsitystä haukkumasanojen konkreettisesta luonteesta, niiden mieltämistä osaksi ihmisen persoonaa. Keuruun kappalainen Johan Hortelius oli 1690 yhtä huolissaan ja vihoissaan lautamiehen haukuttua häntä muiden kuulleen juuri sikain ja koirain papiksi kuin lautamies, jota kappalainen oli viikkoa aiemmin nimitellyt sikain ja koiran kirkkoväärtiksi. Samaista kappalaista epäili taidoissaan kyvyttömäksi myös eräs talonpoika, joka huomautti, ettei pappi kirjettä toisesta erota, ja haukkui vielä kelmiksi. Pappi käski silloin jättää kirjeen jollekin toiselle lukutaitoiselle, veti talonpoikaa hiuksista ja sylkipä vielä silmillekin.⁷⁶

Kun joku ryhtyi haukkumiseen, kohde vastasi yleensä samalla mitalla. Näin oli etenkin herjaamis- ja solvaamisjutuissa. Vastavuoroisuus haukkumisessa ilmenee myös toisin, jokseenkin samaan tapaan kuin sivilisoidussa yhteiskunnassa, kun lapsia kasvatettiin pois toisten pilkkaamisesta torumalla, että ”joka toista haukkuu, itse on”.⁷⁷

Menneisyydessä samankaltainen tapa kuului aikuisten puheeseen. Lappeenrannassa 1736 lääninsihteeri Jakob Printz oli kutsunut juovuksissa ollutta kauppias Nils Södermarkia hunsvotiksi: ”Se, joka minua haukkuu hunsvotiksi, on itse kaksinkertainen hunsvotti”, vastasi Södermark.⁷⁸

Nurinkurinen naurun maailma

Juho Poukan häpäisylaulussa karnevalisoiva tapa käsitellä asioita ilmenee parhaiten kohdassa, jossa laulaja pilkkaa pappinsa messuääntä ja nimismiehensä aivottomuutta. Eurooppalaisessa humoristisessa kansankulttuurissa keskeisenä käyttövoimana olikin maailman karnevalisoiminen eli vakiintuneen maailmankuvan ja tunnustettujen rakenteiden, hierarkioiden ja arvostusten kääntäminen päinvastaiseksi. Pilailussa eliittiin kuuluvat esiintyivät narreina, papit olivat kotoisin helvetistä sekä rahanmiehet ja -naiset mainittiin herroiksi ja rouviksi.⁷⁹

Orivedellä 1681 kornetti ja talonpoika kiistelivät erään maatilkun omistuksesta. Kun kornetti yhtenä päivänä sattui tulemaan samalle pai-

76 RENVAIL1949; KA KO RUOVESI, KEURUU, ÄHTÄRI JA VIRRAT 1690, NN7: 1443–1453; KO RUOVESI JA KEURUU 1693, NN10: 482–484. KATSO MYÖS KATAJAIA 1994, 148–149.

77 Esimerkiksi Pellosniemen käräjät 28.7.1564, Suomen vanhimmat tuomiokirjat I, 202.

78 KA RO Lappeenranta 1736, y7:74–77.

79 Burke 1983, 178–196; Alho 1993. Vertaa Thompson 1996; Forslin 1974, 79–87; Lamberg 1998, 63–67.

KUVA 10. Keskiaikaisessa maanlain käsikirjoituksessa pappi on saarnaava kettu ja seurakuntalaiset ketun ruokaa (Codex Aboensis, 36). Tällainen tapa jatkui merkittävänä huumorin muotona kulttuuristen ja yhteiskunnallisten muutostenkin jälkeen. 1800-luvun yhteisössä pappi mainitaan pilkallisesti perkeleen karhuksi.⁸⁰

kalle talonpojan kanssa, talonpoika mullisti maailmanjärjestyksen sinut-
telemalla tulijaa:

”Sinä!” talonpoika huusi.

”Paholainen kunnioittaa sikojaan, minä en. Minua et saa kutsua si-
nuksi!” kornetti hermostui.

”Sinä et ole mikään kristitty ihminen. Sinä olet piru. Sinä et ole osal-
linen pyhästä kasteesta, vaan olet saatanan luomus ja saatanan luon-
toa!” jatkoi talonpoika.

Harvemmin puheessa loukattiin Jumalaa tai majesteettia. Lain mukaan
ne kuuluivatkin rikoksiin, jotka periaatteessa sovitettiin kuoleamalla. So-
dan aikana 1650-luvulla Joutsenossa perinnönjakotilaisuudessa selvitys-
miesten työhön pettynyt ratsutalollinen ryhtyi peräämään oikeuksiaan.

Selvitysmiehet tyynnyttelivät riehumaan ryhtynyttä miestä selittäen, että he olivat kuninkaan asettamina virkamiehinä oikeutta ja lakia toteuttamassa, koska kuningas itse ei painavampien ja kiireellisimpien asioiden – kuten käynnissä olevan sodan – vuoksi kaikkialle ennätä. Ratsutalollinen suuttui ja syyllistyi puheessaan majesteettirikokseen lausuttuaan: ”Kuningaskos meillä on? Hän on monta viatonta päättä mestannut. Kuningas on yksi narri, kuka häntä käski tappelemaan!”⁸¹ Tässä ratsutilallinen käänsi vallitsevan maailmanjärjestyksen kertakaikkisesti pääläelleen mainitessaan kuninkaan narriksi.

Pahiten koetelleet asiat, sodat ja verot kirvoittivat tuskastuneiden ihmisten suista säädyttömyyksiä, levottomuuksia ja peräti ankariksi rikoksiksi katsottuja lausuntoja, ja puhunnan kohteet sijoittuivat siihen joukkoon, joka katsottiin vastuulliseksi koettelemuksiin. Nurinkurinen huumori oli sekin usein keskeisessä asemassa, eipä kyse muutoin oikeastaan olisikaan ollut majesteettipilkasta. Huumorissa vastakkain asetettiin kurjuuteen tuomittu kansa ja helppoa elämää viettävä hallitsija tai hallitsijaan verrattava ylimys. Vaasassa 1655 vähäkyröläinen talollinen Tuomas Laturi tokaisi kreivi Gabriel Oxenstiernasta, ”Parempi nyt on palvella isoa furstia Venäjällä kuin Ruotsin kreiviä, se perkeleen jäsen.”⁸²

On tietysti luultavaa, että varhaista poliittista huumoria viljeltiin laajemmin pienissä seurueissa ja että tuomion ankaruuden tähden huumori harvemmin johti julkiseen käsittelyyn. Tyypillisesti huumori jätti jälkensä lähteisiin silloin, kun läsnä oli majesteetin (so. kruunun) edustaja, kun humoristi äityi vihassaan pilkkaamaan näitäkin tai kun häntä ei saatu rauhoittelemalla ja lieventävällä hyväntahtoisella huumorilla rauhoittumaan. Näin oli käynyt myös edellä kerrotussa Joutsenon tapauksessa.

Tilaisuuksia huumorille piisasi, sillä kansan kustantamia sotia käytiin tavan takaa ja talonpoikien maksettaviksi lankesi alituiseen uusia, ylimääräisiä ja tilapäisiä veroja. Eräs tällaisista oli kansan perin turhanaikaisena pitämä kruununprinssi Gustafin ja prinsessa Sofia Magdalenan vihkiäisiä varten kerätty häävero. Kangasniemellä jäykkäniskaiseksi ja kiukkuiseksi tiedetty ja rujosti ontuva talonpoika Mikko Pynnönen oli niin tuohdukissa asiasta, josta usein oli rahvaan keskuudessa nuristu, että verotustilaisuuden alla syksyllä 1766 hän ilman alkoholin herkistävää vaikutusta tuli laukaiseksi mielipiteensä julkisesti. Hänen mukaansa moisten hääverojen takia raatamiseen talonpoikien olisi tuskin tarvinnut ryhtyä, mikäli

81 LAPPALAINEN J T 1972, 77, 241.

82 Katso Alho 1979, 28–30; Katajala 2005, 65–68.

prinssi olisi valinnut vaimonsa valtakunnan sisältä. Ilkikurinen majesteettipilkka muistui sanasta sanaan muutaman läsnä olleen mieleen vielä oikeutta käytäessä 1774. Näiden mukaan Pynnönen oli parkaissut kovalla äänellä, että ”ei hän perkele olisi huoria Suomesta vienyt ilman Dannimarkista etsimättä. Ja jos ei muita olis’ löytynyt, olisihan ollut Holopaisen Sofia Mikkelissä”, joka oli siten kruununprinssin morsiamen kaima ja laajalti kevytmielisyystään tunnettu yleinen huora.⁸³

Jumalanpilkan suhteen tilanne oli samankaltainen, sillä useimmiten siihen johtivat painostus, verot ja yhteiskunnallinen pakko ja yhtä usein läsnä oli kirkon edustaja, pappi tai luottamusmies. Mutta eräissä suhteissa pilkka erosi edellisestä. Nimittäin kansa tunsi pyhät tekstit kirkoissa ja seurakunnallisissa tilaisuuksissa luettuina sekä rukoiltuina. Ja koska kirkollinen tapa- ja tekstivarasto oli karttuista ja laaja-alainen, se mahdollisti myös monipuoliset ja monimieliset tekstien käytöt. Jumalanpilkkiaan syyllistyi esimerkiksi 1690 Ulvilan entinen lukkari, joka tavallaan parodioi kirkollista käytäntöä:

”Vanha muori, tahdotkos Herranpäiville eli ehtoolliselle ja öylätille?” hän juovuspäissään ja seuruetta naurattaakseen kysyi eräältä naiselta. Nainen piti kysymystä sopimattomana ja yhteisöllistä häpeää tuottavana päihtyneen sanailuna ja vastasi miehelle samalla mitalla.

”Mikäs öylätinjakaja sinä olet? Minulla on kylläkin sielunhoitajani, joka voi ehtoollista antaa!”

”Minä annan sinun ruumiisees’ ja sieluus’ Perkeleen piinan ja vaivan”, sanoi lukkari ottaessaan Jumalan aseman.⁸⁴

Käänteinen maailma oli yhtä humoristinen kuin sukupuolisuuden ja eritteiden maailma, ja siksi oli peräti luontevaa, että pieru- ja varsinkin seksuaalihuumorit liitettiin osaksi käänteistä maailmaa. Tällöin niitä, jotka viranomaisina vastasivat sukupuolisiveellisyyden toteutumisesta, kuvattiin ironisoiden vastapuolikseen. Käänteisessä maailmassa papit, nimismiehet ja heidän perheenjäsenensä olivat huoripukkeja ja huoria.⁸⁵

Edellisenkaltainen rikoksilla vinoilu kuului myös muuhun lain- ja oikeudenmukaisuuden valvojia, herroja, viranomaisia sekä kurittajia

83 KA KO KANGASNIEMI 1774 § 25, 34, SUUR-SAVO/JUVA JA KANGASNIEMI 2: 141–142, 146–147; KA VHO 1775, D110: 48; MANNINEN 1953, 171–172; VIIKUNA K H J 2005, 493.

84 KA KO Ulvila 1690, mm20: 334. Tavallisesta jumalanpilkkasta katso Virrankoski 1973, 700–701 ja erityisen karskista jumalanpilkkasta katso Vilkuja K H J 1996d, 237.

85 Esimerkiksi KA RO Vöyri 1699, ss21: 519.

koskevaan karnevalistiseen huumoriin. Varkaaksi ja kelmiksi haukkuminen sisälsi tyypillisesti viittauksen siihen, että puheen kohde oli tosiasiallisesti syyllistynyt rikokseen. Silloin kun pilkan kohteena oli rahvaan varoin elävä viranomainen, vouti, nimismies, pappi, lukkari tai upseeri, varaspuheet siirrettiin nurinkuriseen maailmaan. Niinpä kansanomaisen pilkkasanaston repertoaariin kuuluivat muun muassa varkaasta johdetut kruununvaras ja kirkkovaras, joilla epäilemättä viitattiin siihen, että kohteen kädet olivat tukevasti pilkkaajan taskuissa, kukkarossa ja kirstussa.⁸⁶ Uudessakaarlepyyssä 1655 entinen lukkari Jakob Olofsson raivosi raatimies Hans Anderssonille, joka oli henkiveron tarkastuksessa ilmiantanut lukkarin sokean pojan ja liian nuoren tyttären: ”Sinä olet kruununvaras. Sinä olet paljastanut väkeä ja tulet istumaan helvetissä etkä oikeudessa. Piru herätti minut! Enkä muka ole aivan yhtä hyvä mies kuin sinä, joka revit meitä raastupaan kuin koiria.”⁸⁷

Lyhyet utkaukset olivat puhtaampia herraluokan stereotypittämisiä: ’kelmi’ ja ’varas’ antoivat siksi paljon mahdollisuuksia mieltiä, mitä kaikkea herrat tekivät. Nämä nimitykset olivat tietysti helposti siirrettävissä kaikkiin vouteihin, pappeihin ja muihin vastaaviin pökkuroitaviin.

Samaan lajiin kuuluivat myös talonpoikien ja näiden luottokauppiaiden välisiin suhteisiin viittanneet sanailut, joissa nyljetyksi ja petetyksi itsensä tunteva talonpoika avasi suunsa ja haukkui liikekumppaniaan varkaaksi. Vaasassa 1770-luvulla muuan mies laajensi pilkkaansa ja totesi kauppiaan kelmiksi, nylkyriksi, hunsvotiksi, petturiksi ja varkaaksi.⁸⁸

Käsittääkseen pilkan syvemmän humoristisen luonteen on tarkasteltava muita nurinkurisen maailman pilkkasanoja. Varkaaksi ja huoripukiksi haukkumista ei välttämättä tarvitsisi ymmärtää pilkaksi ja kunniaa loukkaavaksi huumoriksi, mutta tästä tosiasiallisesti on kyse. Nimittäin aivan samalla tavalla ihminen tunsu tullessa loukatuksi toisenlaisistakin sanoista – niistä, joissa sääty-yhteiskunnan ankaraa järjestystä käytettiin halventamismielessä hyväksi ja joissa alhaiset olivat ylhäisiä ja ylhäiset alhaisia. Uudessakaarlepyyssä raastuvanoikeuden istunnossa 1660 raatimiestä pilkattiin kutsumalla tätä loiseksi, ja pilkka tietysti sattui kipeästi.⁸⁹

Mikäli säätyläiset pilkkasivat toisiaan, he tapasivat ivata kumppaneitaan rahvaaseen kuuluviksi. Kandidaatti Andreas Wanochius tuli Kark-

86 ESIM ERIKSI KA KO VÄHÄKYRÖ 1697, ss19: 392–394; KO VÄHÄKYRÖ 1699, ss21: 273–274.

87 KA RO Uusikaarlepyy 24.1.1655, fi.

88 VMA RO Vaasa 1773§3, Ca55.

89 KA RO Uusikaarlepyy 27.8.1660, 01.

kuun tapaamaan kappalainen Johan Rajaleniusta heinäkuussa 1678 ja tervehti tätä asiaankuuluvasti:

”Wanochius on pelkkä seppä”, alkoholista iloiseen humalaan tullut Rajalenius huikkasi kumppaneitaan huvittaakseen takaisin.

Tästä Wanochius ei hermostunut, eikä vielä siitäkään, kun Rajalenius jatkoi pilkkaamistaan Wanochiuksen astuttua sisään.

”Minä olen kappalainen, sinäpä et olekaan”, Rajalenius mahtaili.

Keskustelun jatkuessa kandidaatti alkoi piikitellä kappalaista tämän alkoholinkäytöstä.

”Tarkoitatko sinä, että minä olen kuin setäsi, Lempäälän kappalainen Tuomas?” Rajalenius kysyi piikittelijältään.

”Etkö sitten ole sellainen! Vaikka hän tulee heikoksi juopuessaan, hän kuitenkin tietää, milloin on juonut tarpeeksi”, Wanochius vastasi kysymykseen.

Tällaista nenäkkyyttä kappalainen Rajalenius ei sietänyt vaan yritti karata Wanochiuksen kimppuun. Läsä olleet estivät hyökkäyksen, jolloin Rajalenius kiinnipidettynä haukkui Wanochiusta kelmiksi ja koiraksi.⁹⁰

Kenties tyypillisin Suomessa pilailun tai pilkan oikeuteen vienyt tapaus oli sellainen,⁹¹ jossa päihtynyt rahvaanmies voimiensa tunnossa – usein jo häpeärangaistusta kärsivänä – käski herroja palvelemaan itseään kuin palkolliset ikään. Eurassa 1730-luvun lopulla talollisen kunnioitus maaviskaalia kohtaan päättyi näiden neuvotellessa yhteisen rajansa kulusta. ”Minä kyllä tunnen rajan, oletpa sinä sitten viskaali, vouti taikka itse piru. Minä todellakin tiedän rajojen kulun, en kunnioita voutia, viskaalia enkä piruakaan!” hän huudahti viranomaiselle.⁹²

Oriveden käräjillä 1684 metelöinnin takia häpeäpuuhun sijoitettu Juho Pitkäjärvi melskasi edelleen ja teki samalla luutnantti Märkten Ulffin naurunalaiseksi. ”Ulff, hae minulle ruokaa ja olutta taikka 7000 pirua tulee noutamaan sinut!” Pitkäjärvi huusi.⁹³

Samalla tavalla rahvaanmies käänsi maailman ylösalaisin Ilmajoen käräjillä 1651 esittäessään jalkapuusta kelmeiksi ja varkaiksi herjaamansa tuomarin ja voudin ikään kuin itseään alempiarvoisina palvelijoinaan: ”Hankkikaapa juotavaa, vouti ja tuomari, kelmit ja varkaat.”⁹⁴ Herrat oli-

90 KA KO TYRVÄÄ 1678, NN5: 310–312.

91 Katajala 1994, 143–146.

92 KA KO Eura, Köyliö, Säkylä ja Yläne 1738, mm67: 216–218.

93 KA KO Orivesi ja Kuorevesi 1684, nn6: 1589–1599.

94 Mäntylä 1969, 129.

vat herroja, iljettäviä eläjiä, joista kaikki olivat samanveroisia. Vöyrissä 1724 Orisbergin rautaruukin vasaraseppä ilkkui koko yhteisön kuullen esimiehelleen, kirjanpitäjä Fredrik Teelille, että aikoi antaa tälle tuhat pirtua ja varmimman vakuudeksi myös kaikille muillekin herroille.⁹⁵

Herravihainen kunnianloukkaaminen vei pilkkaajan oikeuteen, mutta herravihaista huumoria viljeltiin myös kirjallisuudessa. Peräti runolliseen muotoon saatettiin erään ikääntyneen korkean viranomaisen olemus ja tavat ja veromaksavan ryhmän näkemys siitä, minne maksut menivät:

Tunnen Jakob Fincken, ikämiehen,
vanhan kruununvarkaan,
joka oppineesti taitaa konstit konnan.
Hän mestarillisesti taitojansa käyttelee,
sillä oppejansa pitää harjoittaa.
Siksi hän kaiket päivät rosvoaa,
ja sillä keinoin itsensä elättää. (suom. kirjoittaja)

Viranomaisten herjaaminen juuri kelmeiksi ja varkaiksi oli yleistä, usein heidät mainittiin myös koiriksi ja hunsvoteiksi.⁹⁶ Jääsken kirkolla 1698 Jäppinen-niminen mies ryhtyi pilkkaamaan saattamaansa luutnanttia, koska tilanne oli otollinen ja kuulijoita paljon. Hän haukkui miestä kaiken rahvaan kuullen vanhaksi sikakoiraksi, kelmiksi ja hunsvotiksi.⁹⁷ Sakkolassa puolestaan 1669 muuan mies sanoi astuessaan pirttiin: ”Antakaa tilaa hunsvotit, kruununmiehet!” Pilkka oli tarkoitettu ensisijassa kruunun viranomaisten halventamiseksi, mutta samalla irvileuka osoitti pirtissä majailleille olevansa vähintään heidän veroisena – ellei parempikin. Pilkka osui. ”Minä olen myös kruununmies, haista takamustani”, vastasi moisesta pilkasta loukkaantunut lautamies.⁹⁸

Myös papisto muodosti pilkattujen joukossa ryhmän, jota kirkon alemmat viranhaltijat kernaasti puolustivat. Esimerkiksi Virroilla siltavouti Tuomas Böök oli mennyt kirkonmenojen jälkeen elokuussa 1700 aurinkokellosta tarkastamaan aikaa ja sanonut lukkari Yrjö Heikinpojalle: ”Jo on aika ryypätä ja lyödä leikkiä.” Leikiksi ei lyöty. Miesten välille syntyi riita, kun siltavouti oli huomauttanut lukkarille, ettei tämä sen pa-

95 KA KO VÖYRI 1724, ss38: 606–622.

96 Esimerkiksi KA KO Längelmäki ja Keuruu 1726, Sääksmäki2: 306–307; RO Enköping 2.3.1582 (Enköpings stads tänckeböcker 1540–1595, 203); Katajala 1994, 143, 148.

97 KA KO Jääski 1698, jj34: 339.

98 KA KO Sakkola 1669, ggi: 521; Mäntylä 1969, 199.

remmin kuin kirkkoherrakaan ollut hoitanut osuuttaan yleisestä tiestä. ”Kirkkoherra on parempi kuin siltavouti,” lukkari vastasi. Siltavouti suutui ja haukkui lukkaria kelmiksi.⁹⁹

Herrojen mahtailua ei siedetty eikä etenkään säätyläisiä, jotka verottamisen, määräämisen ja oman rahvaanomaisen elämäntapansa jälkeen julkesivat rahvaanmiehiä tai -naisia moittia.¹⁰⁰ ”Nimismies ja kappalainen ovat kotoisin helvetistä”, päihtynyt talollinen Anders Johansson väitti Kemiössä 1749.¹⁰¹

Karkussa 1680-luvulla muuan vaimo haukkui pitäjänapulaista, Mikael Maxmontanusta kunniattomaksi ja saastaiseksi sekä päälle päätteeksi käski tämän vanhan nahjuksen nuolla tamman peräpäätä.¹⁰² Eurassa 1640 päihtynyt kappalainen oli haukkunut talollisen vaimoa. Talollinen puolusti vaimoaan ja kutsui kappalaista konnaksi, taitamattomaksi koiraksi ja pesänäkiksi.¹⁰³

Helposti pilkan ja pilailun kohteeksi soveltuivat herraluokasta eläkkeelle siirtymisen tai leskeytymisen seurauksena lähes rahvaan tasolle vajonneet mutta samalla statuksestaan ja aiemmista oikeuksistaan kiinnipitäneet. Toisaalta vahingonilo purkautui kostavana pilkkana, ja toisaalta statuksensa menettäneitä halveksittiin siksi, että he pyrkivät käyttäytymään eliitille varatulla tavalla. Tätä rahvas ei enää hyväksynyt, ja tähän pilkassa useimmiten myös viitattiin. Entisen kruununvoudin vaimo nimitteli tuomiosunnuntain kirkossa 1689 erästä vaimoa vanhaksi pöhköksi, ajelukseksi ja houkkioksi, koska katsoi, ettei naisen paikka ollut samassa penkissä, missä hän arvovaltaisena istui. Kimpaantunut nainen vastasi tälle, että tämä oli vanhan vaivaisen foutipaskan emäntä.¹⁰⁴

Sääminkiläinen Jaakko Immonen puolestaan pilkkasi 1673 tuomarinveroa keräämään tullutta leski Elisabet Matsdotteria kysyen paikalla olleilta: ”Eikö hänellä ole muuta syötävää, onko se tullut paikkaamaan säkkejään? Köyhdyttääkö se minut niin kuin miehensä... se sielunmyöjä.”¹⁰⁵

Suoranaisia haukkumasanoja toisen kunnianloukkaaminen tai halventaminen ei edellyttänyt. Monesti rahvaanmiehen herraviha purkautui

99 KA KO RUOVESI JA KEURUU 1700, NN8: 1489. KATSO KATAJALA 1994, 149–151.

100 VMA RO Kokkola 12.7.1738, Ca21: 116–117.

101 KA KO Kemiö 1749, cc66: 1261–1264.

102 KA KO Karkku ja Mouhijärvi 1680, n5: 269.

103 KA KO Eura 1640, mm5: 61. Laihialainen separatisti Anna Sipintytär puolestaan kutsui 1750-luvulla pitäjän apulaispastoria pahan hengen mätimahaksi. Österbladh 1938, 101.

104 KA KO Lappi (Tl.) 1689, mm19: 142; Savossa naapuri herjasi 1500-luvulla kirkkoherran rouvaa peräti emähuoraksi. Pirinen 1982, 518.

105 Saloheimo 1990, 424.

vähäisempään herrasväkeen, joskus jopa siihen joukkoon, josta oli kasvamassa säätyläistöä. Esimerkiksi vaasalaista kovasti juopunutta räätäliä ärsytti marraskuun alkupäivän 1691 aamutunneilla vastaan kävellyt koulupoika. ”Mistä tämä monsieur oli kotoisin?” räätäli kysyi koulupojalta osoittaakseen statusten välistä ristiriitaa. Kun poika ei ymmärtänyt räätälin puheeseen liittyvän ivaa ja uhkaa eikä luikkinut karkuun vaan vastasi rehellisesti olevansa vähäkyröläinen, pieksi räätäli koululaisen pahanpäiväisesti.¹⁰⁶

Herroittelumotiivi ilmenee myös tapauksesta, jota käsiteltiin Laitilan ja Pyhämaan syyskäräjillä 1737. Oikeustoimiin jouduttiin ryhtymään, kun sotilaan leski oli kutsunut käräjätalon pihamaalle kerääntyneen kärjäväen kuullen ja näiden huvitukseksi siltavoutia halventavasti herraksi ja sitten vielä nauranut, ettei siltavouti häneltä saa. Kirkkoväärti Pukkia nainen oli edellisenä päivänä jo ehtinyt herjata kirkkovarkaaksi. ”Hirsipuu ei ole kaukana, sinne Pukki ripustetaan”, hän jatkoi seuraavana päivänä sanailuaan. Tämän jälkeen hän oli vielä kääntynyt rovasti puoleen. ”Hän nylki minut viime keväänä, mutta minäpä nyljen herra rovastin tänä vuonna”, hän sanoi rovastille.¹⁰⁷

Ruovetisen nälkäiseksi jääneen sotilaan pilkkasanoissa taasen yhdistyi sekä vertaisasema kyvykkyyden muodossa että esimiehisyys ja sen vastinparina irtolaisuus, kun hän saman komppanian soittajalle sanoi 1691: ”Olet sinä minun väärtini. Et sinä vahdissa mies löysä ole, mutta syöt kruunun muonahinkan.”¹⁰⁸

Tyypillisimpiä herjattuja olivatkin rahvaanmiesten arvoisinaan pitämät, mutta herrojen määräksiä toimeenpanneet luottamusmiehet ja yleensä alemmat viranomaiset, nimismiehet, jahtivoudit, kyytirättärit sekä lukkarit, tarkastus-, lauta- ja kuudennusmiehet. Esimerkiksi Virroilla talvisessa vuoden 1688 veronkantotilaisuudessa metelöinyt, viranomaisien töitä estänyt ja kruununvoudin ulos ajama Antti Puntanen kiivaili taluttajalleen, kuriiri Heikki Kekkosalta: ”Aiotkos sinä voudinvirtsa minut taluttaa ulkosalle.”¹⁰⁹ Pilkallaan Puntanen ilmaisi selvästi näkemyksensä herrojen palvelijoista.

Vastaavasti säkyläläinen Jaakko Jyriänpoika, joka nukkui 1701 kirkossa humalaansa, huusi herättämään tulleele voudin kirjurille: ”Sinä nahkaturkki-Mauno, mitä sinä minua herättelet!” Nahkaturkillä Jaakko viittasi

106 KA RO VAASA 1691, v6: 334–336.

107 KA KO Laitila ja Pyhämaa 1737, mm66: 736–738.

108 KA KO Ruovesi, Keuruu, Ähtäri ja Virrat 1691, nn8: 280.

109 KA KO Ruovesi, Keuruu, Ähtäri ja Virrat 1688, nn7: 700–710.

voutiryhmään ja sakastissa ripityksen saatuaan hän vielä jatkoi: ”Olen minä tuollaisia miehiä ennenkin nähnyt.”¹¹⁰

Pikkuvirkamiesten ja tavallisten rahvaanmiesten välinen ristiriita oli myös ikäsidonnaista. Nuoremman pikkuvirkailijan keikarointia vanhemmat itsetuntoiset miehet eivät suvainneet. Lapualainen palveluksesta eronnut sotilas Mikko Bröms, joka ei suinkaan ollut selvä, tokaisi ivallisesti joulukirkossa 1749 unilukkarista vierustovereilleen: ”Mitä toi Töysän nokiotsa on tullut tänne kävelemään? Olispa siihen vanhempiakin miehiä ollut ja olispa hän soldaatiksikin kelvannut.”¹¹¹

Paitsi ikäsidonaisuus myös yleisempi kelvollisuuden ja miehisyyden kyseenalaistaminen kuvastuu edellisessä. Rahvaanmiehen kunnia tulikin loukatuksi, kun haukkuja mainitsi samanarvoisen henkilön kyvyiltään heikoksi, herraluokkaan kuuluvaksi tai peräti naismaiseksi. Sopivin ironisoiva sana oli kelvoton, joka piti sisällään niin fyysisen kuin psyykkisenkin vajavaisuuden.¹¹² ”Ei ole yhtään kelpo miehiä Pielisjärvis. Jo on joka mies antanut housuns vaimons jalkaan”, eräs tokaisi 1600-luvun lopulla Pielisjärvellä.¹¹³

Kelvottomuus ja siihen yhdistyvä miehisyyden puute kävivät viranomaistenkin pilkkaamiseen. Vaasassa 1730-luvulla eräs kalastaja riehui juovuspäissään kaupunginkellarissa, kirosi ja uhkaili läsnä olevia. Eriytyisen ärsyttävänä hän piti korttia pelaavia viranomaisia, raatimiehiä ja kaupunginviskaalia. Jälkimmäiselle hän tokaisi olevansa pirun vallassa, tulevansa viskaalin luokse ja ottavansa pirun mukaansa. Sitten hän repäisi paitansa. ”Pane minut tyrmään, mikäli sinussa on yhtään miestä”, hän sanoi kaupunginviskaalille paidan repäistyään.¹¹⁴

Eriytisesti naiset ironisoivat miesten yleistä kyvykkyyttä. Kalantilainen krouvarin vaimo moitti 1686 pilkallisesti erästä humalaista miestä, jolla ei ollut voimia erottaa tappelijoita toisistaan. ”Kosket porsaankaan vertanen ole”, hän sanoi tälle.¹¹⁵

Säkyläläinen loisnaikkonen taas eräänä vuoden 1736 sunnuntaina täydessä seilissä teutaroitsi sotilaan kaalimassa tuhoten koko sadon. Nainen oli edellisen sunnuntain kirkonmenojen jälkeen juopuneena ollessaan pilkannut sotilasta yhteisön kuullen. ”Semmotti kelvottomi sijoitetaan sota-

110 KA KO EURA, KÖYIIÖ JA SÄKYIÄ 1701, M M 37: 331–336.

111 Lehtinen 1963, 570.

112 Ganander 1997, ’kelfwoton’.

113 Katajala 1994, 202.

114 KA KO Vaasa 1733, v96: 303–309.

115 KA KO Kalanti 1686, mm13: 790.

väkeen. Saatana elikkä piru vie sinut, saatanan luoma kuvatus, pois tämän torpan ylitse minun tapahtumaa katsellessani!” hän tuolloin huusi.¹¹⁶

Kelvottomuuteen viittasi myös 1737 pomarkkulainen isäntämies, joka tuli kylässään vietettyyn hartaustilaisuuteen humalassa. Postillaa päihtyneenä muulle väelle lukenutta hän pilkkasi noidaksi ja käsitohtoriksi ihmetellen, miksi humalainen sai pitää jumalanpalvelusta.¹¹⁷

Instituutioiden ja institutionaalinen pilkka

Mäntyharjulainen ratsutalollinen pilkkasi 1697 ensin häntä metelöinnin takia kirkosta ulosajanutta nimismiestä, sitten kirkkoa kutsuen sitä tölleksi ja lopulta kirkonovelta ulosheitettynä ja kynnyksellä lojuessaan maallista ja hengellistä esivaltaa ja Jumalan huonetta. ”Hunsvotit, hakekaa tänne hattuni ja vanttuni tai palaan takaisin. Silloin en enää viitsi kunnioittaa tuollaista kirkkoa vaan voin syyllistyä siveettömyyteen!” mies huusi.¹¹⁸

Konkreettisesti havaittavien instituutioiden, kuten kirkkorakennuksen ohella pilkka ulottui monesti abstraktimpiin asioihin taikka viranomaisille osoitettuina viranomaisten edustamaan instituutioon, kruunuun, kaupunkiin, kirkkoon tai läänitykseen. Näissä talonpoikaisella mahtailulla, itsekorostuksella ja vastapuolen halventamisella saatettiin loukattu tunto sijoilleen. Suurempien herrojen mitättömien juoksupoikien käskettävänä oleminen ja turhanaikaiseen nöyristelyyn vaatiminen ajoivat monenlaisiin maailmaa mullistaviin ja nöyristelyt vitsikkäisiin suhteisiin asettaneisiin sanomisiin.

Ilmajoen talvikäräjille 1651 ilmestyi Markus Kurikka ympäräpäissään ja lakki päässä. Siksi hänet pantiin jalkapuuhun. Sieltä hän huuteli ja haukkui tuomaria ja voutia konniksi ja varkaiksi. Seuraavana päivänä hänet kutsuttiin rikoksestaan kuultavaksi, mutta hänpä oli edelleen päissään ja myssy päässään, otti ja istuutui oikeuden eteen. Siinä oli jo pilkkaa riittämiin, mutta Kurikka jatkoi kovaäänisesti: ”En kumarra voutia, enkä ketään muutakaan, koska olen seisonut lakki päässä ruhtinaiden ja kunninkaan edessäkin!”¹¹⁹

Tässä mahtailevan pilkan kohteena oli koko yhteiskunta säädyllisine ihanteineen. Yleensä vastaavanlaiset mahtailut osoitettiin ensin lähim-

116 KA KO EURA, KÖYHÖ JA SÄKYÄ 1736, m m 65: 356–359.

117 KA KO Ulvila ja Merikarvia 1737, m m 66: 45–48, 60–62.

118 KA KO Savitaipale ja Taipalsaari 1697, i i 5: 225–227.

119 Luukko 1945, 356.

mälle järjestyksenvalvojalle ja tämän jälkeen laajennettiin koskemaan koko järjestelmää.

”Jos minussa olisi viisi miestä, en kunnioittaisi teitä, vaan ampuisin teitä pyssyllä”, mahtaili päihtynyt talonpoika 1738 Vaasan kaupunginvahdeille ja jatkoi vielä varmuuden vuoksi järjestelmän pilkkaamista: ”Minulla on kyllä varaa maksaa sakot!”¹²⁰

Limingassa 1734 nimismies oli saapunut erääseen taloon virkatöitään hoitamaan. Sinne oli käskettynä kokoontunut joukko talonpoikia heransa sanaa kuulemaan. Varsinaiseen asiaan ei päästy, mikä ärsytti pitkämatkalaista talonpoikaa. ”Me olemme nyt ruodussa, tule jos olet mies!” tokaisi Oulusta saapunut.¹²¹

Paltamossa puolestaan samana vuonna jumalanpalveluksessa päisään metelöinyt ja tämän takia myöhemmin papin nuhdeltavaksi kutsuttu mies ei kestänyt tuntoaan loukkaavia toruja. ”Sinä annat kovin vähän viiniä, vaikka hopeaäyri kerätään viinirahoiksi”, hän esivaltaansa sinutellen vihjaili ehtoollisviinirahojen päätyvän papin liiveihin.¹²²

Edellisen perusteella käsittää hyvin, miksi 1800-luvulla talonpoikaista elämää viettävää miestä luonnehdittiin humoristisesti, ihanteellisesti ja ilmeisen totuudenmukaisesti muutamalla kansanluonteen piirteellä. Nuo miehet lauloivat itsekin:¹²³

Kun tulevat he humalaan,
he herroja ei kumarra,
vaan puukko heill’ on kädessä,
ollessaan pannun ääressä.

Taloudellisten kiistojen ratkaisemisessa, rajapyykkien ja vahinkojen tarkastamisessa mielestään tappiolle jääneen viha kohdistui paitsi kiistakumppaneihin ja asioita ratkaisemaan asetettuihin paikallisiin viranomaisiin myös abstrakteiksi miellettyihin mutta samalla ihmisen konkreettista havaintomaailma lähellä oleviin instituutioihin. Useimmiten ironiassa viha kohdistui oikeus- ja ojennuslaitokseen. Esimerkiksi muuan mies oli jouluaattona 1685 repinyt suutuspäissään naapurinsa pirtinoven paikoiltaan rikkoen samalla ovenpielet. Vahingonteko edellytti tarkastusta, ja tarkastajat saapuivat paikalle. ”Minä en kunnioita enempää sinua

120 VMA RO VAASA 1738, CA21: 121.

121 KA KO Liminka 1734, rr66: 733–735.

122 KA KO Paltamo 1734, rr66: 104–105.

123 Kohonen 2000, 23.

kuin lautamiestäkään, senkin juoksiainen, kelmi, Kuninkaallisen oikeuden valehtelija ja hunsvotti”, mies tuskaili yhdelle tarkastajalle.¹²⁴

Tuomarin arvovaltaa voitiin halventaa julistamalla tämän auktoriteettista, asiantuntijuudesta ja oikeusjärjestelmästä: ”lahjatuomio ja lahjalaki”.¹²⁵ Uudessakaarlepyyssä 1655 muuan mies pilkkasi oikeudenistunnossa pormestaria: ”Pormestari istuu oikeutta akkamaisesti. Lakikirjani tunnen kyllä yhtä hyvin kuin pormestari.”¹²⁶ Tätä tylymmin asian totesi eräs kapteeni 1664 Jääskessä, kun hän ilmaisi väenottotilaisuudessa mielipiteensä eräälle talonpojalle: ”Minä en kunnioita kihlakunnantuomarin oikeutta, minä saatan hänen tuomiolleen suoraan sanottuna paskantaa.”¹²⁷

Samansuuntaisesti pilkkasi oikeutta ja siellä istunutta tuomaria palveluksesta eronnut ja juopunut luutnantti, joka ei malttanut odottaa oman juttunsa käsittelyä loppuun saakka vaan toikkaroi tuomarin pöydän eteen. Oikeus pyysi kohteliaasti miestä rauhoittumaan, ja kun tuomio sitten luettiin, hän oikeutta halventavasti kääntyi ja istui sille penkille, josta tuomiot tavattiin julistaa. Käräjäväen nähtävästi huvittuessa tapahtumista tuomari tunsu asemansa auktoriteettina uhatuksi ja varoitti luutnanttia enempää oikeutta halventamasta. ”Luulin olevani kestikievarissa”, luutnantti tokaisi tähän ivallisesti.¹²⁸ Samainen Euran pitäjässä sijainnut käräjätupa olikin enimmän vuotta 1739 kestikievarina.

Instituutioiden pilkkaamisessa karnevalisoivat, vitsikkäästi madaltavat ja ylevöittävät sutkaukset, kuten edeltä havaitaan, näyttelivät keskeistä roolia ja käsitelivät jokseenkin kaikkia niitä inhimillisen elämän osa-alueita, joihin esivallat ja herrat kansaa paimensivat ja pakottivat. Muita ikävempiin ja siksi ivatuimpiin alueisiin kuuluivat kiistatta sota-ajat ylimääräisine rasituksineen ja etenkin kansan kustantamien sotien voittoisien taisteluiden pröystäilevä pyhittäminen, kuten kiitosjumalanpalvelukset. Keski-Pohjanmaalla muuan vanhanpuoleinen ja pitkästä kirkkomatkasta uupunut isäntä tuskaili kirkossa kovaäänisesti sitä, miksi jumalanpalvelukseen oli täytynyt raahautua. Tuossa jumalanpalveluksessa ylistettiin Jumalaa Ruotsin 1677 Tanskasta sodassa saavuttamista voitoista, mutta isännän mielestä kysymys olikin makkararukouspäivästä.¹²⁹

Taivassalossa 1743 muuan isäntä onnistui pilkkaamaan vähän kaikkea, kun oli suuttunut siitä, että hänet oli sijoitettu vankikoppiin. Sinne hän

124 KA KO RUOVESI, KEURUU, ÄHTÄRI JA VIRRRAT1686, NN7: 51–66.

125 Saloheimo 1990, 425.

126 KA RO Uusikaarlepyy 7.2.1655, fi.

127 KA KO Jääski 1664, jji1: 166.

128 KA KO Eura, Köyliö, Säskylä ja Yläne 1739, mm68: 110–111.

129 Virrankoski 1997, 62.

joutui ensimmäisen kerran siksi, ettei ollut suorittanut verojaan, ja toisen kerran käräjillä. Käräjille hän oli varustautunut viinaksin ja juonut yli tarpeen. ”Minä suoritan kruunulle ulostekona kahden merimiehen ylläpidon. Sinä nimismies et maksa mitään”, hän mahtaili arestiin taluttavalle nimismiehelle. ”Olen tavannut ennen vanhaan yhtä hyviä nimismiehiä kuin sinä olet. Sinä et ole sen mahtavampi mies kuin me muut, vaikka oletkin nimismies.”

Arestiin joutumista mies piti kohtuuttomana. Hän riuhtoi itsensä vaapaaksi kahleista, rikkoi kahleet, tärveli vankikopin ja karkasi. Karkulainen tavoitettiin ja toimitettiin oikeuden eteen vastaamaan kruunun omaisuuden tarvelemisestä. ”Vankilat olisi rakennettava niin hyvin, ettei niistä voi karata”, hän selitti tekoaan oikeuden edessä mukamas nöyränä ja katuvaana. ”Kyllä kenties. Vaan eipä silti saa tärvellä paikkoja”, tulkitsi oikeus talonpojan koomista lausahdusta.¹³⁰

Kollektiivisempiin kunnianloukkauksiin syyllistyivät yleensä papit ja miltei yhtä säännöllisesti pilkan kohteina olivat sotilaat; vastakkain asetettiin siten kaksi vahvaa instituutiota, kirkko ja armeija, joista toinen kantoi miekkaa ja toinen sanan säilää ja joista kumpikin tahtoi kohottaa ryhmänsä vastustajansa yläpuolelle. Sanallisessa kamppailussa – kuten asetelmasta saattaa päätellä – puheen asetta käyttänyt oli etulyöntiasemassa ja vieläpä niin, että sillä oli takanaan kansan hiljainen tuki. Esimerkiksi Ruoveden kirkkoherra Kristian Frisius oli vuoden 1691 viimeisen rukouspäivän lepopäivän pyhittämistä koskeneessa saarnassaan suunnannut pilkkansa sotaväkeen, kun ei uskaltanut herjata suoraan vihansa todellista kohdetta eli kapteeni Lauterbachia. Lauterbach oli useamman kerran julkisesti moittinut kirkkoherraa ja jopa väittänyt, että koirat pääsevät kirkon alle tarvelemään ruumiita.

”Kaikkien sotaväkeen kuuluvien tulisi ottaa esimerkkiä jalosta kuninkaasta, joka Jumalaansa nöyrästi palvelee. Sotilaat, jotka ovat saaneet kuninkaan hännystakit ja miekat kupeilleen, eivätkö he tiedä, kulkevatko päällään vai jaloillaan?” Frisius mainitsi saarnassaan.¹³¹ Tässäkin tapauksessa maailma käännettiin ylösalaisin, nyt tosin konkreettisemmin. Tätä tuntuvampi oli silti viittaus siihen, että sotaväki ei noudattanut majestettiin esimerkkiä elämäntavoissaan ja ollut nöyrä hengellisen säädyn viisauksen edessä.

Hämeenlinnassa vuonna 1790 apulaispastori David Lönneström saarnasi etupenkissä istuneiden ja itseään sotasankareina pitäneiden upseeri-

130 KA KO TAIVASSALO JA INIÖ 1743, M M 73.

131 KA KO Ruovesi ja Keuruu 1692, nn9: 26–33.

en kauhistukseksi ja monen sotaväen ylläpitoon kyllästyneen seurakuntalaisen iloksi pelkurimaisesta sotaväestä: ”Ne röyhkiät, he ovat maanneet pitkin rajaa niinkuin syötiläiset ja kun he näkivät vihollisen tulevan, niin he ovat mitanneet kasesta kuin jänekset eli juosheet kasekseen.” Itse Lönneström selitti tuomiokapitulissa saarnansa parhainpäin: ”Niin että entisten aikain suhteen taidettais sanoa, että sotaväki eli sotajoukko olisi tainnut olla syötiläät eli lihavat.” Syötiläs merkitsi upseerien mielestä sitä, että armeija kävi keräämässä pakko-otoin ravintonsa talosta taloon kulkien, mutta Lönneström käänsi sanan edukseen kehumalla, että sotaväki oli hyvinvoipaa ja väkevää eli lihavaa.¹³² Lönneström oli taitava sanankäyttäjä. Niin osaava ja talonpoikainen, että häntä ei unohdettu.¹³³ Hänen selkänsä takana muu kansa naureskeli kulloinkin ivatulle.

Pappeus oli instituutio ja pappi institutionaalisen asemansa perusteella sellainen herra, että saattoi pilkata kirkkokuoneensa yleisöä. Papilla oli paimenena etuoikeus laumansa kaitsemiseen ja opettajana seurakuntalaistensa ojentamiseen. Rahvaanmiehet toki yrittivät tämän tästä kirjoitettua ja kirjoittamatonta etuoikeutta kiistää, vaan – kuten edellä havaittiin – lait ja asetukset vaikeuttivat kiistämistä ja erityisesti siellä, missä papin paikka oli. Papin paikka oli kirkossa ja jumalanpalveluksessa. Siellä hän oli yksinvaltiainen, ja siellä hän myös asemaansa korostamistaan korosti, vaan oli niinkin, että moni pappi erehtyi käyttämään valtaansa siellä, missä sitä ei sopinut käyttää.

Limingassa muuan mies kulki hevosensa kanssa rovastin saunan ohitse suomatta kunnioitusta rovastille. Se, että mies ei sanonut mitään, loukkasi rovastin tuntoa. Hän tarttui mieheen, talutti miehen pappilan pakaritupaan ojennettavaksi ja haukkui samalla koko pitäjän miehet: ”Sinä olet liminkalainen. Kaikki liminkalaiset ovat kelmejä, koiria ja juopolalleja!”

Rovasti asetti sanansa huonosti. Kun hän myöhemmin vaati käräjillä miehelle tuomiota ja rangaistusta juopumuksesta, todistajat asettuivat miehissä syytetyn puolelle. Toteennäytetyksi tosin tuli, että syytetty oli nauttinut viinaksia vilutautiin, mutta todistajat katsoivat, että syytetty ei suinkaan ollut sakotettavassa humalassa ja että liminkalaiset eivät olleet kelmejä, juoppoja ja koiria.¹³⁴ Tällainen haukkuminen liittyy kiinteästi 1600–1700-luvun heimonäkemyksiin, joissa toisten vähättely motivoi ja

132 JyMA PORVOON TUOMIOKAPITULII 19.3., 4.5.1791, 25.1., 17.2., 22.2., 23.5., 13.6., 12.7., 5.9., 7.9., 19.9.1792 JA 17.7.1793, PI:4–6.

133 Suometar 21.10.1859, 28.10.1859, 4.11.1859, 18.11.1859.

134 KA KO Liminka 1734, rr66: 729–731.

joissa luotiin paikallisia stereotypioita, kuten Vetelin vellipäät, Kainuun kalipäät.¹³⁵

Papeista etevimmät, tekopyhimmät, ahneimmat, valtaansa ihastuneimmat ja vääräleukaisimmat jäivät pysyvästi paikalliseen sosiaaliseen muistiin ja suulliseen historiaan kaskuissa, kuten juuri Lönneström.

Samanlainen oli muutama vuosikymmen aikaisemmin Hailuodossa ja muissa Pohjois-Pohjanmaan seurakunnissa alempia papinvirkoja hoitanut Frans Mikael Algeen, raumalaisen käsityöläisen poika.¹³⁶ Saatuaan kappalaisen paikan Hailuodosta hän halusi tehdä asemansa seurakuntalaisille selväksi. Hän oli herra ja seurakuntalaiset lampaita, tai oikeastaan päsejä. Niinpä hän suolsi saarnastuolista armottomia ja hävyttömiä loukkauksia, ketä kohtaan milloinkin, joskus läksyttäen jopa kirkkoherraa. Uransa huipulla Algeen oli väliaikaisena kirkkoherrana, jolloin hän intoutui julistamaan asemaansa saarnatessaan viimeisen tuomion ajoista:

Kun sitten viimeisenä päivänä Jumala käskee eteensä kaikki ihmiset ja minua tarkoittaen huutaa 'Frans Mikael Algeen. Missä olet?' Silloin minä kyyristyn pylvään taakse enkä ole millänikään. Sitten tietenkin huudetaan: 'Herra Frans Mikael Algeen. Missä olet?' Minä vain kyyristelen pylvään takana. Mutta kun Jumala huutaa kolmannen kerran: 'Kirkkoherra Frans Mikael Algeen', silloin minun tietenkin täytyy astua esiin. Nyt Jumala kysyy: 'Frans Mikael Algeen. Mihin sinä olet pannut ne lampaat, jotka sinulle annoin?' Silloin minun täytyy vastata: 'Voi hyvä Jumala, ethän sinä minulle oikeita lampaita antanutkaan, vaan lauman itsepäisiä päsejä'.

Hänen kerrotaan ivailevasti veistellen myös vainajasta, tämän omaisista ja koko seurakunnasta hautajaisissa. Ensimmäisen version mukaan Algeen olisi hautajaisissa puhunut:

Eilen oli hän Malurinkarissa,
nyt on hän taivahan salissa,
suuri kalavati sylissä,
minkä hän söi,
sen hän pyyti,
minä hän joi,
sen hän sai.

135 ESIM ERKIKSI VIIKUNA K 1957, 7–14.

136 Esimerkiksi Suomela 1967, 75–79.

Ei puuttunut ruokaa pöydältä,
eikä lapsenpaskaa lattialta.

Toisen version mukaan Algeen olisi hautajaisissa lohduttanut vainajan äitiä karkein ja talonpoikia ojentavin sanoin:

Älä sure sinä Valpun muori, krööniröijy, poikaas.
Eilen oli hän Kallankarissa,
Nyt on hän taivahan salissa.
Hän oli hyvä hylkimies ja kauhia kalansaaja.
Hylkeet pyyti hän pyssyllään,
kalat sai hän kassillaan.
Paljon hän kaloja sai,
vähän hän papille toi.
Se toinen oli kuin Jumalan mies ja sanoi: 'Annetaan kala papille.' Tämäpä otti puukon tupesta niin kuin Pietari miekan, leikkasi kalan kahdeksi ja sanoi. 'Anna puoles jos tahot.' Nyt hän otti suuren haahden, jolla purjehti taivahan lahteen Luojaansa tapamaan, mutta ei tapaa – ei tapaa.

Kolmannen version mukaan Algeen olisi muistopuheessaan käsitellyt vainajaa peräti rajusti:

On kuollut. Nyt on kuollut se hyvä hylkimies ja kalansaaja Matti Aske-li. Paljon se konna kaloja sai, mutta eipä että niitä pappilaan toi. Eilen oli se Letonkarissa kalojen parissa. Nyt on jo taivahan salissa. Katohan ruojaa mihin pääsi.

Hailuotolaiset eivät tietenkään kaikkea sietäneet, vaan ryhtyivät kampeamaan mahdotonta herraa pois virasta, veivät asian oikeuden tutkittavaksi ja hankkivat puolueettomia todistajia mantereen puolelta. Näitäkin, kuten Siikajoen Pietolan isäntää, muisti Algeen saarnastuolista haukkua: ”Kiittäkää Luojaa te hailuotolaiset kauniista ulkomuodostanne. Ja katso-kaa tuota mantereen koiraa, joka istuu tuolla kolmannen penkin korvas-
sa. Sillähän on nokkakin kuin piilukirves pitkän seipään nokassa.”

Muistitiedolla on perustansa, vaikka se on versonut moniaalle ja saanut ohelleen kiertotarinoita. Algeen oli siksi häijysanainen, ivallinen ja lahjakas mies, että hänet lopulta pidätettiin ja erotettiin virastaan.

Perusasetelma, joka juontanee juurensa menneisyyden todellisuuteen, on jokaisessa kaskuversiossa sama. Vastakkain ovat ylikorostuneen

itsetietoinen herra ja kohtuuttomuuksiin ajettu kansa. Herra on myös kaskujen päähenkilö, hän on samanaikaisesti pahansuopa ja ahne sekä eräässä mielessä ihailtava, nimittäin sanankäyttäjänä oikea mies. Kansa sen sijaan asettuu sivuosaan tai kasvottomana ja yhtenäisenä ryhmänä päähenkilön vastaanäyttelijäksi, jonka todelliset tavoitteet ja käytös on siirretty päähenkilön lausumiin. Kirkkokansa on hiljaisella tavallaan itse-tuntoisen niskoitteleva ja nöyristelyyn alistumaton.

Rahvasta tavattiin sivilisoida syyllistämällä. Yhteinen kansa mainittiin eliitin puheessa kokonaisuudeksi, jossa ei juuri kehumista ollut. Tarkoituksena tämänkaltaisella puheella oli syyllistämisen keinoin, laiskoiksi, irstaiksi ja kelvottomiksi haukkuen saada rahvas valtaapitävän eliitin pyrkimysten mukaiseksi, siveäksi ja ahkeraksi.¹³⁷ Niinpä rahvas osui myös kollektiivisen pilkan kohteeksi. Saarnassa moitittu kirkkoväki osasi yleensä etsiä varsinaista pilkan kohdetta, kollektiiviseen pilkkaan kun ei mielellään alistuttu.¹³⁸ Laitilassa 1652 vihkimistilaisuuteen humalassa tullut Pauli Eskonpoika raivostui kirkkoherran varoituksista, ettei kirkkoon sopinut tulla juovuksissa. ”Ketäköhän kirkkoherra mahtaa tarkoittaa?” vierustoveri ojensi Paulia. Pauli alkoi silloin murista. ”Veriv...n poika, vanha nahjus ja pyöveli, eikä sinulla ole muita kavallettavaksesi kuin minut. Kun kirkkoherra tulee keräämään verojaan, hän saa muistutuksen”, hän lopuksi jupisi matalalla äänellä.¹³⁹

Myös vehkalahtelaismies suuttui pappinsa saarnasta 1640-luvulla niin, että ensin mainitsi saarnan kelvottomaksi ja sitten lisäsi: ”Ennen hän mahtoi olla Vehkalahdess’, ennen kuin hän tuli koiraksi haukkumaan.”¹⁴⁰

Huumorin ja komiikan väärä paikka

Sinällään varsin vaarattomalta kuulostava lausahdus sopivassa tilanteessa muuttui vakavaksi kunnianloukkaukseksi muiden alkaessa nauraa tai esittäjän itsensä ivallisesti hymyillessä. Pertun markkinoilla 1682 Mekkolan Jussi uhkasi lyödä kiistakumppaniaan, Heikki Karjulaa, Ruoveden mahtavan talon isäntää. ”Älä lyö minua, kukaties kirppu puree sinua”, Karjula vinoili Mekkolalle. Pahoinpitelyä sananparsi ei estänyt. Esteeksi

137 TÄILAISESTA PUHEESTA KATSO ESIMERKIKSI ENGLUND 1989, 91–99; KOURI 1984, 244–245; MÄNTYÄ 1995, 186–187; AIANEN 1949, 410–414; VIHKUNA K H J 1996B, 79.

138 Katso esimerkiksi Virtankoski 1956, 376.

139 KA KO Laitila 1652, mm7: 404–405.

140 KA KO Vehkalahti 1642, jj3: 321.

sitä ei ollut tarkoitettu, pikemminkin tavoitteena oli pilkaten ärsyttää uhkailijaa ja tehdä tämä muiden edessä naurunalaiseksi.¹⁴¹

Oikeusistuimessa voitiin joskus kirjata muistiin rahvaan herroja huvittaneet ilmaiset, joilla sinällään ei ollut mitään merkitystä itse tutkitavana olleessa tapauksessa.¹⁴² Ruoveden Rajalahdessa 1690 pidetyillä käräjillä käsitellyn ja täysin perättömäksi todetun aviorikosepäilyn yhteydessä tuomaria huvitti erityisesti todistajanlausunnossa kohta, jossa todistaja kertoi lähteneensä kumppaninsa kanssa keskellä yötä navettaan, koska miehiä oli kovasti janottanut. Toinen miehistä tiesi, että siellä oli isännällä piilossa ruoka- ja juomavarasto. Niinpä hän kuiskasi toiselle: ”Tule kanssani, minä tiedän yhden pyynpesän.” Puheen ilmaisu kirvoitti tuomarin ja tämän apureiden kasvoille hymyn ja tuli ilmeisesti siksi muistiinmerkityksi.¹⁴³

Tilanne loi useimmassa tapauksessa sinällään huvittavasta sutkausesta jollekulle aran huomautuksen. Näin kävi silloin, kun vahtimies oli kieltäytynyt lyömästä rosvon käsirautoja kiinni seinään – ennen kuin rosvo oli käynyt tarpeillaan –, päästänyt tämän sitten karkuun ja joutunut siksi itse käsirautoihin. ”Onko sinun nyt parempi istua siinä käsiraudoissa vangin paikalla?” vangista päävastuussa ollut Ruoveden nimismies kysyi rautoihin lyödyltä. ”Ei vankina istuminen vaikuta minun sieluuni, sillä minulla on kyliksi rahaa maksaa virkavirheestäni”, vastasi mies.¹⁴⁴ Nimismies ei moista puhetta sietänyt, vaan liitti sen syytteiden joukkoon.

Taivassalon käräjillä 1680 taas huomautti moninkertainen varas ilkkurisesti vierustoverilleen: ”Mikäli minä tällä kertaa selviän kujanjuok-sulla, otan kyllä ennen rangaistuksen täytäntöönpanoa tuopin viinaa. Mutt’ sitten vast’ minä pyhin mennä.”¹⁴⁵

Tilanne saattoi olla myös samanaikaisesti sekä huvittava että pahenusta herättävä. Enimmäkseen kirkko pyhänä ja siivottomuuksista vapaana tilana muodostui tällaiseksi. Esimerkiksi euralainen renki nukkui kirkossa 1704 ja herättyään tarttui samassa palveluspaikassa työskennellyttä vierustoveriaan kädestä, käski riuskasti seisaalleen ja tarttuipa kiinni nenästäänkin. ”Kuka rakkaasi on?” hän tiedusteli. Kuuntelematta toverinsa vastausta renki vielä jatkoi: ”Ryhdistäydy. Herranen aika, kuinka pitkä

141 KA KO RUOVESI, VIRRAT JA ÄHTÄRI 1682, NN6: 760–761; VERTAA LIHQEQUIST1999, 190–197.

142 VMA RO Kristiinankaupunki 1704, Cd7: 28–29.

143 KA KO Ruovesi, Ähtäri, Keuruu ja Virrat 1690, nn7: 1443–1453.

144 KA KO Ruovesi, Keuruu, Ähtäri ja Virrat 1688, nn7: 691.

145 KA KO Taivassalo 1680, mm12: 529.

oletkaan, yllät varmasti katsomaan olkapääni ylitse. Piristypä jo!”¹⁴⁶ Mies oli huolissaan, että häntä pienempi toveri oli kiinnostunut samasta naisesta.

Tässä on huomautettava eräästä perin merkityksellisestä seikasta, nimittäin siitä, että tilaisuudesta riippumatta ihmisillä oli komiikan tajua ja tajua ymmärtää ja kuvata aikaisempaa ikävää tilannetta koomisessa va-
lossa. Aivan erinomaisesti tätä puolta valottaa euralainen tapaninpäivän 1704 kirkkojuopumustapaus ja siitä seurakunnan kirkkoherran tekemä kirjallinen lausunto.¹⁴⁷

Sotilas Matti Taskun käytös kirvoitti seurakuntalaisissa yleisen nau-
run. Kirkkoherra Favorinuskin seurasi jonkin aikaa huvittuneena sotilaan toimia ja huvittuneisuus ilmenee myös hänen oikeusistuimelle lähettä-
mästään kirjeestä. Siinä Favorinus kuvasi, miten parhaillaan käynnissä olleen virrenveisuun aikana Tasku toteutti harvinaislaatuisia affektejaan, kuten esimerkiksi sitä, että hän useita kertoja nousi ylös ja taas istui alas. Seisaalla ollessaan hän hävyttömästi laittoi jalkansa vuorotellen ristiin. Kun seurakuntalaisten huomio kiinnittyi kokonaan Taskuun, päätti kirk-
koherra lähettää lukkarin vaatimaan miestä käyttäytymään kauniisti tai mikä parasta poistumaan. Lukkarin parhaillaan puhuteltaessa Matti Tas-
kua, virrenveisuun jatkuessa ja kirkkoherran ollessa selin seurakuntalai-
siinsa Tasku löi kätensä yhteen. ”En minä hyvä herra juovuksissa ole, vaan tul-
in kuulemaan jumalansanaa!” hän huudahti. Virrenveisuun lakattua ja tilanteen muututtua sekasortoiseksi kirkkoherra päätti lopettaa Taskun toimet. ”Sinä mies olet täynnä ja juovuksissa ja aiheutat pahennusta täällä kirkossa”, kirkkoherra puhutteli sotilasta ja jatkoi neuvoen koko seura-
kuntaa. ”Tässä tapahtuu pahennus seurakunnas, pitääkää se muistossan-
ne ja älkööt kieltäkö sitä.”

Papistolta, joka etunenässä vaati muilta sivistynyttä ja sopivaa käy-
töstä, odotettiin myös sivilisoitunutta ja esimerkillistä käytöstä. Pitkään viranhoidossaan koomisesti käyttäytyvää pappia ei siedetty. Usein työ-
tehtävissään päihtyneenä esiintynyt Säkylän kirkkoherra tosin vastasi seurakuntalaisilleen, kun nämä olivat paimenestaan käräjillä valittaneet, ettei heille kuulunut, oliko hän päissään vai ei. Säkyläläiset eivät enää 1678 jaksaneet katsella kirkkoherraansa, joka saarnastuolissaan vihelteli, hy-
myili, pärisytteli huuliaan, naksutteli sormiaan ja matki ihmisiä siivot-
tomalla tavalla.¹⁴⁸ Rymättylässä puolestaan pappi Henrik Kolkka syytti

146 KA KO EURA, KÖYLIÖ JA SÄKYLÄ 1706, M M 45: 388–394.

147 KA KO EURA, KÖYLIÖ JA SÄKYLÄ 1705, MM44: 476–482. Katso Knuutila 1984.

148 KA KO SÄKYLÄ 1678, MM12: 104–105; Mäntylä 1969, 79.

1638 lukkaria siitä, että tämä juotti talonpoikia jumalanpalveluksen aikana, ja siitäkin, että lukkari tapasi juoda itsensä humalaan käydessään pappin kanssa talonpoikien luona. ”Kadepuhetta, herra Henrik ei jätä omaa osaansa juomatta!” lukkari sivalsi oikeudessa tähän.¹⁴⁹

Omasta toiminnasta seuranneet häpeäntunne ja hämmennys kana-voitiin puolihumoristisin ilmaisuin ja samalla häpeäntunnetta lieventäen. Esimerkiksi mustasaarelainen kovasti humalassa ollut talollinen oksennettuaan Vaasan kaupunginkirkossa 1712 poistui penkistään ja mumi itselleen: ”Jumala armahtakoon sua, mikäli joku alkaa kartella tai syytellä sua.”¹⁵⁰ Muminan kuulleita sanonta huvitti, oikeusistuinta ei. Sen sijaan pappi suhtautui humoristisesti Hinrikki Pekan kirkkojuopumukseen vuonna 1705. Mies oli nukahtanut niin, että hänen päänsä nuokkui jalkojen välissä eikä häntä miehissä saatu heräämään. ”Jumala suojelee kaikkia kristittyjä ihmisiä äkkikuolemalta”, pappi huomautti muulle seurakunnalle, kun herätystoimenpiteet eivät tepsineet.¹⁵¹

Seurakuntalaiset saattoivat kyllä paheksua juopuneiden tovereidensa sopimatonta käytöstä, mutta sopimaton käytös oli erityinen uhka papiston auktoriteetille ja tietenkin häiriöksi jumalansanan julistamiselle. Tällaista kaksijakoista suhtautumista kuvastaa esimerkiksi se, että 1709 mustasaarelaisen juopuneen kestikievarin epäystävällisen kovaääniselle veisuulle lähellä istuvat vain hymyilivät.¹⁵² Vastaavasti 1733 Vaasassa jumalanpalveluksen ajaksi kirkon pihamaalle jäänyt talollismies nauratti käytöksellään muita siellä olleita ja kirkon ikkunoista miehen toilailua seurannutta kirkkoväkeä. Mies puheli ja yritti vaihtaa hattuja pihamaalla seisoneiden kanssa ja luki väliin Uudesta testamentista evankeliumia.¹⁵³

Saarnaa pitänyttä apupappia lukuun ottamatta pyhämaalaiset pitivät 1688 hilpeänä erään miehen väntelyä ja lohkaisua: ”Oi, hyvä herra, kuinka hyvin sinä saarnaatkaan. Tosin olen tämän aiemminkin kuullut.”¹⁵⁴

Miltei samalla tavalla pilkkasi vehkalahtelaismies pappiaan 1640-luvulla, kun hän kesken saarnan tokaisi: ”Parempi olis’ ollut olla olutkrovis’ ja juoda yksi kannu olutta kuin kuulla mokomata saarnaa.”¹⁵⁵

149 MÄNTYLÄ 1969, 86.

150 KA KO Vaasa 1712, v94: 177–183.

151 KA KO Eura, Köyliö ja Säkyliä 1705, mm44: 485–487.

152 KA RO Vaasa 1710, v18: 179, 205–207, v19: 37–41, 257–262.

153 KA KO Vaasa 1733, v96: 224–227.

154 KA KO Laitila 1688, mm17: 33.

155 KA KO Vehkalahti 1642, jj3: 321.

Kepolan isäntä tuli maaliskuussa 1701 juovuksissa Köyliön kirkkoon, pani myssyn päänsä alle ja ryhtyi nukkumaan. Papin kutsuessa nuorisoa eteensä kuulusteltavaksi, isäntä ivasi käynnissä olevaa sotatilaa ja puki sanoiksi talollisten ahdistuksen. ”Nuoret ovat kylläkin menneet jo tiehensä”, millä hän viittasi siihen, että nämä olivat matkanneet sotimaan.¹⁵⁶

Kansanhuumorin teemat

Edellisen perusteella on syntynyt kuva, että kansanhuumorissa keskeisimmiksi teemoiksi nousivat – yksinkertaisten nimittelysanojen ohella – toisaalta ihmisen sukupuolisuutta koskettelevat aiheet ja toisaalta niissä näkyi laaja eurooppalainen tapa ilmaista asiat nurinkurisesti. Nämä muodostivatkin luultavasti kaskujen ja sutkausten kentästä laajimman alueen, ainakin niissä oli eniten yhteisöllisyyttä ja normeja loukkaavia piirteitä, joiden takia jouduttiin asiat selvittämään oikeudessa. Arkipäiväisen kanssakäymisen sekä järkähtämättömän ja hierarkkisen sääty-yhteiskunnan huvittavien piirteiden ohella huumoria etsittiin muualtakin. 1500–1800-luvun ihmisten elämässä maallisen hallinnon ja elämän lisäksi uskonnolla, raamatullisilla teksteillä, pappien saarnoilla ja kristillisillä opetuksilla oli hyvin keskeinen asema.¹⁵⁷ Siksipä kolmas suurempi huumorin teema kumpusikin juuri Raamatusta, kirkosta ja sen opetuksista.

Uskontoon liittyvä vitsailu kuului luontevasti papiston käyttämään humoristiseen puheeseen ja tapaili parodiaa. Niinpä esimerkiksi Multialla 1840-luvun alussa sikäläinen jo alkoholisoitunut kappalainen ei malttanut odotella lukkarin pitämien kinkereiden loppumista ja selvitä humalastaan vaan astui kinkeritupaan väen järkytykseksi ja huvitukseksi paitasillaan, istui penkille ja alkoi laulaa vieraskielisesti. Kun vieressä istunut talollismies kysyi laulun sisällöstä ja merkityksestä, vastasi kappalainen, että kyseessä oli heprealainen laulu, taputti kysyjää päähän ja naljaili, että tämä tulisi kastaa pakanaksi.¹⁵⁸

Kalannin kirkossa vuonna 1702 talollinen oli juovuksissa ja puhui koväänisesti katekismussaarnan aikana. Hän oli pahastunut, kun ei ollut päässyt eräisiin häihin. Tovin nukuttuaan hän heräsi. ”Herra ei saarnaa nyt ihmisestä vaan hyvästä paimenesta”, hän herättyään tokaisi.¹⁵⁹

156 KA KO EURA, KÖYLIÖ JA SÄKYTÄ 1701, M M 37: 371–374.

157 Katso esimerkiksi Sinnemäki 1933.

158 Kohonen 2000, 36.

159 KA KO Uusikirkko ja Uusikaupunki 1702, mm40: 444–450.

Vanha 84-vuotias taivassalolainen talollinen kirvoitti vierustovereidensa huulilta hymyn, kun hän humalassa ollessaan ja papin mainitessa joulukuisessa saarnassaan 1729 Herodeksen nimen huokasi syvään. ”Se oli koira!” hän jatkoi huokaistuaan.¹⁶⁰

Rahvas saattoi suhtautua hyvinkin humoristisesti ja halventavasti Raamatun opetuksiin ja teksteihin sekä erityisesti niiden kuulustelemiseen, mikä asemoituu laajemmin menneisyyden ihmisten arjen ja pyhän väliseen ristiriitaan,¹⁶¹ kuten edellä on käynyt ilmi. Kurun kirkossa lautamies Jaakko Yrjönpoika Siikalahdi oli juovuksissa uudenvuodenpäivän jumalanpalveluksessa 1701. Mies oli jo kirkonmällä kirkunut ja huutanut sekä sittemmin kirkossa muiden mennessä ehtoolliselle veisannut kovalla äänellä koomisesti väänneleensä virttä: ”Jeesus armon aitta, Jeesus kaik’ hyvin laitta.”¹⁶²

Siikalahden veisaama virsi ei varsinaisesti ollut ehtoollisvirsi. Vuoden 1701 vanhassa virsikirjassa se luettiin osaksi kristillistä elämää ohjaavia lauluja, joten se soveltui kotijumalanpalveluksessa mainiosti kiitosvirreksi ruoalle asettauduttaessa; näin sen humoristinen esitysyhteyskin tulee ymmärrettäväksi.¹⁶³ Tapaus on yhdistettävissä hämeenkyröläisen isännän kirkkoon saapumiseen. Astuessaan sisään hän tervehti seurakuntalaisia: ”Jeesus anna tänne hyvää huomenta!”¹⁶⁴

Hinnerjoella adventtisunnuntaina 1737 lukkari, kuudennusmies ja talollinen olivat menneet ojentamaan usein rauhattomana, juopuneena ja metelöivänä esiintynyttä talollisen vaimoa. Perille saavuttuaan päätti lukkari kuulustella päihtyneeltä naiselta opetusmielessä päivästä, jolloin

160 KA KO TAIVASSAIO JA INTÖ 1729, M M 58: 48–50.

161 Bahtin 2002, 19–20, 68.

162 KA KO Ruovesi ja Keuruu 1701, nn17: 166.

163 1600-luvun lopun jumalanpalveluksessa mainittua virttä ei mainita ehtoollisen yhteydessä eikä sitä ehdotettu loppuvirreksi. Tuskin sitä on ehtoollisen yhteyteen tarkoitettukaan. Vanhan virsikirjan versiossa ei myöskään esiinny sanaa kaikki, vaan siellä kyseinen kohta etenee ”Jeesus armon aitta, Jeesus hyvin laitta”. Mainittu arkki virsi liitettiin luultavasti Gezeliuksen virsikirjaan vuoden 1685 tietämissä. Virren, jota on pidetty keskikertaisena, laatijaa ei tunneta, mutta sen taustaksi on epäilty keskiaikaista Jeesus-mystiikkaa sisältänyttä Lauritsa Iisakinpojan latinasta kääntämää laulua ”Jesuxen muisto iloinen”, jossa kymmenes säe kuuluu ”Jeesus ombi armon aitta”. Koska virrestä ”Jeesus armon aitta” puuttuu kokonaan mystiikka ja koska sen sisältö on paremminkin viileän kuivakiskoinen, voisi sen yhdistää osuvasti Jaakko Finnon ”Kijtoswirsi rualle mennessä” eli ”Kaikkein luontokappalten silmät”, joka etenee ”Coskas runsan kätes auat, Joca on caicken hyuydhen aitta/ Nijn sä iaat meil monet lahiat, Ettei taidha yxikän laitta.” Sopivasti ruokapöytään menemiseen viittaa myös mainitun virren kohta ”Jeesus minull’ ruan antaa, Jeesus kaikk’ tarpeet kantaa.” Katso Jaakko Finnon virsikirja, 333–335; Vanha virsikirja, 324–325; Kurvinen 1941, 97–100; Rimpiläinen 1980, 43–51.

164 Nallinmaa-Luoto 1983, 598.

Vapahtaja Jeesus Kristus tuli Jerusalemiin ihmissuvun pelastukseksi aasil-la ratsastaen, mitä aihetta samaisen päivän saarna oli käsitelty.

”Aasi makaa tuolla sudenkuopassa”, nainen vastasi. Kuoppaan tosiaan oli kuljetettu naisen vahingoittunut hevonen. Joulukuun aikana naisen puheet olivat käyneet alati levottomammiksi ja hän olikin pilkannut ja uhkaillut naapureitaan. Yhden hän oli käskenyt painua helvettiin lisäen, että sinne päästyään piru kyllä käy noutamassa miehen perilliset. Toisille hän oli sanonut, että piru omistaa heidät ja hallitsee heitä. Hän oli myös luvannut hukuttautua, koska saatanan enkeli oli häntä lähempänä kuin Jumalan enkeli. Oikeudessakaan nainen ei malttanut käyttäytyä siveel-lisesti saati sitten pitää suutaan kiinni. ”Piru periköön tällaisen oikeuden!” hän huuteli ehdittyään hankkiutua sikahumalaan käräjien kestäessä.¹⁶⁵

Raamatulliseen aiheeseen pohjautui myös kahden kivennapalaisen tappelijan sananvaihto paikallisessa krouvissa 1698. ”Katsopa, miten Ristu-kurittaa lapsiaan”, toinen kerskui tappelua seuraavalle miehelle. ”Kat-so nyt Risto, miten Juutas löi minua. Ei sinusta ole toveriksi, koskapa sinä et minua avita”, vastasi toinen samalla mitalla.¹⁶⁶ Nujakoidessaankin – eh-kä juuri silloin – menneisyyden ihminen tuotti sukkela ja monimielistä tilanteeseen käynyttä huumoria.

Sovelias huumori koostui samoista teemoista kuin sopimatonkin, kas-kujen esittäminen tosin edellytti oikeaa ympäristöä. Uskonnollisissakin asioissa voitiin hymyillä ja esittää huvittavia arvoituksia: ”Missä Jumala on silloin, kun Hän ei ole maanpäällä tai taivaassa?” Tämänkaltaisessa tapauksessa riippui vastauksesta ja läsnäolijoista, tuliko kysymyksestä huumorin sijasta jumalanpilkkaa.¹⁶⁷

Miehinen kiusoittelu, että toinen oli kiusoittelijaa pienikokoisempi tai nuorempi, ei suinkaan ollut loukkaavaa pilkkaa. Mutta kun näistä asioista mainittiin jumalanpalveluksen aikana, puhe muuttui rikokseksi. Hauskat juomaveisut, pilailulaulut, narrimainen käytös ja asioiden kääntäminen nurinkurisiksi olivat nekin kansanhuumorissa kelvollisia aiheita, mikäli niissä ei naurettu paikalla oleville tai halvennettu läsnä olevaa väkeä. Pi-kemmin juomingeissa joku muiden pyynnöstä kernaasti pelehti ja lauloi, kun ei pilkannut ketään, tai jos pilkkasikin niin ensisijassa itseään.

165 KA KO EURAJOKI, LAPPI, LUVIA, HINNEBJOKI JA RAUM A 1738, M M 67: 46–51.

166 KA KO Kivennapa 1698, j34: 194.

167 Vilkuna K H J 1996d, 237.

Murtuma yhteiskunnallisessa sietokyvyssä

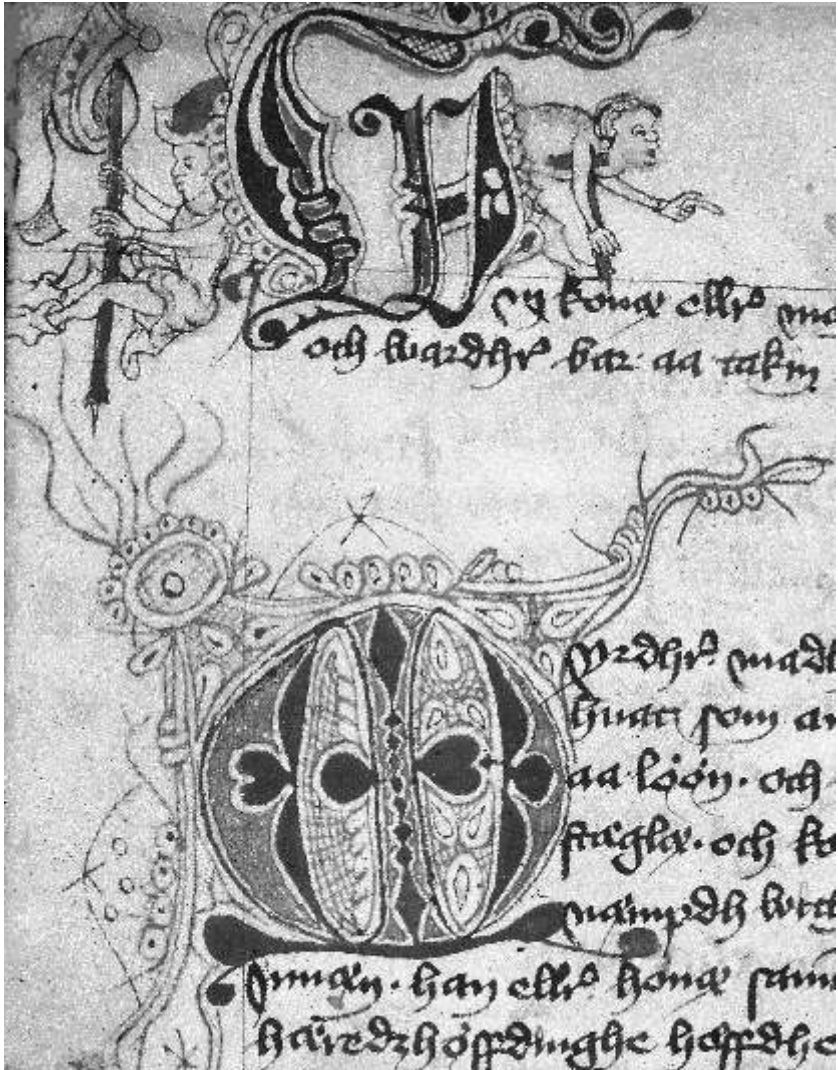
Murroksen pitkä aika

Länsimaisessa kulttuurissa erilaisuuden hyväksyminen on yksinkertaisesti edellyttänyt asteittaista luopumista suvaitsemattomuudesta. Yhteisöt ja yhteiskunnat kävivät läpi useita eriaikaisia ja erilaisiin ihmisryhmiin kohdistuvia prosesseja milloin suvaitsevaisuuden, milloin suvaitsemattomuuden suuntaan. Prosessit heijastivat käsityksiä ihmisten keskinäisen kanssakäymisen muodoista, itsensä ja toisten ihmisten välisten suhteiden mieltämisestä ja arvostamisesta sekä yleensä inhimillisestä suhtautumisesta ympäristöön.¹

Kaikkine varauksineen on keskiajalta 1800-luvulle länsimaisessa kulttuurissa ja täkäläisessä yhteiskunnassa havaittavissa ajautumista suvaitsevaisuuden suuntaan erityisesti, kun tarkastellaan tavallisten (so. terveinä pidettyjen ja järjestelmään mukautuneiden) ihmisten ja erilaisiksi leimattujen (vammaiset, sairaat, psyykkisesti tasapainottamat) välisiä suhteita. Tämä ei silti tarkoita, että 1800-luvun ihminen olisi suhtautunut erilaisuuteen välttämättä myönteisesti ja suvaitsevaisesti. Kernaammin voisi sanoa, että hänen sietokykynsä oli kasvanut. Muutamat perinteisiä käsityksiä murtaneet, sinällään arkipäiväiset ja melko huomaamattomat, mutta sittenkin syvästi ihmiskuvaan vaikuttaneet tekijät muokkasivat tuota yhteiskunnallista sietokykyä. Murtumakohdista keskeisimmät näyttäisivät sijoittuvan 1700-luvun jälki- ja 1800-luvun alkupuoliskolle. Tässä prosessissa jos missä ajattelua ja mentaliteettia muovaaviksi tekijöiksi nousivat tutustuminen ja sittemmin tottuminen marginaaliryhmien olemassaoloon sekä marginaaliryhmiä edustavien olemukseen. Tuloksena oli esimerkiksi se, että toisella ja yhteisön normaaleja sääntöjä rikkovalla tavalla ajattelevasta ja käyttäytyvästä oli tullut peräti mielenvikaisen hullun sijasta siedettävissä oleva kylähullu, joka piirteineen oli kyläyhteisölle samanaikaisesti hämmäntävä ja välttämätön.²

1 EILAS 1989; EILAS 1991; JARRICK 1985; EILAS & DUNNING 1986; VIHKUNA K H J 1996B–D.

2 Esimerkiksi Laaksonen – Piela – Lahti (toim.) 1989; Kuusi 1993; Rantala 2003; Saarinen 2003.

KUVA 11. Keskiajan vaivainen (Codex Aboensis, 188).

Perhe- ja sukurajat ylittävää yhteiskunnallista vastuuta marginaaliryhmistä oli jouduttu ottamaan varsinkin 1700-luvun lopulta lähtien; siten oli myös jossain määrin totuttauduttu erilaisuuteen. Vaivaisten ylläpitoa varten 1700-luvulla rakennettu holhousjärjestelmä piti eri tavoin vaivaiset ihmiset näkyvillä. Tyypillisimpiä vaivaisia olivat vanhusten ohella kaatumatautiset, jotka edellisinä vuosisatoina olivat kantaneet muusaan ylen pelottavaa paholaisen merkkiä. Tottuminen kaatumatautisiin ja havainto, että tautia sairastaneet saattoivat tulla toimeen omillaan ja

selvitä siten kohtalaisen hyvin yhteiskunnassa, johtivat siihen, että kaa-
tumatautiin alettiin suhtautua 1700-luvun kuluessa vain vähän henkisiin
ominaisuuksiin vaikuttaneena tekijänä. Velvollisuus vaivaishuoneiden ja
ruotuvaivaisjärjestelmän perustamiseen toi itsestään huolehtimaan kyke-
nemättömät rujot raajarikot ja vammaiset osaksi pitäjäyhteisöä ja vieläpä
keskeiseksi osaksi. Niissä pitäjissä, joihin vaivaishuone rakennettiin tai
joissa kivulloiset hätätilassa sijoitettiin pitäjäntupaan, raajarikot ja tautien
runtelemat ihmiset sijoitettiin kaikkien nähtävälle keskelle kirkonkylää.³
Tuskin on väärin väittää, että suomalaisen kirkonkylän tunnusmerkkinä
oli aina 1900-luvulle saakka se, että kirkonkylää ja sen raittia hallitsivat
kirkko, pappila ja kruununaitta, joita täydensivät virasto, kaupat sekä vai-
vaistalo houruinhuoneineen.

Samat runnellut, jalkapuolet ja kumaraiset ihmiset katselivat 1800-lu-
vulla kädet anovasti ojennettuina myös miltei jokaista länsisuomalaista
jumalanpalvelukseen menijää. Varhaisimmat 1600–1700-luvun vaivais-
ukot, jotka jatkoivat vaivaistukkien perinnettä, muistuttivat luultavasti
enimmäkseen Hauhon Bartimeuksen tai Särkisaloon Kirkon Jussin kal-
taisia rumia miehiä. Bartimeus oli kurja, kumarainen, rujo ja väärähar-
teinen ja Kirkon Jussi eli Lasarus lannevaatteeseen puettu kauttaaltaan
märkäpaiseinen mies. Myöhemmät vaivaisukot olivat etupäässä tautien
ja sotien runtelemia jalka- tai käsipuolia, mutta joukkoon mahtui muu-
tama kyssäniskainen tai muutoin rujo äijä.⁴

Suvaitsevaisuuden muutoksessa oli keskeinen asemansa myös luon-
nontieteellisen tutkimuksen edistymisellä ja sen muovautumisella valis-
tuksen ajan julkiseksi porvarilliseksi kulttuuriksi. Kuriositeetti- ja kabi-
nettiperinteeseen pohjautuvana ja liittyvänä 1700-luvun puolimaista aina
1800-luvulle saakka koko läntisen kulttuurialueen läpäisi ennenkuulu-
maton kiinnostus poikkeavuuksiin, erilaisuuteen ja omituisuuksiin. Se
osaltaan murskasi vanhan pienpainatteiden maailman, jossa yhteisöä
kohdanneet merkilliset tapahtumat sijoitettiin kaaoksen ja kosmoksen
väliselle akselille Jumalan yhteyteen ja jossa talonpoikaisen yhtenäiskult-
tuurin säätelemät rajat ulkoisella olemuksellaan tai käytöksellään rikko-
nut ihminen oli Jumalan vihan ilmentymä.⁵

3 HEISPONG – LÖFGREN 1972; PUIM A 1985; JARRICK – SÖDERBERG (RED.) 1994; EILOIA 1999; ROIKO-
JOKELA 2006.

4 Leppo 1967; Santaholma 2001.

5 Esimerkiksi Laurila 1951; Laurila 1956; Rapola 1960, 120–121; Hjorth Rasmussen 1969; Hjorth
Rasmussen 1971; Aubrey 1993, 75–91; Haikala 1996; Ihalainen 1996; Eilola 1999; Kaartinen
2006, 235–248.

Kiinnostuminen erikoisuuksista

Turun linnassa 1700-luvun alun vuosina vankina virunut ja itseään tärkeänä profeettana pitänyt Pietari Schäfer merkitsi päiväkirjaansa kaiken kuulemansa merkillisyyden, oudot sääilmiöt, murhat ja tapot sekä tiedon Ruotsissa vuosien ajan paastonneesta tyttösestä. Nämä kaikki hän tavalla tai toisella yhdisti Jumalaan, joka oli kääntänyt kasvonsa pois maan päältä ja joka valmisteli ihmisiä lopulliseen hävitykseen. Vaikka Schäferin profeettalliset ajatukset koetettiin torjua leimaamalla hänet mielenvikaiseksi, useimmat aikalaiset jakoivat hänen näkemyksensä; kirjoitettiinpa jopa aviiseissa juuri tuosta samasta skoonelaisesta seitsemän vuoden ajan paastonneesta Ester Jönsdotterista jumalisena oikkuna.⁶ Jumalan merkki ilmeni myös muualla arkipäiväisessä kanssakäymisessä. 1500–1700-luvun ihminen tunsikin kunniansa loukatun, milloin toinen haukkui häntä saatanaan luomaksi kuvatuksi ja kuvajaiseksi. Tällöinhän irvileuka viittasi pääasiassa irvokkaaseen ulkomuotoon, jonka itse paholainen oli saanut aikaan.⁷ Kuvia ja kuvauksia paholaisesta oli joka tapauksessa riittämiin; piru oli enimmäkseen karvainen, sorkallinen ja mahdollisesti hännällinen olento.⁸

Kun vielä 1500–1600-luvun yhteiskunnassa enimpää tavallisuudesta poikkeavia asioita vierastettiin, pelättiin ja pidettiin tavallista elämämenoa tahraavana saastana, 1700-luvun kuluessa näitä samaisia omituisuuksia kohtaan tunnettiin vetoa. Aiemmin selittämätöntä oli voitu pitää itsensä paholaisen aikaansaamana noituutena, kun taas myöhemmin valistuksen aikakaudella selittämätön ja siihen liittyvä taikauskoisuus näytettyivät suorastaan kiinnostavina ja hyväksyttävänäkin.⁹

Niinpä varhaisimmassa suomenkielisessä aikakausjulkaisussa oli erikseen varattu tila merkillisille tapahtumille ja kummajaisille ihmisille. Muutos Anders Lizeliuksen 1775–1776 toimittamien *Suomenkielisten Tieto-Sanomien* ja Pietari Schäferin vuosien 1707–1714 päiväkirjamerkintöjen välillä on ilmeinen. Lizeliukselle sodat, epidemiat, maanjäristykset, tulivuorenpurkaukset ja tulipalot olivat vain *'Uusia Sanomita'* -osastossa kertomisen arvoisia ja virkanimityksiin verrattavia tapahtumia, eivät enää Jumalan lähettämiä maailmanlopun enteitä. Osastossa oli maaliskuussa

6 PETIER HENRIKINPOIKA SCHÄFERIN PÄIVÄKIRJAT

7 Esimerkiksi KA KO Eura, Köyliö ja Säkylä 22.–27.9.1736, mm65: 356–357; Ganander 1997, 'kuwatus'.

8 Lamberg 1998; Klemettinen 1997a; Klemettinen 1997b.

9 Heikkinen 1969; Heikkinen 1971.

1776 lyhyt tiedonanto, että ”ulkomailla on yksi vaimoihminen, joka puhuu ilman kieltä, kurkun, suulaen, hampaiden, leukapäiden, huulien ja sieraimien avulla” ja elokuussa 1776 uutinen, jonka mukaan ”Hampurin kaupungissa Saksanmaalla yksi syntymäkuuro ja mykkä ihminen vireän ja erinomaisen ylösajattelun harjoituksella on saatettu ymmärtämään kristillisyyden oppi, minkä hän ymmärrettävästi on antanut tietää ja sen tähden myös päässyt ehtoolliselle.”¹⁰ Runsaassa viidessäkymmenessä vuodessa oli Jumalan merkitsemä ja pelottava olento muuttunut kaikkien äimisteltäväksi kummajaiseksi – mutta merkittävää kyllä sangen myönteisessä hengessä mainituksi sellaiseksi. 1700–1800-luvun sanakirjoihin putkahtaneina käsitteinä kumma, kummallinen, kummastuttava ja siten myös kummajainen merkitsivät poikkeuksellista, merkillepantavaa ja kiinnostavaa, eivät pelottavaa, iljettävää ja kammoksuttavaa.

Varhemmassa yhteiskunnassa erilaisuus ja poikkeavuus käytännössä piilotettiin: eri tavalla ajatelleet hullut sekä ulkonäöltään poikkeavat, kehitysvammaiset ja tartuntatauiset toimitettiin kernaasti pois ihmisten näköpiiristä suljettuihin laitoksiin pilaamasta tervettä ilmaa. 1700-luvun puolimaissa samankaltaiset ilmiöt kiihottivat sivistyneistöä, tiedemiehiä, hoviväkeä, kaupunkiporvaristoa ja jopa maaseudun tietämättömänä pidettyä rahvasta tutkimaan ja miettimään poikkeavuuksia.¹¹ Kristillinen tapa tosin teki poikkeavina syntyneistä yhteisen seurakunnan jäseniä ja siten kastettuina ihmisiä. Niinpä esimerkiksi kummajaiset, kuten hiitolalainen poika, jonka nenä ja suu muodostivat yhden aukon, kastettiin vuonna 1693, joroislaiset vatsasta yhteen kasvaneet kaksoset 1708 ja Naantalissa 1675 kerjäläisnaisen Yrjö-poika, jonka oikeassa kädessä oli vain kaksi sormea ja vasen käsi muistutti käärmeen pyrstöä. Tietoa epämuodostuneena syntyneestä pidettiin vielä niin salattavana yksityisasiana, että esimerkiksi Pietari Schäfer ei tiennyt Joroisten kaksosista ja että ainoastaan hiitolalaispojan syntymä merkittiin seurakunnan erikoislaatuisia tapahtumia käsittelevään asiakirjaan muistutukseksi jälkipolville.¹²

Osuvasti periaatteessa läntisestä porvarillisesta julkisuudesta etäällä olevaa kehitystä heijastelee 1750-luvulla Suomen puolelta Turun hovioikeudesta kuninkaalliselle majesteetille osoitettu kirjelmä, johon oli koottu *’Muistutuksia Turun, Pohjanmaan sekä Savon ja Kymenkartanon lääneis-*

10 LIZEIUS, SUOM ENKIEISET TIETO-SANOMAT, 46, 127. KATSO MYÖS SAIM I – LAAKSO 2005, 20–36.

11 Foucault 1973; Foucault (ed.) 1982; Habermas 1984; Kochanek 1997; Tort 1980; Vilkkuna K H J 1996d; Nygård 1998.

12 Naantalien kastettujen luettelo 1.4.1675; Lempiäinen 1965, 20. Katso myös Varnild 1971, 244–245.

tä'. Näissä muistiinpanoissa tai huomioissa esiteltiin sellaisia tapauksia, joissa vain muutamaa vuosikymmentä aikaisemmin olisi toimittu toisin. Tuolloinkin kutakin yksittäistä tapausta oli käsitelty pitäjänkokouksissa ja varsinkin käräjillä, mutta nyt kokouksissa ei ollut päädyttykään eristämään poikkeavaa jäsentä yhteisön ulkopuolelle – oikeastaan ei tiedetty, mitä edes tehdä. Näillä kerroilla yhteisö oli tarkkaillut poikkeavaa jäsentään kiinnostuneena, ja mielenkiinto erikoisuuteen oli siksi voimakasta, että loppujen lopuksi oli päätetty tiedottaa asiasta hovioikeudelle, joka puolestaan oli ymmärtänyt tapausten laajemman luonteen. Hovioikeudessa käsiteltiin, että kyse oli tapauksista, joista Tukholman hovissakin voitiin kiihtymyksellä ja poikkeavuuksiin viehättyneinä keskustella. Toiset tapauksista liittyivät fysiologiaan, toiset psykologiaan.

Ensinnä mainitut ovat yhdistettävissä samanaikaiseen kaupunkikulttuurin kiinnostukseen ulkonäöltään ja ruumiinrakenteeltaan poikkeaviin ihmisiin – heihin, joita etenkin Pohjois-Amerikassa ja Englannissa ryhdyttiin näihin aikoihin näyttämään maksusta tavallisille ihmisille. Veteissä muuan 56-vuotias leskinainen oli muuttunut kasvoiltaan omituisiksi: ”Hänen kumpikin sieraimensa oli kasvanut joidenkin vuosien ajan. Ensin toinen ja sitten toinen oli kasvanut niin, että nenä oli muovautunut paksuksi ja teräväksi kalvoksi taikka rustoksi.” Tämä oli johtanut asiaa tutkineen papin ja maavälskärin näkemyksen ja naisen oman kertoman mukaan siihen, että hengittäminen nenän kautta oli käynyt mahdottomaksi ja nainen kärsi sietämättömästä päänsärystä.¹³ Nainen oli herättänyt ihmetystä ja häntä oli käyty katsomassa kauempaakin ilman, että olisi pelätty tartuntaa. Naisen sairaus ei viitannut kammoksuttavaan pitaaliin eikä naista tarvinnut lähettää hospitaaliin, ja siksi asia olikin kiinnostava. Kun oli havaittu, että leskinaisen sairaus ei ollut luonteeltaan tarttuvaa, ihmiset kävivät tyydyttämässä tiedonhaluaan. Vaikka naisen olemus herätti kenties hirvitystä – tai juuri siksi –, kiinnostus erilaisuuteen voitiin, eikä naista eristetty pelottavana ja saastaisena yhteisön ulkopuolelle. Samankaltaisia kurjia ja kaameannäköisiä vaivaisia oli siellä täällä Suomessa. Jämsän seudulla merkittiin 1789 ruotivaivaiseksi mies, jolta syöpä oli vienyt toisen korvan ja kalvanut posken niin ohueksi, että hampaat näkyivät ihon läpi.¹⁴ Miestä oli kammottavasta ulkonäöstä huolimatta siedettävä yhteisön vastuulle jääneenä ihmisenä.

13 RA TURUN HOVIOIKEUDEN KIRJEET KUNINKAALISELLE M AJESTEEITILLE 3A. MUISTUTUKSIA POHJANMAAN LÄÄNISTÄ.

14 Kuusanmäki 1965, 545.

Toisenlainen omituinen, ihmisen fysiologiseen olemukseen perehtymättömälle rahvaalle ja siihen paraikaa perehtyvälle sivistyneistölle viittaava tapaus oli esillä Oriveden rovastikunnassa. Siellä muuan vaimoihminen oli pitäjäläisten tietämän mukaan kuljeskellut ympäriinsä vähäinen omaisuutensa, kuivattuja kehäkukkien lehtiä, pieni saippua, kynttilänjalka ja vuodekerta kainalossaan kokonaisen vuoden ajan ja uskotellut tekevänsä lasta. Yhteisöä uhkaavana mielipuolena naista ei pidetty – ei oikeastaan edes kylähulluna –, eikä häntä siksi lähetetty hullujenhuoneeseen. Lopulta hänet kuitenkin otettiin kiinni ja silloin hän synnytti ”kuolleen ja mädäntyneen sikiön”.¹⁵ Niin outo kummajainen nainen oli ja etenkin tuo pitkä raskaus selittämätön ilmiö, että tapausta piti tutkia yhteisissä kokouksissa ja vielä tiedottaa tapauksesta kummallisuuksista kiinnostunutta sivistyneistöä.

Uudenlainen kiinnostus ihmisen selittämättömiin psyykkisiin prosesseihin ilmenee puolestaan siitä, miten ahvenanmaalaiset hämmentyivät, kun eräs finströmiläinen vanha merimies – oltuaan kuudetta vuotta mieletön ja mykkä – yhtäkkiä joulun alla 1751 olikin ryhtynyt kertoilemaan entisajoista. Papin tutkimus osoitti paitsi sen, että miehen muisti oli terävä kuin kerkeimmällä nuorisolla, hänen ymmärryksensä ylsi sille tasolle, jota rahvaalta voitiin parhaimmillaankin vaatia; hän siis tunsi kristinuskon opinkappaleet.¹⁶ Tämä oli ristiriidassa sen yleisen käsityksen kanssa, että vanhukset ja vallankin rahvaanmiehet ja -naiset ikääntyessään muuttuivat jälleen lapsiksi, heidän mielensä heikkeni ja voimansa ehtyivät.¹⁷ Mutta tässä ajattelussa menneisyyden ihmisille tuntemattomat ja selittämättömät asiat, kuten dementia tai muut senkaltaiset ilmiöt, näyttäytyivät mielenkiintoa herättäneinä ihmismielen liikkeinä. Nimenomaan yhtäkkinen muutos miehessä vaikutti kiintoisalta ja paikallisyhteisölle tuiki tuntemattomalta ilmiöltä. Psykkisen poikkeavuuden ollessa kyseessä edistyi 1800-luvulle tultaessa jo siihen pisteeseen, että pahimmatkin raivohullut pyrittiin pitämään mahdollisimman pitkään kotihoidossa – kenties köysiin sidottuina –, jottei heitä olisi tarvinnut lähettää kalliiseen hospitaalihoitoon. Kehitys oli omiaan tasoittamaan tietä myönteisemmälle kylähulluudelle ja tietynasteiselle mielenvikaisuuden hyväksymiselle.

Poikkeavuutta ei kuitenkaan Ruotsissa ja Suomessa (pois lukien Tukholma) vielä 1700-luvun kuluessa tuotu julkisuuteen sellaisella kiihkolla

15 RA HOVIOIKEUDET KIRJEET KUNINKAALLISELLE MAJESTEETILLE 3A. MUISTUTUKSIA TURUN LÄÄNISTÄ.

16 RA Hovioikeudet kirjeet kuninkaalliselle majesteetille 3A. Muistutuksia Turun läänistä.

17 Bringéus 1981, 68–69.

kuin läntisessä Euroopassa. Täkäläisten, pelottavien ja kammoksuttujen kehitysvammaisten, samoin kuin kehoa runtelevista sairauksistakin kärsineiden osana oli edelleen monesti joutuminen hospitaaleihin. Heitä pidettiin vielä niin iljettävänä, ettei heitä tohdittu katsella kotikulmilla. He olivat kaikkeen tottuneille hospitaalien viranomaisillekin sen kaltaisia kummajaisia, että nämä kirjoittivat heistä sisällyttämällä kertomuksiin omia säälin- ja kuvotuksensekaisia tuntemuksia.

Siksi edellä kuvattu kliininen käsittelytapa pysyi toisinaan vieraana. Niinpä esimerkiksi Kruunupyyn hospitaalin esimies kirjoitti yhdestä hoidokistaan, liki 60-vuotiaasta ja tarttuvaa tautia sairastaneesta naisesta, että ”tätä kurjaa ihmistä ei kukaan voinut katsoa ilman hirvitystä, koska hänen kasvonsa, kätensä ja käsivartensa olivat kauttaaltaan syöpyneet”.¹⁸ Havaitessaan vakavia muutoksia naisen ulkoisessa olemuksessa kyläläiset olivat epäilleet niiden syyksi tarttuvaa tautia ja eristäneet nopeasti naisen yhteisön ulkopuolelle. Pian viranomaiset totesivat asiantilan ja määrittivät sairauden niin ikään tarttuvaksi, joten nainen toimitettiin hospitaaliin; pikaista eristämistä edisti se tosiasia, että nainen oli kruunupyyläinen. Sietokyvyllä oli rajansa, eivätkä tavalliset ihmiset päässeet sietokykyään kasvattamaan tällaisissa kehoa kalvaneissa ja tarttuviksi luonnehdituissa taudeissa.

Poikkeavuuden sietäminen

Erilaisuuden sietokyvyn muutos ilmenee myös siinä, että nimittelyssä viittaaminen mielenheikkouteen tai mielenvikaisuuteen oli hyväksyttävämpää kuin viittaaminen poikkeaviin fyysisiin ominaisuuksiin. Hulluksi, vähämieliseksi tai puolipäiseksi haukkumista tosin pidettiin ilkeämielisyytenä ja siten sopimattomana, mutta rujosta vartalosta ei sopinut mainita halaistua sanaa. Esimerkiksi 1600-luvun lopulla leukaileminen toisen ihmisen ruumiinvammalla miellettiin samanarvoiseksi kuin kunnianloukkaus. Käräjillä nimenomaan todettiin, että pahansuopa huomautus erään piian rammasta jalasta muodossa ”paha sorkka” oli tuomittava rikos.¹⁹

Sikäli tämä sopii yhteen sivilisaatioprosessin kanssa, että 1700-luvun jälkipuolen soveliaassa puheessa ruumiillisuutta ei saanut missään muodossa käsitellä, jos kohta ruumiinvamma voitiin liittää ihmisen nimeen

18 RA MAÄHERROJEN KIRJEET KUNINKAAILISELLE M AJESTEEIIIIE. POHJANM AA 14. VAASA 24.5.1744.

19 KA KO Ruovesi 19.–21.10.1681, ll6/1681: 361–363.

muodossa (Puujalka-Jooseppi, Kädetön Tuomas, Kädetön Maria) yhtä hyvin kuin talon tai paikkakunnan nimi (Raahen Lauri, Koipin Antti). Ylämainitut kädetömät olivat toisenlaisia kuin itävaltalainen Anton Pohl, joka esiintyi Suomessa 1828, söi ja joi jaloillaan sekä teki kortti- ja lantitemppuja. Kaikki ruumiiseen ja ruumiintoimintoihin liittyvä puhe oli vähintään rahvaanomaista, mutta todellisuudessa rahvaallekin sopimaton. Tuon puheen vapautuminen samoin kuin puhuminen fyysisestä vajavaisuudesta humoristisesti sijoittuvat pääasiassa seuraavalle vuosikaudalle. Vastaavasti englantilaiset saattoivat 1700-luvun puolimaissa irvailla samanaikaisesti sekä fyysisistä että psyykkisistä ominaisuuksista ketä hyvänsä.²⁰

Brittiläiselle ja angloamerikkalaiselle kulttuurille tunnusomainen kummajaisten esittäminen maksavalle yleisölle jäi täkäläisessä ympäristössä rajalliseksi ilmiöksi, mutta tässä on huomattava, että kiinnostus vammaisiin ja poikkeaviin oli leimallista sivistyneistölle ja lääketieteelle jo 1600–1700-luvulla.²¹

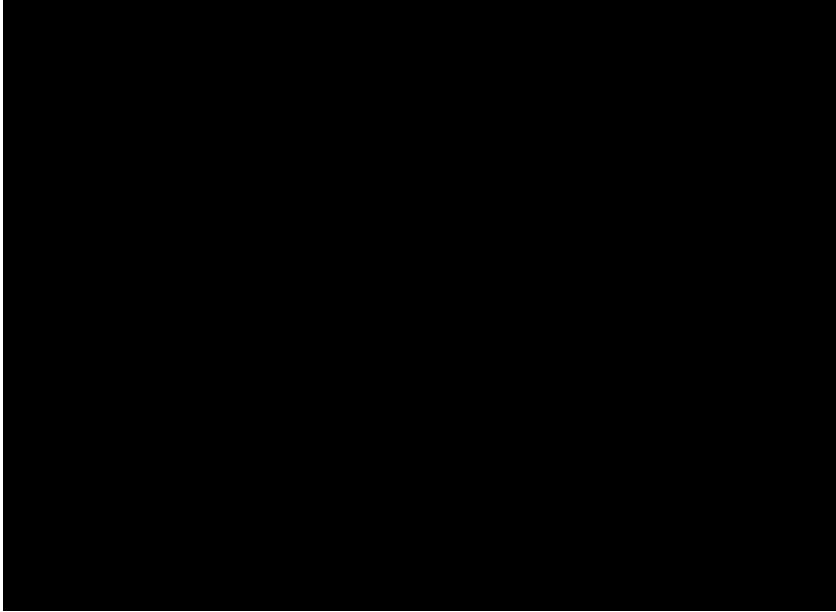
Rahankerääjien mukana kiertävät lyhytkasvuiset eli kääpiöt tulivat osaksi julkista kulttuuria 1800-luvun alkupuolella – tällöinkin vasta osaksi kaupunkikulttuuria, kun kääpiöitä oli käyty läntisessä Euroopassa hämmästelemässä vuosikymmeniä aikaisemmin. Nämä kääpiöt esiintyivät suurkaupunkien varakkaimmalle porvaristolle ja säätyläistölle sekä tietysti vierailivat hoveissa: kuuluivathan kääpiöt hoviväkeen jo ammin, kuten Turun linnassa Juhana herttuan ja Katarina Jagellonian aikana 1550-luvun lopulla. Katarina toi muassaan neljä kääpiötä, Mariekin, Siemionekin, Dorotean ja Barbaran, joiden tehtävänä oli huvittaa vieraita juhlissa. Ulkomuodon ja koon vuoksi jälkimmäisiä kutsuttiin yleensä pienille lapsille varatuilla hellittelynimillä Doskaksi ja Baskaksi.²²

Suomeen näytteille asetetuista kääpiöistä ensimmäinen tieto on kesältä 1818, jolloin Turkuun ja Helsinkiin laivattiin kolmehenkinen italialainen kääpiöperhe. Kaksi naista ja nuori mies tanssivat tamburiinin tahdissa ja puhuivat säätyläisvieraiden ällistykseksi useita kieliä, ja heidän esityksestään liikenä varoja myös taannoin perustetulle vaivais- ja työhuonerahastolle. Ensimmäisten kääpiöiden käynti herätti ihastusta ja innostusta, mutta sen sijaan 1850-luvulla kolmen kääpiön vierailua ja

20 RA MAÄHERROJEN KIRJEET KUNINKAÄÄPIISELLE MAJESTÄTEITILLE. POHJANMAA 14. VAASA 24.5.1744; FINLANDS ALLMÄNNA TIDNING 11.3.1828; JOKIPII 1959, 291; HIRN 1986, 127–129; HAWLAY 1998, 31–49; VIIKUNA K H J 2000.

21 Esimerkiksi Lindroth 1981, 153–154.

22 Gardberg 1986, 85; Hirn 1986, 103–107; Carmeli 1992, 69–80; Pemmer 1968, 265–270.

KUVA 12. Kummajaisia Johannes Amos Comeniuksen teoksessa *Orbis Sensualium Pictus* (1689, 90).

esitystä moitittiin lehdistössä. *Morganbladetissa* kirjoitettiin, että näytös oli kaikitenkin kiinnostava, mutta todellisuudessa se oli hyvin irvokas ja luotaantyöntävä sekä häpeällinen. Niinpä lehdessä ihmeteltiin, miksi heikompien ja kurjempien ihmisten hyväksikäyttö oli ylipäätään sallittua. Tällaisten vammaisten ihmisten näyttäminen herätti enemmän sääliä kuin taitavaksi osoittautuneen kädettömän miehen esiintyminen, josta kerrottiin lehdessä ylevästi. Lehden mukaan näytös vastasi odotuksia olematta kevytmielistä hupailua heikomman kustannukselle. 1800-luvun puolimaissa vajaamielisistä eli kehitysvammaisista puhuttiin muuallakin kuin hospitaaleissa viallisina ja heikkomielisinä ihmisinä, mutta merkittävintä oli se, että sanana 'ihminen' tuotiin tähän julkiseen keskusteluun: kehitysvammaiset rinnastettiin yhdenvertaisina epämuodostumista kärsineisiin raajarikkoihin.²³ Satakunta vuotta aiemmin 'ihmis'-sanaa ei liiemmin viljelty kehitysvammaisten yhteydessä. Tavallisesti käytettiin yleisnimitystä hullu, yksinkertainen ja hupsu, mikä viittaa voimakkaasti siihen, että heille voitiin epätäydellisinä mielipuolina nauraa.²⁴

23 HIRN 1986, 117–119, 127–129; NYGÅRD 1998, 79–80.

24 KA KO II ja Pudasjärvi 8.–13.3.1725, r157: 1275–1289.

Julkinen sääli

Kun rujot ihmiset lopulta tuotiin julkisuuteen, heihin suhtauduttiin pääasiassa säälien ja heidän avullaan pyrittiin keräämään varoja muille kaltaisilleen. Näin oli laita muun muassa parikkalaissyntyisen ja riisitaudin raajarikoksi ruhjoman Risto Heinosen laita. Hänen fyysinen tilansa oli erittäin kurja, hän oli tuskin kuudettakymmenettä senttiä pitkä ja painoi vaivaiset kaksikymmentä kiloa. Silti hän avusti 1800-luvun lopun lehdistöä ja kirjoitti omaelämäkerrallisen kertomuksen. Vastaavasti jonkin veran isänsä näytteille asettamana ollut suomalainen kääpiö Ville Mäenpää työskenteli kesäisin paimenena ja haaveili opettajaksi pääsemisestä. Häntä oli joka tapauksessa helpompi katsella, koskapa hän ei ollut epämuodostunut. Täällä ei ilmennyt sellaisia karkeita tapauksia kuin sivistyksen keskuksissa, joissa säätyläistö suhtautui 1800-luvulla kummajaisiin lapsenomaisen häpeilemättömästi. Esimerkiksi Pietarissa esiintynyttä karvaista ja kasvoiltaan karkeapiirteistä naista, joka tanssi ja lauloi kauniisti, käsiteltiin kuin eläintä. Säätyläisnaiset koskettelivat hänen paksuja huuliaan, karvaista ihoaan ja jopa katsoivat suuhun.²⁵

Sivistyneistö liitti Riston ja Villen kaltaisiin ihmisiin jo varhain yhteiskunnallisen uhrautumisen ajatuksen. Kivulloisuudessaan ja rumuudessaan epäkelvot ihmiset, jotka pyrkivät tulemaan toimeen omillaan tai jotka parhaimmillaan kaitsivat muita heikkoja, nostettiin 1800-luvulla esikuvien asemaan. Näin esimerkiksi Jämsässä 1807 kirkkoherra patisti pitäjäläisiä ripeästi kirjaamaan Kaukialan Anna Kustaavan ruotuvaivaiseksi. Itse Anna Kustaava ei ollut asiaa kiirehtinyt, vaan oli raajarikkona ilman virallista ulkopuolista tukea hoitanut ikälopon äitinsä hautaan. Toisaalla uskonnolliset ryhmät toivat Suomeen näytettäväksi taitavia raajarikkoja ja keräsivät tilaisuuksilla varoja hyväntekeväisyyteen.²⁶

On merkillepantavaa, että porvarillisen julkisuuden ominut ja sitä tuottanut ryhmä oli Suomessakin kummajaisnäytöksien yleisönä. Näytöksiä järjestettiin etupäässä porvaristolle, aatelistolle ja ylipäätään sivistyneistölle. Niinpä esimerkiksi Turussa elokuussa 1813 viikon ajan soitti vaihtelevaa musiikkia erilaisin instrumentein muuan kolmekätinen mies, ja oikeastaan ennen 1900-lukua ainoa koko kansan kummajainen oli vasta 1890-luvulla maata kiertänyt partanainen, johon kävi esimerkiksi Helsingissä tutustumassa noin 20 000 pääsylipun lunastanutta katsojaa;

25 HIRN 1986, 106, 119, 137.

26 Kuusanmäki 1965, 547; Hirn 1986, 132.

on toki huomattava, että parta ei tehnyt naisesta pelottavaa ja luotaan työntävää vaan yleistä mielenkiintoa herättävän luonnonoikun. Paksuja kolossaaleja – lähinnä lihavia naisia – näytettiin maksusta 1860-luvulta lähtien, mutta heitäkin pääasiassa kaupungeissa. Lihavuudelle naurettiin etupäässä siellä, missä lihavuutta ylipäättään oli. Ja sitten kun lihaville alettiin laajemmin nauraa, lihavuus yhdistettiin rikkaaseen, itsekkääseen ja vastenmieliseen porvaristoon. Sen sijaan kookkaisiin ja pitkiin miehiin tunnettiin kiinnostusta läpi koko yhteiskunnan jo varhain, mutta he eivät olleetkaan epämuodostuneita vaan enemmän komeita, kuten muuan 1806 Turussa vierailut sveitsiläinen 220-senttinen Victor Niederer, joka oli säätyläisnaisen mielestä kohtelias ja komea ilmestys. Jos isosta miehestä puhuttiin kunnioittavasti, jättiläisnaisesta kirjoitettiin pilkallisesti. Isoon mieheen ja naiseen säätyläiset heijastelivat omia kulttuurisia peruskäsityksiään, joissa pitkä mies oli ihanne, sopusuhtainen nainen oli miestä lyhyempi ja tätä pidempi epänaissellisenä pilkattava kummajainen.²⁷

Kummajaisesitysten suuntaaminen lukevalle ja valistuneelle yleisölle vei siihen, että täytyi ottaa huomioon toisaalta sivistyneistön kyltymätön kiinnostus erikoisuuksiin ja toisaalta inhimillisen valistuksen vaatimus, joka ilmeni muun muassa kielteisenä lehtikirjoitteluna. Eräänlaisena kompromissina voi pitää sitä, että kummajaisia ryhdyttiin esittelemään pikemmin kaukaisten maiden omituisten heimojen edustajina kuin varsinaisina ruumiinominaisuuksiltaan muista poikenneina ihmisinä. Niinpä esimerkiksi Helsingissä ja Turussa esitettiin 1818 intiaaniheimon kääpiöitä ja 1836 ”valkoista neekerä”, William Crowleya, joka kuului peräti harvinaiseen heimoon.²⁸ Valistuneelle väelle tällainen oli kelvollinen tapa välttää säälintunne ja sitä mahdollisesti seuraava mielipaha; tutustuttiinhan samanaikaisesti innolla kaukomaita käsittelevään matkakirjallisuuteen, jossa erilaisuudet, kummajaiset ja poikkeavuudet näyttelivät keskeistä osaa.

Rahvas kävi läpi kummajaisiin totuttautumisprosessin lähinnä sen vuoksi, että keskusvalta siirsi kummajaisien ja vammaisten holhouksen yhteisvastuullisesti pitäjyhteisölle ja vetosi tässä kristillisen armeliaisuuden hyveeseen. Rumat, epämuodostuneet ja sairauksien kalvamat ihmiset muodostuivat 1700-luvun kuluessa osaksi rahvaan arkista elämänmenoa, kun he ruotuvaivaisina siirtyivät talosta taloon tai asustivat pitäjien kirkonkylissä vaivaishuoneissa. Heidät tosin yhteisön paineessa pakotettiin

27 HIRN 1986, 108–110, 122, 127, 137.

28 Hirn 1986, 117, 129. Katso myös Kaartinen 2004; Kaartinen 2006.

mahdollisimman norminmukaisiksi ja muiden yhteisön jäsenten kaltaisiksi. Sen sijaan säätyläistö pystyi lakaisemaan omat kummajaisensa näkymättömiin. Esimerkiksi edesmenneen vänrikki Spåran kuuroksi, tietämättömäksi ja typeräksi mainittu tytär Anna Elisabet kuljetettiin Seilin hospitaaliin 1740–1750-luvun tienoilla ja ylläpitoa varten anottiin kuninkaalliselta majesteetilta avustusta. Luultavasti muuallakin säätyläisperheissä toimittiin samalla tavalla kuin Anna Elisabet Spåran tapauksessa. Näin poikkeavat jäsenet pysyivät säätyläisille tavallaan tuntemattomina, ja tätä taustaa vasten onkin helposti ymmärrettävissä, miksi juuri säätyläiset olivat oivallinen kohde länsieurooppalaiseen porvarilliseen elämäntapaan nojanneen kansankulttuurin mukanaan tuomille kummajaisnäytöksille. He yksinkertaisesti pitivät näitä itselleen niin vieraina ja siksi kiinnostavina olentoina, että he myös maksoivat esityksistä, ja odottivat, että niissä olisi esitetty tanssia, laulua ja muita säätyläishuvituksia. He nauttivat samalla irvokkaalla tavalla kääpiöiden eli pikkuihmisten hullunkurisista esityksistä 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun ensi vuosikymmeninä kuin säätyoverinsa satoja vuosia aikaisemmin, kunnes pian ymmärsivät, että tällainen käyttäytyminen oli perin epäinhimillistä.²⁹

Rahvas ja säätyläistö luopuivat suvaitsemattomuudesta eriaikaisesti. Eriaikaisesti nämä yhteiskuntaryhmät ottivat seuraavaankin askeleen. Näyttäisi siltä, että säätyläiset ymmärsivät ensinnä epäillä – tuntien luonnontieteen saavutukset – kummajaisuuden jumalista tai oikeastaan saatanallista alkuperää. Vasta vuosikymmeniä myöhemmin rahvas hyväksyi tosiasian, että ihmisessä ilmenevä ulkoinen paha ei ollut Jumalan vihan merkki.

Rahvas puolestaan otti ensin seuraavan askeleen. Se joutui väistämättä tottumaan paikallisyhteisön jäsenenä kulkeviin kummajaisiin muotopuoliin ja tautien runtelemiin ihmisiin. Luopuminen suvaitsemattomuudesta on siten tulkittava sosiaalisen paineen seuraukseksi. 1700–1800-luvun maaseudun asujaimisto joutui väistämättä ja tottumisen kautta tarkastelemaan toisenlaisia empaattisemmin ja samaistumaan näiden kohtaloon. Siksi se myös hyväksyi heidät omakseen ennen säätyläisiä ja kaupunkien varakkaampaa väestöä, jotka olivat vuosikausia piilottaneet säätyläisinä syntyneet kummajaisensa näkymättömiin. Nämä yksinkertaisesti torjuivat erilaisuuden, koskapa heillä oli siihen varaa. Porvarillinen julkisuus kummajaisnäytöksineen ja samanaikainen yhteiskunnallinen, yleisinhii-

29 RA HOSPITAALIITTA VAIVAISHUONEET 5. PÄIVÄÄM ÄTÖN KIRJE KUNINKAAILISELLE M AJESTEEITILE 1740- TAI 1750-LUVUILTA. KATSO MYÖS HABERM AS 1990; LÖNNQVIST1996; HÄKKINEN 2005.

millinen ja lääketieteellinen valistuskeskustelu siirsivät heidät rahvaan tasolle. Suomessa säätyläiset hyväksyivät poikkeavuuden ja marginaalisen siihen tutustuttuaan ja ajautumatta angloamerikkalaiselle ja brittiläiselle kulttuuripiireille tunnusomaiseen vammaisten riistämiseen, jollaiseen saattoi tutustua oikeastaan vain Pietarissa, läntisen sivistyksen itäisessä keskuksessa. 1800-luvun suomalainen sivistyneistön edustaja oli siinä määrin marginaaliryhmiin tutustunut, valistunut ja yksilöitynyt, että hän kykeni käsittelemään häpeäntunteitaan, saattoi samaistua vilpittömästi kummajaisen kohtaloon ja pyrki vielä edesauttamaan hädänalaisten asemaa.³⁰

Lähteet

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA)

Kihlakunnanoikeuksien tuomiokirjat (mf KA, JyMA)
 Kämnerinoikeuksien tuomiokirjat (mf KA, JyMA)
 Läänintilien henkikirjat (mf JyMA)
 Raastuvanoikeuksien tuomiokirjat (mf KA, JyMA)
 Vaasan hovioikeuden arkisto: päätöstaltiot (mf JyMA)

Jyväskylän maakunta-arkisto (JyMA)

Jyväskylän maaseurakunnan arkiston saarnat
 Kihlakunnanoikeuksien tuomiokirjat
 Porvoon tuomiokapitulिन arkiston pöytäkirjat
 Rautalammin seurakunnan arkiston rippikirjat
 Univeristas-kokoelman yliopistolliset luennot ja muistiinpanot
 Kokkolan kaupunkiseurakunnan ja Kruunupyyn hospitaalın rippikirjojen mikro-korttijäljenteet

Vaasan maakunta-arkisto (VMA)

Kokkolan raastuvanoikeuden tuomiokirjat
 Kristiinankaupungin raastuvanoikeuden tuomiokirjat
 Vaasan raastuvanoikeuden tuomiokirjat

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS)

Kansanrunous arkisto: Historiallisten ja paikallistarinoiden kortisto

Suomen sukututkimusseura

Seurakuntien historiakirjat

Riksarkivet (RA)

Hospitaalit ja vaivaishuoneet (mf JyMA)
 Hovioikeuksien kirjeet kuninkaalliselle majesteetille (mf JyMA)
 Maaherrojen kirjeet kuninkaalliselle majesteetille (mf JyMA)
 Upsalan kämnerinoikeuden tuomiokirjat

Sanomalehdet

Finlands allmänna tidning
Oulun Wiikko-Sanomats
Suomen Julkisia Sanomia
Suomenkieliset Tieto-Sanomats
Suometar
Åbo Tidningar

Painetut lähteet ja kirjallisuus

- Aho 1884. Aho, Juhani, *Rautatie*. Porvoo: WSOY.
- Ahtiainen – Tervonen 1996. Ahtiainen, Pekka – Tervonen, Jukka, *Menneisyyden tutkijat ja metodien vartijat. Matka suomalaisen historian kirjoitukseen*. Käsikirjoja 17:1. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Alanen 1949. Alanen, Aulis J., *Etelä-Pohjanmaan historia IV:2. Etelä-Pohjanmaan talouselämä 1721–1809*. Helsinki: Etelä-Pohjanmaan historiatoimikunta.
- Alho 1988. Alho, Olli, *Hulluuden puolustus ja muita kirjoituksia naurun historiasta*. Porvoo: WSOY.
- Allardt 1964. Allardt, Erik, *Yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen paine*. Porvoo: WSOY.
- Ambjörnsson 1980. Ambjörnsson, Ronny, *Från slott till koja. – 17 uppsatser i svensk idé- och lärdomshistoria*. Uppsala: Bokförlaget Carmina.
- Ariès 1996. Ariès, Philippe, *Centuries of Childhood*. Kent: Mackays of Chatham.
- Asplund 1974. Asplund, Anneli, *Om svenskt inflytande på finsk folkvisetradition*. Teoksessa Häggman (red.) 1974.
- Aubrey 1993. Aubrey, James R., *Revising the Monstrous. Du Plessis' Short History of Prodigies and London Culture in 1730. – Studies in Eighteenth-Century Culture* 23.
- Bahtin 1979. Bahtin, Mihail, *Kirjallisuuden ja estetiikan ongelmia*. Suomentaneet Kerttu Kyhälä-Juntunen ja Veikko Airola. Moskova: Kustannusliike Progress.
- Bahtin 2002. Bahtin, Mihail, *Francois Rabelais – Keskiajan ja renessanssin nauru*. Suomentaneet Tapani Laine ja Paula Nieminen. Helsinki: Like.
- Baltes – Reese 1987. Baltes, Paul B. – Reese, Hayne W., *Elämänkaaren näkökulma kehityspsykologiassa*. Teoksessa Mikko Korkiakangas (toim.), *Puoli vuosisataa psykologian tutkimusta ja opetusta Jyväskylässä*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston psykologian laitos.
- Blom 2000. Blom, Conny, *Att inte förgås i 'vanrykt'. Sytning, själågagn, vård och omsorg under senmedeltid och 1500-tal. – Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 66:1.
- Bonde-practica 1662. *Een lijten Book Som kallas Bonde-practica Eller Wädher-book*. Stockholm: Tryckt och uplagdt aff Ignatio Meurer.
- Bonsdorff 1978. Bonsdorff, Bertel von, *Läkare och läkekonst i Finland under 300 år 1640–1940*. Ekenäs: Ekenäs tryckeri.
- Borenius 1774. Borenius, Carl Petter, *Historisk och Oeconomisk Beskrifning öfwer Somero Socken*. Åbo.
- Brahe 1971. Brahe, Per (d.ä.), *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk*. Lund: Nordiska museet 1971.
- Bringéus 1981a. Bringéus, Nils-Arvid, *Bildlore. Studiet av folkliga bildbudskap*. Stockholm: Gidlunds.
- Bringéus 1981b. Bringéus, Nils-Arvid, *Människan som kulturvarelse. En introduktion till etnologin. Handböcker i etnologi*. Lund: LiberLäromedel.
- Bringéus 1987. Bringéus, Nils-Arvid, *Livets högtider. Handböcker i etnologi*. Stockholm: LTs förlag.
- Burke 1983. Burke, Peter, *Popular Culture in Early Modern Europe*. New York: Harper Torchbooks.
- Burke 1992. Burke, Peter, *History and Social Theory*. Cambridge: Polity.
- Burke 1993. Burke, Peter, *The Art of Conversation*. Cambridge: Polity Press.
- Burke – Porter (eds.) 1994. Burke, Peter – Porter, Roy (eds.), *Language, Self, and Society. A Social History of Language*. Cambridge: Polity Press.
- Camporesi 1989. Camporesi, Piero, *Bread and Dreams. Food and Madness in Medieval Italy. – History Today* 39.
- Carmeli 1992. Carmeli, Yoram S., *From Curiosity to Prop. A Note on the Changing Cultural Signification of Dwarves' Presentations in Britain. – Journal of Popular Culture* 26:1.
- Cole 1993. Cole, Thomas B., *The Journey of Life. A Cultural history of aging in America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comenius 1689. Comenius, Johannes Amos, *Orbis sensualium pictus*. Aboa: Johannes Winter.
- Comenius 1928. Comenius, Jan Amos, *Suuri opetusoppi (Didactica Magna 1640)*. Porvoo: WSOY.
- Consistorii Aboensis Äldre protokoller*. Todistuskappaleita Suomen historiaan 2:1–3. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1883–1893.

- Consistorii Academici Aboensis protokoll VIII*. Julk. Tor Carpelan. Helsingfors 1940.
- Consistorii Ecclesiastici Aboënsis protokoller I*. 18/7 1656 – 8/11 1658. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 2. Borgå: Finska kyrkohistoriska samfundet 1899.
- Corsaro 1997. Corsaro, William A., *The Sociology of Childhood*. London: Pine Forge Press.
- Cunningham 1998. Cunningham, Hugh, *Histories of Childhood*. – *American Historical Review* 103:4.
- Dal – Skårup 1980. Dal, Erik – Skårup, Povl, *The Ages of Man and the Months of the Year. Poetry, Prose and Pictures Outlining the Douze mois figurés motif. Mainly found in Shepherds' calendars and in Livres d'Heures (14th to 17th century)*. Historisk-filosofiske skrifter 93. Kobenhavn: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.
- Day 1992. Day, Barbara Ann, *Representing Aging and Death in French Culture*. – *French Historical Studies* 17:3.
- Douglas 1979. Douglas, Mary, *Implicit meanings. Essays in anthropology*. London–Boston–Henley: Routledge–Kegan Paul.
- Douglas 1986. Douglas, Mary, *Risk and Blame. Essays in cultural theory*. London–New York: Routledge.
- Eggeby 1994. Eggeby, Eva, *Förtryck eller vård på Danvikens dårhus? Teoksessa Jarrick – Söderberg (red.) 1994*.
- Eigen 1999. Eigen, Joel Peter, *Lesion of the Will. Medical Resolve and Criminal Responsibility in Victorian Insanity Trials*. – *Law and Society Review* 33:2.
- Einonen 2005. Einonen, Piia, *Poliittiset arenat ja toimintatavat. Tukholman porvaristo vallan käyttäjänä ja vallankäytön kohteena n. 1592–1644*. Bibliotheca Historica 94. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Einonen 2009. Einonen, Piia, *Menneisyys argumenttina esimodernissa kaupungissa*. – *Historiallinen aikakauskirja* 107:3.
- Einonen – Karonen (toim.) 2002. Einonen, Piia – Karonen, Petri (toim.), *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkaalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. Historiallinen Arkisto 116. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Eilola 1999. Eilola, Jari, *Ehkä se on Jumalasta, mutta voi se olla pahoista ihmisistäkin. Sairauden kokeminen, tulkinta ja parantaminen uuden ajan alussa*. Teoksessa Roiko–Jokela (toim.) 1999.
- Eilola 2003. Eilola, Jari, *Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määrittäminen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa*. Bibliotheca Historica 81. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Eilola 2009a. Eilola, Jari, *Johdanto. Ruumis, kuolema ja makaaberi*. Teoksessa Eilola (toim.) 2009.
- Eilola 2009b. Eilola, Jari, *Lapsitodistajien kertomukset Ruotsin noitatapauksissa 1668–1676*. – *Kasvatus & aika* 3/2009. *Lapsuuden historia*.
- Eilola (toim.) 2009. Eilola, Jari (toim.), *Makaaberi ruumis. Mielikuvia kuolemasta ja kehosta*. Historiallinen Arkisto 128. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Elias 1989. Elias, Norbert, *Sedernas historia I. Civilisationsteori*. Stockholm: Atlantis.
- Elias 1991. Norbert Elias, *Civilisationsteori 2. Från svärdet till plikten. Samhällets förändringar*. Stockholm: Atlantis.
- Elias 1993. Elias, Norbert, *Kuolevien yksinäisyys*. Suomenkoski Jari ja Paula Nieminen, jälkisanat Esa Sironen. Helsinki: Gaudeamus.
- Elias – Dunning 1986. Elias, Norbert – Dunning, Eric, *Quest for Excitement. Sport and Leisure in the Civilizing Process*. Oxford: Basil Blackwell.
- Ellenius 1965. Ellenius, Allan, *Livshjulet*. – *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid X*. Helsingfors: Örnförlaget.
- Enköpings stads tänckböcker 1540–1595*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 65. Lund 1960–1966.
- Englund 1989. Englund, Peter, *Det hotade huset. Adliga föreställningar och samhället under stormaktstiden*. Stockholm: Atlantis.
- Fagerlund – Tigerstedt 1890. Fagerlund, L. W. – Tigerstedt, Robert, *Åbo universitets lärdomshistoria 1. Medicinen. Medicinens studium vid Åbo universitet*. Helsingfors.

- Falkman 1882. Falkman, Severin, *I Östra Finland. Skizzer och studier. I delen. En vecka på Siitola gästgiveri*. Helsingfors.
- Ferm 1995. Ferm, Olle, Hade medeltidens människor humor? Teoksessa Per Thullberg – Jarl Torbacke – Klas Åmark (red.), *Historier från Frescati*. Meddelanden från Historiska institutionen vid Stockholms universitet. Stockholm: Historiska institutionen.
- Ferm – Sandberg 1998. Ferm, Olle – Sandberg, Thorsten, Visst skämtades det på medeltiden! Det roligaste var andras fel och brister. – *Populärhistoria* 1998:5.
- Finno 1988. Jaakko Finnon virsikirja. Näköispainos ensimmäisestä suomalaisesta virsikirjasta sekä uudelleenladottu laitos alkuperäisestä tekstistä ja sitä täydentävistä käsikirjoituksista. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 463. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Fishman 1982. Fishman, Sterling, The History of Childhood Sexuality. – *Journal of Contemporary History* 17:2.
- Fogel 1993. Fogel, Alan, *Developing through Relationships. Origins of Communication, Self, and Culture*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Forsius 1986. Forsius, Arno, Epidemioista, väestötapahtumista ja kuolinsyistä. Teoksessa *Suku ja tieto* 3. Sukututkimuspäivien esitelmät 1982–1986. Suomen sukututkimusseuran julkaisuja 40. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura.
- Forsius 1994. Forsius, Arno, Turun lääninlasaretti – Suomen ensimmäinen sairaala. – *Suomen lääkäri-lehti* 1994:16.
- Forsius 1999. Forsius, Arno, Parturit, välskärit ja kirurgit. Kirurgian kehitys Ruotsissa ja Suomessa. – *Sukuviesti* 1/1999.
- Forslin 1974. Forslin, Alfhild, Några aspekter på skämtvisorna. Teoksessa Häggman (red.) 1974.
- Forsström (toim.) 1996. Forsström, Sari (toim.), *Laittomuuden laitatiellä. Rikos Suomessa 1500-luvulta nykypäiviin*. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 10. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Foucault 1973. Foucault, Michel, *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason*. Transl. by Richard Howard. New York: Vintage Books.
- Foucault 1980. Foucault, Michel, *Tarkkailla ja rangaista*. Suomentanut Eevi Nivanka. Helsinki: Otava.
- Foucault 1982. Foucault, Michel, *The Archaeology of Knowledge*. Translated by A. M. Sheridan Smith. London: Tavistock.
- Foucault 1998. Foucault, Michel, *Seksuaalisuuden historia. Tiedontahto, nautintojen käyttö, huoli itsestä*. Suomentanut Kaisa Sivenius. Helsinki: Gaudeamus.
- Foucault (ed.) 1982. Foucault, Michel (ed.), I, *Pierre Rivière having slaughtered my mother, my sister and my brother... A Case of Parricide in the 19th Century*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Freud 1962. Freud, Sigmund, *Omaelämäkerrallinen tutkielma*. Helsinki: Otava.
- Freud 1968. Freud, Sigmund, *Unien tulkinta*. Jyväskylä: Gummerus.
- Frykman 1977. Frykman, Jonas, *Horan i bondesamhället*. Lund: LiberLäromedel.
- Frykman – Löfgren 1981. Frykman, Jonas – Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan*. Lund: LiberLäromedel.
- Frängsmyr 2000. Frängsmyr, Carl, *Klimat och karaktär. Naturen och människan i sent 1700-tal*. Stockholm: Natur och kultur.
- Gadd 1774. Gadd, Pehr Adrian, *Satakunnan kihlakuntain pohjoisosien taloudellisen kuvaamisen yrittys (1774)*. Tampere: Tampereen historiallinen seura 1946.
- Ganander 1785. Ganander, Christfrid, *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki, eli tieto ja neuwwo tarpeellisimmistä lääkityksistä*. Vaasa: Londicer
- Ganander 1997. Ganander, Christfrid, *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 676. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Gardberg 1986. Gardberg, C. J., *Turun linnan kolme Katariinaa*. Helsinki: Otava.
- Geertz 1973. Geertz, Clifford, *Interpretation of Cultures. Selected essays*. New York: Basic Books.
- Geertz 1983. Geertz, Clifford, *Local Knowledge. Selected essays*. New York: Basic Books.
- Goldberg 2000. Goldberg, Ann, Conventions of Madness. 'Bürgerlichkeit' and the Asylum in the 'Vormärz'. – *Central European History* 33:2.

- Gottlund 1986. Gottlund, K. A. *Vermlannin päiväkirja 1821*. Suomentanut Maija Hirvonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 437. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Gowing 1993. Gowing, Laura, Gender and the Language of Insult in Early Modern London. – *History Workshop Journal* 1993.
- Grönroos 1938. Grönroos, Henrik, Suomen yhteyksistä herrnhutilaisuuteen 1700-luvulla suomalaisen herrnhutilaisten omaelämäkertojen valossa. Teoksessa *Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta III*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Guidano 1991. Guidano, Vittorio F., *The self in process. Toward a post-rationalist cognitive therapy*. New York: Guilford.
- Gummerus 1941–1956. Gummerus, Jaakko, *Mikael Agricolan rukouskirja ja sen lähteet*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 44:1–3. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Gyllenius 1962. *Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni dabbok 1622–1667*. Värmland förr och nu. Karlstad: Värmland museum.
- Haakana – Mäntynen 1993. Haakana, Markku – Mäntynen, Anne, Naiset, miehet ja tuhmat jutut. – *Naistutkimus* 6.
- Haapala 1986. Haapala, Pertti, *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920*. Historiallisia Tutkimuksia 133. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Haatanen 1968. Haatanen, Pekka, *Suomen maalaisköyhälistö tutkimusten ja kaunokirjallisuuden valossa*. Porvoo: WSOY.
- Habermas 1984. Habermas, Jürgen, *Borgerlig offentlighet. Kategorierna ”privat” och ”offentlig” i det moderna samhället*. Lund: Arkiv.
- Habermas 1990. Habermas, Jürgen, *Kommunikativt handlande. Texter om språk, rationalitet och samhälle*. Göteborg: Daidalos.
- Haikala 1996. Haikala, Sisko, Valistus ja käänne moderniin. Teoksessa Tiainen – Nummela (toim.) 1996.
- Haikari 2009. Haikari, Janne, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten silmien edessä. Vallankäyttö ja virkamiesten toimintaympäristöt satakuntalaisessa maaseutuyhteisössä 1600-luvun jälkipuolella*. Bibliotheca Historica 121. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Halila 1984. Halila, Aimo, *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia 4. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia suuren Pohjan sodan ja isonvihan aikana 1700–1721*. Oulu: Pohjois-Pohjanmaan maakuntaliiton ja Lapin maakuntaliiton yhteinen historiatoimikunta.
- Halmesvirta 1998. Halmesvirta, Anssi, *Vaivojensa vangit. Kansa kysyi, lääkärit vastasivat – historiallinen vuoropuhelu 1889–1916*. Jyväskylä: Atena.
- Happonen 2009. Happonen, Päivi, *Kaksi todellisuutta? Kirkonkirjat ja henkikirjat Sortavalan kaupungin väestöllisen profiilin kuvaajina 1800-luvun alusta vuoteen 1940*. Yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja 96, Arkistolaitoksen toimituksia 8. Joensuu: Joensuun yliopistopaino.
- Harjula 1996. Harjula, Minna, *Vaillinaisuudella vaivatut. Vammaisuuden tulkinnat suomalaisessa huoltokeskustelussa 1800-luvun lopulta 1930-luvun lopulle*. Bibliotheca Historica 15. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Harvey 1993. Harvey, R., Prolegomena to the psychological dimension of early modern European history. – *Psychohistory Review* 21:2.
- Hautala 1963. Hautala, Jouko, Suomen ruotsinkielinen kansanrunous. Teoksessa Kuusi (toim.) 1963.
- Hawlay 1998. Hawlay, Judith, Margins and Monstrosity. – *Eighteenth-Century Life* 22:1.
- Heikkilä – Jokivuori 1994. Heikkilä, Kai – Jokivuori, Pertti, *Kuoleman salaisuus*. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Heikkinen 1969. Heikkinen, Antero, *Paholaisen liittolaiset. Noita- ja magiakäsityksiä ja -oikeudenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla (n. 1640–1712)*. Historiallisia Tutkimuksia 78. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Heikkinen 1971. Heikkinen, Antero, Uskon ja epäilyn rajamailla, Keskusteluja noituudesta ja demonisesta magiasta maaherra Reuterholmin perheessä 1730-luvulla. – *Historiallinen aikauskirja* 69:1.
- Heikkinen 1991. Heikkinen, Antero, *Terveysten ja ilon tähden. Herrasväki liikkeellä Suomessa 1700- ja 1800-luvuilla*. Historiallisia Tutkimuksia 160. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Heikkinen 1993. Heikkinen, Antero, *Ihminen historian rakenteissa. Mikrohistorian näkökulma menneisyyteen*. Helsinki: Yliopistopaino.

- Heininen 1997. Heininen, Simo, Hartauskirjallisuus. Teoksessa Tuija Laine (toim.), *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 686. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hellspong – Löfgren 1972. Hellspong, Mats – Löfgren, Orvar, *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsform från medeltid till nutid*. Handböcker i etnologi. Lund: LiberLäromedel.
- Helmfrid 1963. Helmfrid, Björn, *Norrköping stads historia 1568–1719 I. Tidsavsnittet 1568–1655*. Stockholm.
- Herkepaeus – Kalm 1756. Herkepaeus, Christoffer – Kalm, Pehr, *Historisk och Oeconomisk Beskrifning öfwer Hauho Sokn uti Tawastland*. Åbo.
- Hirn 1986. Hirn, Sven, *Kaiken kansan huvit. Tivolitoimintaamme 1800-luvulla*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hirn 2004. Hirn, Sven, *Kaunotar ja hirviötä. Kotimaista kulttuurihistoriaa*. Helsinki: Yliopistopaino.
- Hjelt 1892. Hjelt, Otto E. A., *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812*. Helsingfors: Helsingfors central-tryckeri.
- Hjort Rasmussen 1969. Hjorth Rasmussen, Allan, Pest, plage og laegedom. Teoksessa Axel Steensberg (red.), *Dagligliv i Danmark 1620–1720*. Kobenhavn: Arnold Busck 1969.
- Hjort Rasmussen 1971. Hjorth Rasmussen, Allan, Laegedom. Teoksessa Steensberg (red.) 1971.
- Hoeckert – Kalm 1753. Höckert, Ephraim – Kalm, Pehr, *Historisk och Oeconomisk beskrifning öfwer siö-staden Nystad. Åbo 1753* (toimittanut Jussi Nuorteva. Uusikaupunki 1987).
- Hofsten 1986. Hofsten, Erland, *Svensk befolkningshistoria. Några grunddrag i utvecklingen från 1750*. Stockholm: Raben & Sjögren.
- Horn 1959. Horn, Agneta, *Beskrivning öfver min vandringstid*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Houston 2001. Houston, R. A., *Institutional Care for Insane and Idiots in Scotland before 1820 I. – History of Psychiatry 12:1*.
- Houston 2002. Houston, R. A., *Madness and Gender in the Long Eighteenth Century. – Social History 27:3*.
- Houston 2003. Houston, Robert A., *The Face of Madness in Eighteenth- and Early Nineteenth-century Scotland. – Eighteenth Century Life 27:2*.
- Houston 2004. Houston, R. A., *Clergy and the Care of the Insane in Eighteenth-century Britain. – Church History 73:1*.
- Häggman (red.) 1974. Häggman, Ann-Mari (red.), *Visa och visforskning*. Skrifter utgiven av Svenska litteratursällskapet i Finland 463. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland.
- Häkkinen 2005. Häkkinen, Antti, Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maaseutuyhteisöissä. Teoksessa Antti Häkkinen – Panu Pulma – Miika Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*. Historiallinen Arkisto 120. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Högnäs 1938. Högnäs, Hugo, *Syntning och arvlösen i den folkliga sedvänjan uti Pedersöre- och Nykarlebybygden 1810–1914*. Vasa: Svenskosterbottniska samfundet.
- Ihalainen 1996. Ihalainen, Pasi, *Tiedonvälityksen vallankumous uuden ajan alun Euroopassa*. Teoksessa Tiainen – Nummela (toim.) 1996.
- Ireland 1988. Ireland, Robert M., *Insanity and the Unwritten Law. – The American Journal of Legal History 32:2*.
- Jarrick 1985. Jarrick, Arne, *Psykologisk socialhistoria*. Stockholm: Almqvist & Wiksell international 1985.
- Jarrick 1987. Jarrick, Arne, *Den himmelske älskaren. Herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige*. Stockholm: Ordfront 1987.
- Jarrick – Söderberg (red.) 1994. Jarrick, Arne – Söderberg, Johan (red.), *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*. Stockholm: Stockholmia.
- Jokipii (toim.) 1954. Jokipii, Mauno (toim.), *Satakuntalaisen osakunnan matrikkeli 1. Vv. 1640–1721*. Helsinki: Otava.
- Jokipii 1959. Jokipii, Mauno, *Vanhan Ruoveden historia 1*. Vammala: Vanhan-Ruoveden historia-toimikunta.

- Jokipii et al. 1990. Jokipii, Mauno – Kankaanpää, Matti J. – Nissilä, Viljo – Orkamo, Ilma 1990. *Vanhana Ruoveden historia 1:2*. Liiteosa. Keuruu: Vanhan-Ruoveden historiatoimikunta.
- Jung 1985. Jung, C. G. *Unia, ajatuksia, muistikuvia*. Muistiin merkinty ja toim. Anieli Jaffé. Suom. Mirja Rutanen. Porvoo: WSOY.
- Jung 1986. Jung, C. G., *Ylihuonnollisen psykologiaa*. Suom. Jukka Pajukangas. Porvoo: WSOY.
- Jussila 1998. Jussila, Raimo, *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 696. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jutikkala 1942. Jutikkala, Eino, *Suomen talonpojan historia sekä katsaus talonpoikien asemaan Euroopan muissa maissa*. Porvoo: WSOY.
- Jutikkala 1957. Jutikkala, Eino, Väestö ja yhteiskunta. Teoksessa *Hämeen historia II:1. Hämeen historia noin vuodesta 1540 vuoteen 1721*. Hämeenlinna: Hämeen heimoliitto ja Karisto.
- Jutikkala 1987. Jutikkala, Eino, *Kuolemalla on aina syynsä. Maailman väestöhistorian ääriiviivoja*. Porvoo: WSOY.
- Jutikkala 2000. Jutikkala, Eino, Ikääntymisen historiaa. Teoksessa Pentti Kauranen (toim.), *Suomalaisen tiedeakatemian vuosikirja 1999*.
- Juva 1955. Juva, Mikko, *Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808)*. *Varsinais-Suomen historia 7: 3–4*. Turku: Varsinais-Suomen historian-tutkimusyhdistys.
- Juva – Niitemaa – Tommila (toim.) 1968. Mikko Juva, Mikko – Niitemaa, Vilho – Tommila, Päiviö (toim.), *Suomen historian dokumentteja 1*. Helsinki: Otava.
- Jütte 1988. Jütte, Robert, Aging and body image in the sixteenth century. Hermann Weinsberg's (1518–97) perception of the aging body. – *European History Quarterly* 18:3.
- Kaartinen 2004. Kaartinen, Marjo, *Neekerikammo. Kirjoituksia vieraan pelosta*. Turku: k&h.
- Kaartinen 2006. Kaartinen, Marjo, *Arjesta ihmeisiin. Eliitin kulttuurihistoriaa 1500–1800-lukujen Euroopassa*. Helsinki: Tammi.
- Kalela 1993. Kalela, Jorma, *Aika, historia ja yleisö. Kirjoituksia historian tutkimuksen lähtökohdista*. Turun yliopiston poliittisen historian julkaisuja C:44. Turku: Turun yliopisto.
- Kallio 1982. Kallio, Reino, *Pohjanmaan suomenkielisten kylien oltermannihallinto*. *Studia Historica Jyväskylälensia* 23. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Karker 1965. Karker, Allan, Livsaldre. – *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid X*. Helsingfors: Örnförlaget.
- Karonen 1999. Karonen, Petri, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY.
- Katajala 1994. Katajala, Kimmo, *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1700*. Historiallisia Tutkimuksia 185. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Katajala 1995a. Katajala, Kimmo, *Historian ja antropologian välimaastossa*. *Historian näkökulma*. Teoksessa Katajala (toim.) 1995.
- Katajala 1995b. Katajala, Kimmo, *Oliko talonpoika rivo sälli? Uuden ajan alun ihmisen uudelleenarviointia*. – *Historiallinen aikakauskirja* 93:2.
- Katajala 2002. Katajala, Kimmo, *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittinen kulttuuri Suomessa Ruotsin ajalla (n. 1150–1800)*. Historiallisia Tutkimuksia 212. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Katajala 2005. Katajala, Kimmo, *Suurvallan rajalla. Ihmisiä Ruotsin ajan Karjalassa*. Historiallinen Arkisto 118. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Katajala (toim.) 1995. Katajala, Kimmo (toim.), *Manaajista maalaisateisiin. Tulkintoja toisesta historian, antropologian ja maantieteen välimaastossa*. Tietolipas 140. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Keskisarja 2006. Keskisarja, Teemu, ”Secoituxesta järjettömän luondocappalden canssa”. *Perversiot, oikeuselämä ja kansankulttuuri 1700-luvun Suomessa*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Kivi 1870. Kivi, Aleksis, *Seitsemän veljestä. Kertomus*. Helsinki: Simelius, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Klemettinen 1997a. Klemettinen, Pasi, *Mellastavat pirut. Tutkimus kansanomaisista paholais- ja noituuskäsityksistä Karjalan kannaksen ja Laatokan Karjalan tarinaperinteessä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 687. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Klemettinen 1997b. Klemettinen, Pasi, *Paholaisen monet kasvot*. – *Hiidenkivi* 1997:5.

- Klinge 1987. Klinge, Matti, Opetus ja opiskelu. Teoksessa Matti Klinge – Rainer Knapas – Anto Leikola – John Strömberg, *Helsingin yliopisto 1640–1990 I. Kuninkaallinen Turun akatemia 1640–1808*. Helsinki: Otava.
- Klockars 1979. Klockars, Birgit, *I Nådens dal. Klosterfolk och andra c. 1440–1530*. Skrifter utgifna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 486. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Knuutila 1980. Knuutila, Seppo, Leikin varjolla vakavasti. Katsaus antropologisen pilailututkimukseen. – *Suomen antropologi* 5:1.
- Knuutila 1983. Knuutila, Seppo, Huumorin teorit ja koomisen käytäntö. – *Suomen antropologi* 8:1.
- Knuutila 1984. Knuutila, Seppo, Humoristinen humala. – *Alkoholipolitiikka* 49:1.
- Knuutila 1989. Knuutila, Seppo, Yhdeksäkymmentäyhdeksää lajia. Teoksessa Laaksonen – Piela – Lahti (toim.) 1989.
- Knuutila 1992. Knuutila, Seppo, *Kansanhuumorin mieli. Kaskut maailmankuvan aineksena*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 554. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kochanek 1997. Kochanek, Lisa A., Reframing the Freaks. From Sideshow to Science. – *Victorian Periodicals Review* 30:3.
- Kohonen 2000. Kohonen, Heli, *Yhteisön pelko on viisauden alku. Säätilyäistön ja rahvaan elämäntapojen kohtaaminen Keuruun kärjäkunnassa 1830–1840-luvulla*. Suomen historian pro gradu -tutkielma Jyväskylän yliopistossa.
- Konsti Elää kauwwan eli Tarpeellisia ja hyödyllisiä neuvoja ja Ojennus-nuoria Terweyden warjelemisxi ja saada elää isohon ikähän. Wasa: G. W. Londicer 1786.
- Konung Gustaf den förstes registratur. Handlingar rörande Sveriges historia I:24. Utg. av Joh. Ax. Almquist. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner 1906.
- Koskelainen 1996. Koskelainen, Liisa, Vangit, vankilat ja rikollisuus 1700-luvulla. Teoksessa Forsström (toim.) 1996.
- Koskivirta 2003. Koskivirta, Anu, *The Enemy Within. Homicide and Control in Eastern Finland in the Final Years of Swedish Rule, 1748–1808*. Studia Fennica, Historica 5. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Kouri 1984. Kouri, E. I., *Saksalaisen käyttökirjallisuuden vaikutus Suomessa 1600-luvulla. Ericus Ericin Postillan lähteet*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 129. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Kuronen 2009. Kuronen, Miia, *Onnea tavoitellen, vaaraa välttämällä. Kansanomainen uskonnonharjoitus sekä noituus- ja taikuuskäsitykset puhtasoppisuuden ajan Kuopion pitäjässä*. Suomen historian pro gradu -tutkielma Jyväskylän yliopistossa.
- Kurvinen 1941. Kurvinen, Onni, *Vanha virsikirja. Vuoden 1701 virsikirjan synty ja sisällönsä*. Rauma.
- Kuusanmäki 1965. Kuusanmäki, Lauri, Pitäjän itsehallinto. Teoksessa *Suur-Jämsän historia II*. Jämsä: Jämsä ym.
- Kuusi 1963. Kuusi, Matti, Varhaiskalevalainen runous. Teoksessa Kuusi (toim.) 1963.
- Kuusi (toim.) 1963. Kuusi, Matti (toim.), *Suomen kirjallisuus 1. Kirjoittamaton kirjallisuus*. Helsinki.
- Kuusi 1993. Kuusi, Matti, *Kansanhuumorin parhaat 1–2*. Helsinki: Otava.
- Kuusinen – Korhokangas 1991. Kuusinen, Jorma – Korhokangas, Mikko, Ihmisen kehitys elämänsä näkökulmasta. Teoksessa Jorma Kuusinen (toim.), *Kasvatustieteologia*. Porvoo: WS-OY.
- Kääpä 1999. Kääpä, Katariina, *Upseereita, laivanrakennuttajia ja valtiopäivämiehiä. Aatelisen Carpelan-suvun elämää säätyvallan murenemisen alkumainingeissa 1700-luvun jälkipuoliskolla*. Suomen historian pro gradu -tutkielma Jyväskylän yliopistossa.
- Laaksonen – Piela – Lahti (toim.) 1989. Laaksonen, Pekka – Piela, Ulla – Lahti, Pirkko (toim.), *Hullun kirjoissa. Näkökulmia suomalaiseen kylähulluuteen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 508. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lagus W 1889–1891. Lagus, Wilhelm, *Album studiosorum academiae Aboensis MDCXL–MDCCCXXVIII. Åbo akademis studentmatrikel å nyo uprättad I, 1640–1740*. Skrifter utgifna av Svenska litteratursällskapet i Finland 11, 1–6. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Lagus W G 1834. Lagus, Wilhelm Gabriel, *Åbo hofrätts historia I. Biographiska anteckningar om*

- Åbo hofrätts presidenter och ledamöter; jemte förteckning öfver secreterare och advocate-fiscaler derstädes intill den 12. nov. 1823 då Hofrätten firade sin andra secular-fest.* Helsingfors: J. C. Frenckell & Son.
- Lahdensuu (toim.) 2009. Lahdensuu, Laura (toim.), *Leonardo da Vincin työpäiväkirjat*. Helsinki: Teos.
- Lahtinen 2007. Lahtinen, Anu, *Sopeutuvat, neuvottelevat, kapinalliset. Naiset toimijoina Flemingin sukupiirissä 1470–1620*. Bibliotheca historica 108. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lamberg 1997a. Lamberg, Marko, *Sosiaaliturvaideologia keskiajan ja uuden ajan taitteessa. – Sosiaaliturva 20/1997*.
- Lamberg 1997b. Lamberg, Marko, *Säädylisyyden vartijat. Tukholman valtaporvariston sukupuolimoraali myöhäiskeskiajalla*. Teoksessa Roiko-Jokela (toim.) 1997.
- Lamberg 1998. Lamberg, Marko, *Arvokkuus, valta ja huumori myöhäiskeskiajan yhteiskunnassa*. Teoksessa Susanna Niiranen – Marko Lamberg (toim.), *Ihmeiden peili. Keskiajan ihmisen maailmankuva*. Jyväskylä: Atena.
- Lamberg 1999. Lamberg, Marko, *Ne, joilla on voimia, palvelkoot köyhiä sairaita. Kustaa Vaasa sairaiden ja vaivaisten kuninkaana*. Teoksessa Roiko-Jokela (toim.) 1999.
- Lamberg 2009. Lamberg, Marko, *Lihasta luuksi. Katariina Ulfsdotterin ruumiin metamorfoosi myöhäiskeskiajan kirjallisessa perinteessä*. Teoksessa Eilola (toim.) 2009.
- Lappalainen J T 1972. Lappalainen, Jussi T., *Häikkä, räikkä, ruptuuri. Kaarle X Kustaan Venäjän-sota v. 1656–1658 Suomen suunnalla*. Studia Historica Jyväskylälänsä 10. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Lappalainen M 2006. Lappalainen, Mirkka, *Maailman painavin raha. Kirjoituksia 1600-luvun lopun Pohjolasta*. Helsinki: WSOY.
- Laurila 1951. Laurila, Vihtori, Antti Keksien toinen runo. Teoksessa *Virittäjä* 55. Helsinki: Kotikielen seura.
- Laurila 1956: Laurila, Vihtori, *Suomen rahvaan runoniekat sääty-yhteiskunnan aikana I. Yleiset näkökohdat*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 249. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lehtinen 1963. Lehtinen, Erkki, *Lapuan historia 1. Esihistoriallisesta ajasta Suomen sotaan*. Vaasa: Lapuan kunta ja seurakunta.
- Lehtinen 1979. Lehtinen, Erkki, *Hyödyn ja valistuksen ajan akatemia*. Teoksessa *Suomen kulttuuri-historia 1*. Porvoo – Helsinki – Juva: WSOY.
- Lehtonen J U E 1985. Lehtonen, Juhani U. E., *Sisustus ja asuminen*. Teoksessa *Sukupolvien perintö 2. Talonpoikauskulttuurin kasvu*. Helsinki: Kirjayhtymä 1985.
- Lehtonen M 1994. Lehtonen, Mikko, *Kyklooppi ja kojootti. Subjekti 1600- ja 1700-lukujen kulttuuri- ja kirjallisuusteorioissa*. Tampere: Vastapaino.
- Lempiäinen 1963. Lempiäinen, Pentti, *Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun*. Forssa.
- Lempiäinen 1965. Lempiäinen, Pentti, *Kastekäytäntö Suomen kirkossa 1500- ja 1600-luvulle*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 69. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Lepistö – Nenonen 1991. Lepistö, Vuokko – Nenonen, Marko, *Semioottinen näkökulma. Merkit ja merkitykset historiantutkimuksessa. – Historiallinen aikakauskirja 89:4*.
- Leppo 1967. Leppo, Markus, *Vaivaisukot*. Porvoo – Helsinki: WSOY.
- Levi 1992. Levi, Giovanni, *Aineeton perintö. Manaajapappi ja talonpoikaissyhteisö 1600-luvun Italiassa*. Suomenens Kaisa Kinnunen ja Elina Suolahti, esipuhe Matti Peltonen. Tutkijaliiton julkaisusarja 73. Helsinki: Tutkijaliitto
- Lext 1968. Lext, Gösta, *Mantalskrivningen i Sverige före 1860. Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Lihatšev 1994. Lihatshev, Dmitri, *Johdatus nauruun. Reunamerkitöjä venäläisydestä*. Suomentanut Erkki Peuranen. Pietari-säätiön julkaisuja 1. Helsinki: Taifuuni.
- Liikala 2005. Liikala, Jenni, *Harmittomat hullut ja järjestyksen järkyttäjät. Mielenheikkoihin suhtautuminen sisäsuomalaisen paikallisyhteisön ajatusmaailman kuvaajana 1700-luvun jälkipuoliskolla*. Suomen historian pro gradu –tutkielma Jyväskylän yliopistossa.
- Liliequist 1992. Liliequist, Jonas, *Brott, synd och straff. Tidelagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet*. Umeå: Umeå universitet.
- Liliequist 1999. Liliequist, Jonas, *Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden*.

- Teoksessa Mirkka Lappalainen – Pekka Hirvonen (eds.), *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*. Publications of the History of Criminality Research Project. Helsinki.
- Liliequist 2002. Liliequist, Jonas, Käänteinen vaimokuri – diskurssi avioliittoon kuuluvasta miehiisyydestä, vallasta ja auktoriteetista Ruotsissa uskonpuhdistuksesta 1800-luvun alkuun. Teoksessa Einonen – Karonen (toim.) 2002.
- Lindroth 1981. Lindroth, Sten, Stockholm: P. A. Norstedt & söners förlag.
- Lindström 1979. Lindström, Ulla, *Småbarns tillsyn och träning. En etnologisk studie av äldre redskap och metoder i Europa med särskild hänsyn till Sverige*. Stockholm: Nordiska museet.
- Lithell 1988. Lithell, Ulla-Britt, *Kvinnoarbete och barntillsyn i 1700- och 1800-talets Östertotten. Studia Historica Upsaliensia 156*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Lizelius 1959. Lizelius, Antti, *Suomenkieliset Tieto-Sanommat 1775–1776*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Loewenberg 1991. Loewenberg, Peter, The uses of anxiety. – *Partisan Review* 58:3.
- Luther 1993. Luther, Georg, *Suomen tilastotoimen historia vuoteen 1970*. Helsinki: WSOY.
- Luukko 1945. Luukko, Armas, *Etelä-Pohjanmaan historia III. Nuijasodasta isoonvihaan*. Vaasa: Etelä-Pohjanmaan historiatuimikunta.
- Luukko 1971. Luukko, Armas, *Vaasan historia 1. 1606–1721*. Vaasa: Vaasan kaupunki.
- Löfström 1999. Löfström, Jan, *Sukupuo-liero agraarikulttuurissa. ”Se nyt vaan on semmonen”*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 757. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lönnqvist 1996. Lönnqvist, Bo, *De andra och annorlunda. Etnologiska texter*. Helsingfors: Svenska folkskolans vänner.
- Lönnqvist 1998. Lönnqvist, Bo, Etnologia ja historiallinen antropologia. Teoksessa Pekka Junkala–Elina Kiuru (toim.), *Toinen sivilisaatio: Arkielämä, sivilisaatio ja kansankulttuuri Suomessa noin 1500–2000*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, etnologian laitos.
- Lönnqvist – Silvander 1999. Lönnqvist, Bo – Silvander, Johan, *Ting för lek och tanke. Leksaker i historien*. Lund: Historiska Media
- Manninen 1953. Manninen, Antero, *Kangasniemen historia 1*. Kangasniemi: Kangasniemen seurakunta.
- Matikainen 1996. Matikainen, Olli, ”Miksi näkisimme vaivaa vanhan miehen veren takia?” Näkökulmia arkipäivän väkivaltaan 1600-luvun Karjalassa. Teoksessa Forsström (toim.) 1996.
- Matikainen 1997. Matikainen, Olli, Inhottava kulkutauti vai löysiä puheita? Yksilö, yhteisö ja sodomioikeudenkäynnit 1600-luvun Suomessa. Teoksessa Roiko-Jokela (toim.) 1997.
- Matikainen 2002. Matikainen, Olli, *Verenperijät. Väkivalta ja yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500–1600-luvulla*. Bibliotheca Historica 78. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Matikainen 2006. Matikainen, Olli, Mielenvikaisuus ja henkirikos Ruotsi-Suomessa 1800-luvun alkuun saakka. Teoksessa Katri Komulainen – Hannu Rätty – Jussi Silvonon (toim.), *Hulluudesta itsehallintaan. Uuden historian näkökulmia psykikkisiin ilmiöihin ja ammattikäytäntöihin*. Psykologian tutkimuksia 25. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Mennander 1998. Mennander, Jonas, *Huoneen Peili*. Toimittanut Matti Piispa. Helsinki: Otava.
- Miettinen T 2003. Miettinen, Tiina, Syntisiä naisia vai olosuhteiden uhreja? Aviottoman lapsen synnyttäneet naiset Ruotsin ajan lopun Hauholla. – *Sukutieto* 20:2.
- Miettinen R 2009. *Metsään vietäväksi ja roviolla poltettaviksi*. – Ennen ja nyt. Historian tietosanommat.
- Miller M 1942. Miller, Margaret, Cérecault’s Paintings of the Insane. – *Journal of Warburg and Courland Institutes* 4.
- Miller T 1978. Miller, Timothy S., The Knights of Saint Johan and the Hospitals of the Latin West. – *Speculum. A Journal of Medieval Studies* 53:4.
- Moilanen 1994. Moilanen, Mikko, *Kaskimailta kansaksi. Kainuun Moilaset 1600–1800-luvuilla*. Jyväskylä: Sukuseura Moilaset.
- Moran 1985. Moran, Richard, The Origin of Insanity as a Special Verdict. The Trial of Treason of James Hadfield (1800). – *Law & Society Review* 19:3.
- Myrdal 2006. Myrdal, Janken, En handskrifts bildvärld. Teoksessa Janken Myrdal – Pia Melin – Olle Ferm, *Den predikande räven*. Lund: Bokförlaget Signum.
- Mäkelä 1989. Mäkelä, Anneli, *Suvusta perheeseen. Satakunnan ja Karjalan naisen asema 1500-luvulla*. Historiallisia Tutkimuksia 86. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Mäkeläinen 1972. Mäkeläinen, Eva-Christina, *Säätöläisten seuraelämä ja tapakulttuuri 1700-luvun*

- jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella. Historiallisia Tutkimuksia 151. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Mäkinen 2000. Mäkinen, Virpi, *Säädynmukaista elämää? Henkilökohtaiset lähteet 1600-luvun ihmisten maailmankuvan heijastajina*. Suomen historian pro gradu -tutkielma Jyväskylän yliopistossa.
- Mäki-Panula 1997. Mäki-Panula, Virpi, *Maksettava meille sellainen syytinki kuin paikkakunnalla tapana on*. Syytinki Saarijärvellä vuosina 1851–1900. Suomen historian pro gradu -tutkielma Jyväskylän yliopistossa.
- Mäntylä 1969. Mäntylä, Ilkka, *Ja yhteinen rahvas todisti. Kollaasi 1600-luvun suomalaisista tuomio-kirjoista*. Porvoo – Helsinki: WS.
- Mäntylä 1995. Mäntylä, Ilkka, *Suomalaisen juoppouden kasvu. Kustavilaisen kauden alkoholipoliitiikka*. Historiallisia Tutkimuksia. 192. Helsinki: Suomen Historiallisen Seura.
- Nallinmaa-Luoto 1983. Nallinmaa-Luoto, Terhi, *Hämeenkyrön historia 1. Esihistorialliselta ajalta vuoteen 1721*. Hämeenkyrö: Hämeenkyrön kunta ja Hämeenkyrön seurakunta.
- Nenonen 1992. Nenonen, Marko, *Noituus, taikuu ja noitavainot Ala-Satakunnan, Pohjois-Pohjanmaan ja Viipurin Karjalan maaseudulla vuosina 1620–1700*. Historiallisia Tutkimuksia 165. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Newton Ainsley 2000. Newton Ainsley, Jill, *Some Mysterious Agency. Women, Violent Crimes, and the Insanity Acquittal in Victorian Courtroom*. – *Canadian Journal of History* 35:1.
- Niemelä 1990. Niemelä, Jari, *Tuntematon ruotusotilas. Ruotsinajan lopun ruotuarmeijan miehistön sosiaalinen ja taloudellinen asema Satakunnassa*. Historiallisia Tutkimuksia 157. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Nordland – Vilku 1956. Nordland, Odd – Vilku, Kustaa. *Alderdom*. – *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid I*. Helsingfors: Örnförlaget.
- Nuorteva 1997. Nuorteva, Jussi, *Suomalaisten opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Bibliotheca Historica 27. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Nygård 1989. Nygård, Toivo, *Suomen palvelusväki 1600-luvulla. Palkollisten määrä, työ, palkkaus ja suhteet isäntäväkeeseen*. Historiallisia Tutkimuksia 150. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Nygård 1994. Nygård, Toivo, *Itsemurha suomalaisessa yhteiskunnassa*. Studia Historica Jyväskylänsia 50. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Nygård 1998. Nygård, Toivo, *Erilaisten historiaa. Marginaaliryhmät Suomessa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa*. Jyväskylä: Atena.
- Odén 1987. Odén, Birgitta, *Planering inför ålderdom i senmedeltidens Stockholm*. Teoksessa Birgit Sawyer – Anita Göransson (red.), *Manliga strukturer och kvinnliga strategier*. Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg. Göteborg: Historiska institutionen.
- Odén 1994. Odén, Birgitta, *Åldrandets förvandlingar. De gamlas villkor från senmedeltid till välfärdsstat*. Teoksessa Gunnar Broberg – Ulla Wikander – Klas Åmark (red.), *Svensk historia underifrån*. Stockholm: Ordfront.
- Oittinen 1989. Oittinen, Riitta, *Vanhentuminen entisessä ja nyky-Suomessa. Elämäntaloustarkastelu*. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalishistorian laitoksen tiedonantoja 23. Helsinki: Helsingin yliopisto, Talous- ja sosiaalishistorian laitos.
- Olli 2007. Olli, Soili-Maria, *Visioner av världen. Hädelse och djävulspakt i justitierevisionen 1680–1789*. Skrifter från Institutionen för historiska studier 17. Umeå: Umeå universitet.
- Pajujoja 1993. Pajujoja, Jussi, *Vankilarakentaminen. Katsaus rangaistusten historiaan*. Vankeinhoidon koulutuskeskuksen julkaisuja 6. Helsinki: Painatuskeskus.
- Peltonen 1992. Peltonen, Matti, *Matala katse. Kirjoituksia mentaliteettien historiasta*. Tampere: Hanka & jää.
- Peltonen 2006. Peltonen, Matti, *Lukkari Saxbergin rikos ja herännäispapin etiikka. Mikrohistoriallinen tutkimus 1800-luvun puolivälin Keuruulta*. Helsinki: Gaudeamus.
- Pemmer 1968. Pemmer, Hans, *Schaustellungen von Abnormalitäten in Wien von der Mitte des 18. Jahrhunderts an*. – *Wiener Geschichtsblätter* 23:1.
- Piilahti 2007. Piilahti, Kari-Matti, *Aineellista ja aineetonta turvaa. Ruokakunnat, ekologis-taloudelliset resurssit ja kontaktinmuodostus Valkealassa 1630–1750*. Bibliotheca Historica 106. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Pirinen 1982. Pirinen, Kauko, *Savon historia II:1. Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534–1617*. Kuopio: Kustannuskiila.
- Pitkänen 1982. Pitkänen, Kari, Väestötillastot. Teoksessa Marjatta Hietala – Kari Myllys (toim.), *Tutkijan tilastolliset tiedonlähteet*. Helsinki: Gaudeamus.
- Pitkänen 1988. Pitkänen, Kari, *Väestöntutkimus ja yhteiskunta. Suomalaisen väestöntutkimuksen historian 1700-luvulta noin vuoteen 1950. Suomen väestötieteen yhdistyksen julkaisuja 11*. Helsinki: Suomen väestötieteen yhdistys.
- Porter 1994. Porter, Roy, Introduction. Teoksessa Peter Burke – Roy Porter (eds.), *Language, Self and Society. A Social History of Language*. Cambridge: Polity Press.
- Porter 1997. Porter, Roy, *The Greatest Benefit to the Mankind. A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present*. London: Harper Collins Publishers.
- Porthan 1983. Porthan, Henrik Gabriël, *Suomalaisesta runoudesta*. Kääntänyt ja johdannon kirjoittanut Iiro Kajanto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 389. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pulma 1985. Pulma, Panu, *Fattigvård i frihetstidens Finland. En undersökning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle*. Övers. av Jan-Ivar Lindén. Historiallisia Tutkimuksia 129. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Pulma 1994. Pulma, Panu, Vaivaisten valtakunta. Teoksessa Jouko Jaakkola – Panu Pulma – Mirja Satka – Kyösti Urponen (toim.), *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia. Suomalaisen sosiaaliturvan historia*. Helsinki: Sosiaaliturvan Keskusliitto.
- Pulma 1995. Pulma, Panu, The Riksdag, the state bureaucracy and the administration of hospitals in eighteenth-century Sweden. – *Scandinavian Journal of History* 10.
- Pulma 2006. Pulma, Panu, *Suljetut ovet. Pohjoismainen romanipoliittikka 1500-luvulta EU-Aikaan*. Historiallisia Tutkimuksia 228. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pulma – Turpeinen 1987. Pulma, Panu–Turpeinen, Oiva, *Suomen lastensuojelun historia*. Helsinki: Lastensuojelun Keskusliitto.
- Rahikainen 1993. Rahikainen, Marjatta, Det farliga barnet. Om förhållandet mellan barn och vuxna i nya tidens Europa. – *Historisk tidskrift för Finland* 78:4.
- Rahikainen 2001a. Rahikainen, Marjatta, Ageing Men and Women in the Labour Market. Continuity and Change. – *Scandinavian Journal of History* 26:4.
- Rahikainen 2001b. Rahikainen, Marjatta, Children and “the Right to Factory Work”. Child Labour legislation in Nineteenth-century Finland. – *Scandinavian Economic History Review* 49:1.
- Rahikainen 2002. Rahikainen, Marjatta, Compulsory Child Labour. Parish Paupers as Indentured Servants in Finland, c. 1810–1920. – *Rural History* 13:2.
- Rahikainen 2004. Rahikainen, Marjatta, *Centuries of Child Labour. European Experience from Seventeenth to the Twentieth Century*. Studies in Labour History. Adlerhost: Ashgate.
- Rahikainen – Vainio-Korhonen (toim.) 2006. Rahikainen, Marjatta – Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.), *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1092. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ranta 1975. Ranta, Raimo, *Turun kaupungin historia 1600–1721*. Turku.
- Rantala 2003. Rantala, Pälvi, *Kylähullut kertomuksissa. Mikrohistoriallinen näkökulma 1800–1900-luvun vaihteen kylien erikoispersooniin*. Lapin yliopiston yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja B45. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Rantala 2006. Rantala, Pälvi, Ammattina pilkkarunoilija. – *Elore* 13:2.
- Rapola 1960. Rapola, Martti, *Sanojemme ensiesintymisiä Agricolaista Yrjö Koskiseen. Valikoima*. Tietolipas 22. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rapola 1967. Rapola, Martti, *Suomenkielinen proosa Ruotsin vallan aikana*. Tietolipas 49. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Reinikainen 1995. Reinikainen, Alpo, Kansankertomus Parkuinmäen taistelusta 21.7.1789. Teoksessa Osmo Hänninen (toim.), *Sprengtportenin perintö*. Snellman-instituutin B-sarja 36. Kuopio: Snellman-instituutti.
- Renvall 1949. Renvall, Pentti, *Suomalainen 1500-luvun ihminen oikeuskatsomustensa valossa*. Turun yliopiston julkaisuja B:33. Turku: Turun yliopisto.
- Renvall 1965. Renvall, Pentti, *Nykyajan historiantutkimus*. Porvoo: WSOY.
- Richards 2000. Richards, Peter, *The Medieval Leper and his northern heirs*. Cambridge: D. S. Brewer.

- Rimpiläinen 1971. Rimpiläinen, Olavi, *Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isoavihaa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 84. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Rimpiläinen 1980. Rimpiläinen, Olavi, *Päiväjumalanpalvelus Viipurin hiippakunnassa puhdasoppisuuden aikana*. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 117. Helsinki: Teologinen kirjallisuusseura.
- Riot 1982. Riot, Philippe, *The parallel lives of Pierre Rivière*. Teoksessa Foucault (ed.) 1982.
- Roiko-Jokela 2006. Roiko-Jokela, Heikki, *Suvun vallasta edunvalvontaan. Suomalaisen holhousjärjestelmän kehitys keskiajalta 2000-luvulle*. Jyväskylä: Minerva.
- Roiko-Jokela (toim.) 1997. Heikki Roiko-Jokela (toim.), *Huhut, unet, sodomiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat, ammattinimikkeet*. Jyväskylän Historiallinen Arkisto 3. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston historian laitos ym.
- Roiko-Jokela (toim.) 1999. Roiko-Jokela, Heikki (toim.), *Vanhuus, vaivat, erilaiset*. Jyväskylän Historiallinen Arkisto 4. Jyväskylä: Kopijyvä.
- Roper 1987. Roper, Lyndal, 'The common man, 'the common good', 'common women'. Gender and meaning in the German reformation commune. – *Social History* 12:1.
- Roper 1994. Roper, Lyndal, *Oedipus and the Devil. Witchcraft, sexuality and religion in early modern Europe*. London: Routledge
- Ruuth (toim.) 1915. Ruuth, Martti (toim.), *Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta I. Asiakirjoja ja tutkimuksia uskonnollisten liikkeiden historiasta*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XII,1. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Räisänen A 1974. Räisänen, Alpo, Askanmäen Kaunis-Kaija. Teoksessa *Sampo ei sanoja puutu*. Kalevalaseuran vuosikirja 54. Porvoo.
- Räisänen T 1997a. Räisänen, Tarja, Leskenelämää Valkealassa. Ikääntyvien naisleskien elämäkuluja 1700- ja 1800-luvulla. – *Sukuviesti* 2/1997.
- Räisänen T 1997b. Räisänen, Tarja, Unohdetut selviytyjät. Tutkimus Valkealan leskinaisista. – *Genos* 68:2.
- Saarinan 2003. Saarinan, Tuija, Poikkeusyksilö ja kyläyhteisö. Tutkimus Heikan Jussin (Juho Mäkärin) elämästä ja huumorista. – *Elore* 10:2.
- Sabean 2001. Sabean, David Warren, Peasant Voices and Bureaucratic Texts. Narrative Structure in Early Modern German Protocols. – Peter Becker and William Clark (eds.), *Little Tools of Knowledge. Historical Essays on Academic and Bureaucratic Practices*. Social History, Popular Culture, and Politics in Germany 29. The University of Michigan Press.
- Salmi – Laakso 2005. Salmi, Eva – Laakso, Mikko, *Maahan lämpimään. Suomen viittomakielisten historia*. Helsinki: Kuurojen Liitto.
- Saloheimo 1990. Saloheimo, Veijo, *Savon historia II:2. Savo suurvallan valjaissa 1617–1721*. Kuopio: Kustannuskiila.
- Sandholm 1973. Sandholm, Åke, *Kyrkan och hospitalshjonen. En undersökning rörande omsorgen om de sjuka och fattiga i välfärdsanstalterna i Finland*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 88. Helsingfors: Kyrkohistoriska samfundet i Finland.
- Santaholma 2001. Santaholma, Kaija, *Vaivaiskot. Tummatukka ja kirkonäijät*. Helsinki: Rakennusalan kustantajat RAK.
- Sarvilinna 1938. Sarvilinna, A., *Mielisairaanhoidon kehityksestä Suomessa vuoteen 1919. Lääketieteellishistoriallinen tutkielma*. Uusikaupunki.
- Schäfer 1915. Petter Henrikinpoika Schäferin Päiväkirja 18.4.1707–13.3.1712. Teoksessa Ruuth (toim.) 1915.
- Scott 1976. Scott, James C., *Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Siikala 1984. Siikala, Anna-Leena, *Tarina ja tulkinta. Tutkimus kansankertojista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 404. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Siikala 1994. Siikala, Anna-Leena, *Suomalainen shamanismi. Mielikuvien historiaa*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 565. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sihvo 1989. Sihvo, Hannes, Hullu kirjoissa. Teoksessa Laaksonen – Piela – Lahti (toim.) 1989.
- Sillanpää F E 1919. Sillanpää, F. E., *Hurskas kurjuus. Päättynyt suomalainen elämäkerta*. Porvoo.
- Sillanpää L A 1969. Sillanpää, L. A., *Vanhan Ruoveden historia 2:2. Keuruu, Multia, Mänttä, Pihlajavesi ja Ähtäri isostavihasta 1860-luvulle*. Ruovesi: Vanhan-Ruoveden historiatoimikunta.

- Siltala 1989. Siltala, Juha, *The Dimensions of Change in Psychohistory*. Teoksessa Antero Tammisto – Katariina Mustakallio – Hannes Saarinen (ed./Hrsg.), *Miscellanea*. *Studia historica* 33. Helsinki: Finnish Historical Society.
- Siltala 1992. Siltala, Juha, *Suomalainen ahdistus. Huoli sielun pelastumisesta*. Helsinki: Otava.
- Sinnemäki 1933. Sinnemäki, J., Herännäisyys ja huumori. – *Kyrönmaa* 3.
- Sirén 1999. Sirén, Kirsi, *Suuresta suvusta pieneen perheeseen. Itäsuomalainen perhe 1700-luvulla*. *Bibliotheca Historica* 38. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Sirelius 1989. Sirelius, U. T., *Suomen kansanomaista kulttuuria II*. Helsinki: Erika-kirjat.
- Steensberg (red.) 1971. Steensberg, Axel (red.), *Dagligliv i Danmark 1720–1790*. København: Arnold Busck.
- Stenbäck 1970. Stenbäck, Thomas, *Historiallisia kuvauksia Raahesta ja Saloisista*. Oulu: Saloisten kotiseutu- ja museoyhdistys ja Pohjoinen.
- Stern 1985. Stern, Daniel N., *The interpersonal world of the infant. A view from psychoanalysis and developmental psychology*. New York: Basic Books.
- Stewart – Healy 1989. Stewart, A. J. – Healy, J. M., Linking individual development and social changes. – *American Psychologist* 44.
- Strömmer 1969. Strömmer, Aarno, *Väestöllinen muuntuminen Suomessa. Analyttinen kuvaus syntyvyyden, kuolevuuden ja luonnollisen kasvun tähänastisesta kehityksestä ja alueellisesta vaihtelusta*. Väestöpoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja A:13. Tornio.
- Sugarman 1986. Sugarman, Léonie, *Life-Span Development. Concepts, theories and interventions*. London: Methuen.
- Suomela 1967. Suomela, J. L., *Hailuoto – entisiä vaiheita*. Hailuodon kotiseututoimikunnan keräilyjä. Oulu.
- Suolahti 1913. Suolahti, Gunnar, *Vuosisatun takaa. Kulttuurihistoriallisia kuvauksia 1500–1700-luvuilta*. Porvoo: WSOY.
- Suolahti 1919. Suolahti, Gunnar, *Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla*. Porvoo: WSOY.
- Suomen vanhimmat tuomiokirjat 1. Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561–1565*. Toimittanut Kauko Pirinen. Helsinki: Valtionarkisto 1954.
- Suomen vanhimmat tuomiokirjat 2. Ala-Satakunnan tuomiokirjoja 1550–1552*. Toimittanut John E. Roos. Helsinki: Valtionarkisto 1964.
- Swanström 2004. Swanström, André, *Separatistledare i 1700-talets Österbotten*. Åbo: Åbo Akademiens förlag.
- Taipale 1980. Taipale, Matti, *Rippikoulun syntyvaiheet Turun hiippakunnassa vuosina 1627–1763*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 120. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Talve 1979a. Talve, Ilmar, *Talonpoikauskulttuuri 1870-luvulle asti*. Teoksessa *Suomen kulttuurihistoria I*. Porvoo: WSOY.
- Talve 1979b. Talve, Ilmar, *Suomen kansankulttuuri. Historiallisia päälinjoja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 355. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tarkiainen 1940. Tarkiainen, V., *Simo Achrenius. Suomalainen runoilija 1700-luvun jälkipuoliskolta*. Helsinki.
- Taussi Sjöberg 1996. Taussi Sjöberg, Marja, *Rätten och kvinnorna från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*. Stockholm: Atlantis.
- Tegengren 1943. Tegengren, Helmer, *Kronoby sockens historia*. Åbo: Kommunalnämnden i Kronoby.
- Theweleit 1977. Theweleit, Klaus, *Männerphantasien 1. Frauen, Fluten, Körper, Geschichte*. Frankfurt am Main: Roter Stern.
- Theweleit 1980. Theweleit, Klaus, *Männerphantasien 2. Männerkörper, zur Psychoanalyse des weissen Terrors*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Thompson 1996. Thompson, E. P., *Herrojen valta ja rahvaan kulttuuri. Valta, kulttuuri ja perinnäistavat 1700- ja 1800-lukujen Englannissa*. Suomentanut Tuomas M. S. Lehtonen. Esipuhe Matti Peltonen. Tampere: Vastapaino.
- Tiainen – Nummela (toim.) 1996. Tiainen, Jorma – Nummela, Ilkka (toim.), *Historiaa tutkimaan*. Jyväskylä: Atena.
- Tittonen 2008. Tittonen, Emmi, *Nouse ylös väki, lastujen perään. Hautausmaiden taikuus 1700-luvun lopulla*. – *J@rgonia* 14.

- Toivanen 2005. Toivanen, Jenni, *Lesken elämää. Leskeys naisen elämän osana ja sosiokulttuurisena ilmiönä 1700-luvun lopun sisäsuomalaisella maaseudulla*. Suomen historian lisensiaatintyö Jyväskylän yliopistossa.
- Toivo 2008. Toivo, Raisa Maria, *Witchcraft and Gender in Early Modern Society. Finland and the Wider European Experience*. Hampshire: Ashgate.
- Toskala 1997. Toskala, Antero, Ihmisen muutosprosessit aikuisiällä. Konstruktivistinen näkökulma. Teoksessa Lyytinen, Paula – Korkiakangas, Mikko – Lyytinen, Heikki (toim.), *Näkökulmia kehityspsykologiaan. Kehitys kontekstissaan*. Porvoo: WSOY.
- Tort 1980. Tort, Patrick, *L'Ordre et les Monstres. Les Débat sur l'Orgine des Déviations Anatomiques au XVIIIe Siècle*. Paris: Syncrome.
- Troels-Lund 1941. Troels-Lund, F., *Dagligt liv i Norden på 1500-talet 14. Livsavslutning*. Stockholm: Bonniers.
- Tuohimäki 1976. Tuohimäki, Carita, *The use of coercion in Finnish civil psychiatric inpatients. A part of the Nordic project Paternalism and Autonomy*. Acta universitatis Ouluensis D940. Oulu: Oulun yliopisto.
- Turpeinen 1975. Turpeinen, Oiva, *Viinaan kuolleet Suomessa vuosien 1802–1877*. Alkoholipoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimuseloste 90. Helsinki: Alkoholipoliittinen tutkimuslaitos.
- Turunen – Achté 1976. Turunen, Sakari – Achté, Kalle, *Seili hospital in 1619–1962. – Psychiatria Fennica 1976*.
- Vaarnanen – Sarkkinen 1993. Vaarnanen, Jukka – Sarkkinen, Timo, *Paltamon seurakunnan rippikirja 1731–1737*. Oulu: Oulun sukututkimusseura.
- Wacklin 1966. Wacklin, Sara, *Sata muistelmaa Pohjanmaalta*. Porvoo: WSOY.
- Vainio-Korhonen 2002. Vainio-Korhonen, Kirsi, *Ruokaa, vaatteita, hoivaa. Naiset ja yrittäjäys paikallisena ja yleisenä ilmiönä 1700-luvulla*. Historiallisia Tutkimuksia 213. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vainio-Korhonen 2008. Vainio-Korhonen, Kirsi, *Sophie Creutzin aika. Aatelistämää 1700-luvun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1183. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Waris 1999. Waris, Elina, *Yksissä leivissä. Ruokolahtelainen perhelaitos ja yhteisöllinen toiminta 1750–1850*. Bibliotheca Historica 48. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Varnild 1971. Varnild, Ib, *Betlere og fattigfolk*. Teoksessa Steensberg (red.) 1971.
- Widén 1988. Widén, Solveig, *Ånkeomsorg i ståndsamhället: Försörjings- och understödsformer för prästänkor i Åbo stift 1723–1807*. Åbo: Åbo akademis förlag.
- Vilkuna A 1989. Vilkuna, Asko, *Tavan takaa. Kansatieteellisiä tutkimuksia tapojemme historiasta*. Jyväskylän yliopisto, Etnologian laitoksen tutkimuksia 24. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, Etnologian laitos.
- Vilkuna J 1992. Vilkuna, Janne, *Suomalaiset vainajien karsikot ja ristipuut. Kansatieteellinen tapatutkimus*. Kansatieteellinen arkisto 39. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vilkuna K 1946. Vilkuna, Kustaa, *Työ ja ilonpito. Kansanomaisia työjuhlia ja kestitöitä*. Porvoo: WSOY.
- Vilkuna K 1957. Vilkuna, Kustaa, *Kainuu – Kvenland. Missä ja mikä?* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vilkuna K H J 1994. Vilkuna, Kustaa H. J., *Suomalainen liikuntaelämä urheilun kynnyksellä: Näkökulma Suomen varhaisempaan liikuntahistoriaan. – Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 1994*. Suomen urheiluhistoriallinen seura: Joensuu.
- Vilkuna K H J 1995. Vilkuna, Kustaa H. J., *Alkoholin nauttimispaikka, juopottelijat ja juomisen ajankohta 1500–1700-luvun Suomessa*. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela – Timo Pitkänen (toim.), *Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina*. Jyväskylän Historiallinen Arkisto 1. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston historian laitos ym.
- Vilkuna K H J 1996a. Vilkuna, Kustaa H. J., *Arkielämää patriarkaalisessa työmiestyhteisössä: Rautaruukkilaiset suurvalta-ajan Suomessa*. Historiallisia Tutkimuksia 196. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Vilkuna K H J 1996b. Vilkuna, Kustaa H. J., *Jumala elä rankase minua: Yksilöllisen subjektin synty*. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.), *Siperiasta siirtoväkeen: Murrosajoja ja käännekohtia Suomen historiassa*. Jyväskylä: Kopijyvä.

- Vilkuna K H J 1996c. Vilkuna, Kustaa H. J., Kansan arkea ja juhlaa. Teoksessa Tiainen – Nummela (toim.) 1996.
- Vilkuna K H J 1996d. Vilkuna, Kustaa H. J., Kun hullujenhuoneeseen kerran joutuu, ei pois pääsytä enää ole: Mielenheikkous, kehitysvammaisuus ja tartuntavaara 18. Vuosisadalla. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela – Timo Pitkänen (toim.), *Kirkonkirjat paikallisyhteisön kuvaajina*. Jyväskylän Historiallinen Arkisto 2. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston historian laitos ym.
- Vilkuna K H J 1997. Vilkuna, Kustaa H. J., Menneisyyden ihmisen todellinen animaailma: Unet ja persoonallisuus historiassa. Teoksessa Roiko-Jokela (toim.) 1997.
- Vilkuna K H J 1999. Vilkuna, Kustaa H. J., Ikäihmiset ja vanhuuden tauti 1750–1900. Teoksessa Roiko-Jokela (toim.) 1999.
- Vilkuna K H J 2000a. Vilkuna, Kustaa H. J., Herotes oli koira: Humoristinen puhe rikoksena. Teoksessa Olli Matikainen (toim.), *Rikos historiassa*. Jyväskylän historiallinen arkisto 5. Jyväskylä: Kopijyvä.
- Vilkuna K H J 2000b. Vilkuna, Kustaa H. J., Herranperkeleet ja nakumannit. Säätyläistön ja rahvaan välinen ristiriita suomalaisessa kansanomaisessa huumorissa 1550–1850. Teoksessa Joni Krekola – Kirsti Salmi-Niklander – Johanna Valenius (toim.), *Naurava työläinen – naurettava työläinen. Näkökulmia työväen huumoriin*. Väki voimakas 13. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura.
- Vilkuna K H J 2002a. Vilkuna, Kustaa H. J., Ahlan ja Bränkärin perhekunnat punnitaan Katekismuksen tuntemuksessa ja lukutaidossa. Teoksessa Rautiainen, Matti – Lamberg, Marko – Jokiaho, Mika – Karonen, Petri – Vilkuna, Kustaa H. J. (toim.), *Suomi kuningaskunnassa. Suomi ennen vuotta 1809*. Opettajan materiaali. Porvoo – Helsinki: WSOY.
- Vilkuna K H J 2002b. Vilkuna, Kustaa H. J., Ruukinomistajan vallan ulottuvuudet. Teoksessa Einonen – Karonen (toim.) 2002.
- Vilkuna K H J 2002c. Vilkuna, Kustaa H. J., Vanhus säätö-yhteiskunnan elämänportilla. Teoksessa Eino Heikkinen – Marjatta Marin (toim.), *Vanhuuden voimavarat*. Helsinki: Tammi.
- Vilkuna K H J 2003a. Vilkuna, Kustaa H. J., Lapsuuden ja puolikasvuisuuden kynnyksillä. Teoksessa Kalevi Ahonen – Petri Karonen – Ilkka Nummela – Jari Ojala – Kustaa H. J. Vilkuna (toim.), *Toivon historia. Toivo Nygårdille omistettu juhlakirja*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, Historian ja etnologian laitos.
- Vilkuna K H J 2003b. Vilkuna, Kustaa H. J., Murtuma yhteiskunnallisessa sietokyvyssä. Teoksessa Jari Eilola (toim.), *Sietämättömät ja täydellinen maailma. Kirjoituksia suvaitsemattomuudesta*. Jyväskylän historiallinen arkisto 6. Jyväskylä: Kopijyvä.
- Vilkuna K H J 2005. Vilkuna, Kustaa H. J., *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta*. Historiallisia Tutkimuksia 229. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vilkuna K H J 2006. Vilkuna, Kustaa H. J., *Paholaisen sota*. Helsinki: Teos.
- Vilkuna K H J 2007. Vilkuna, Kustaa H. J., Mielekäs menneisyys. Teoksessa Seppo Knuuttila – Ulla Piela (toim.), *Menneisyys on toista maata*. Kalevalaseuran vuosikirja 86. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vilkuna K H J 2009. Vilkuna, Kustaa H. J., *Neljä ruumista*. Helsinki: Teos.
- Vilkuna – Meriläinen 2008. Vilkuna, Kustaa H. J. – Meriläinen, Jarmo J., Siikajoen isonvihan väestönmenetys ja sen pitkäaikaiset vaikutukset. – *Genos* 79:3.
- Wilmi 1991. Wilmi, Jorma, *Isäntäväet ja palvelusväen pito 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella. Taloudellispohjainen tutkimus Turun ja Porin sekä Pohjanmaan läänien maaseudulta*. Studia Historica Jyväskyläensia 43. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Wilson 1996. Wilson, Adrian, Conflict, Consensus and Charity. Politics and the Provincial Voluntary Hospitals in the Eighteenth Century. – *English Historical Review* 111.
- Wirilander 1950. Wirilander, Kaarlo, *Suomen upseeristo 1700-luvulla. Sosiaalishistoriallinen tutkimus Suomen armeijan jakopalkkaisuudesta upseeristosta*. Historiallisia Tutkimuksia 34. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Wirilander 1982. Wirilander, Kaarlo, *Herrskapsfolk. Ståndpersoner i Finland 1721–1870*. Stockholm: Nordiska museet.
- Virrankoski 1956. Virrankoski, Pentti, *Suur-Kalajoen historia I. Esihistoriallisesta ajasta isoonvihaan*. Kakkola: Suur-Kalajoen historiatoimikunta.
- Virrankoski 1973. Virrankoski, Pentti, *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia III. Pohjois-Pohjanmaa*

- ja Lappi 1600-luvulla*. Oulu: Pohjois-Pohjanmaan, Kainuun ja Lapin maakuntaliittojen yhteinen historiatoimikunta.
- Virrankoski 1997. Virrankoski, Pentti, *Pohjanlahden ja Suomenselän kansaa: Kahdeksan vuosisataa Keski-Pohjanmaan historiaa*. Kokkola: Keskipohjanmaa-säätiö.
- Virtanen 1980. Virtanen, Leea, Unien kerronta nykyaikana. Teoksessa Pekka Laaksonen (toim.), *Kertajat ja kuulijat*. Kalevalaseuran vuosikirja 60. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Virtanen 1988. Virtanen, Leea, *Suomalainen kansanperinne*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 471. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vuolle 1993. Vuolle, Tuula, *Paikallisesta hyväntekeväisyydestä valtion asiaksi. Aistivillis- ja raajarikkoiskoulutus Suomessa 1846–1892*. Studia Historica Jyväskyläläisiä 47. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 1993.
- Vuorinen R 1997. Vuorinen, Risto, *Minän synty ja kehitys. Ihmisen psyykinen kehitys yli elämänkaaren*. Porvoo: WSOY.
- Vuorinen H S 1999. Vuorinen, Heikki S., *Suomalainen tautinimistö ennen bakterologista vallankumousta*. – Hippokrates 1999.
- Ylikangas 1971. Ylikangas, Heikki, Väkivaltarikosten motivaatiopohja 1500-luvulla Suomessa. Teoksessa *Historiallinen Arkisto 65*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Ylikangas 1976. Ylikangas, Heikki, *Puuukkojunkkareitten esiinmarssi. Väkivaltarikollisuus Etelä-Pohjanmaalla 1790–1825*. Helsinki: Otava.
- Ylikangas 1979. Ylikangas, Heikki, *Näkökulmia historiantutkimukseen*. Oikeuden yleistieteiden julkaisu 2. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Ylikangas 1990. Ylikangas, Heikki, *Mennyt meissä. Suomalaisen kansanvallan historiallinen analyysi*. Porvoo: WSOY.
- Åström A-M 1995. Åström, Anna-Maria, Savon herrasväki kansan silmin. Kuinka käsiteltiin vierasta kuinka koeteltiin rajoja. Teoksessa Katajala (toim.) 1995.
- Åström S-E (toim.) 1947. Åström, Sven-Erik (toim.), *Pohjalaisen osakunnan nimikirja II. 1721–1770*. Vaasa: Pohjalainen valtuuskunta.
- Åström S-E (toim.) 1948. Åström, Sven-Erik (toim.), *Pohjalaisen osakunnan nimikirja III. 1771–1808*. Vaasa: Pohjalainen valtuuskunta.
- Österberg 1996. Österberg, Eva, *Folk förr. Historiska essäer*. Stockholm: Atlantis.
- Österberg (red.) 1997. Österberg, Eva (red.), *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stromaktidens Sverige*. Stockholm: Atlantis.
- Österbladh 1938. Österbladh, Kaarlo, Laihian separatisteja koskevia asiakirjoja. Teoksessa *Asiakirjoja ja tutkimuksia Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta III*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XII, 3. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Österbladh (toim.) 1939–1942. Österbladh, Kaarlo (toim.), *K. F. Mennanderin lähettämiä ja saamia kirjeitä I–III*. Suomen historian lähteitä 4, 1–3. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.